

VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS
KULTŪROS PAVELDO CENTRAS

Kultūros paveldas:

prarastos vertybės,
neišnaudotos galimybės

Cultural Heritage: Lost Values & Unused Possibilities

UDK 719(474.5)
Ku-167

MENO ISTORIJA IR KRITIKA

ART HISTORY & CRITICISM

1

REDAKCIJINĖ KOLEGIJA

Pirmininkas:

Prof. habil. dr. Vytautas Levandauskas (Lietuva, Vytauto Didžiojo universitetas)

Nariai:

Prof. Ph. D. Joakim Hansson (Švedija, Gotlando universitetas)

Dr. Rūta Kaminska (Latvija, Dailės akademija)

Prof. dr. Vojtěch Lahoda (Čekija, Meno istorijos institutas, Čekijos mokslų akademija)

Prof. dr. Aleksandr Smolik (Baltarusija, Valstybinis kultūros universitetas)

Prof. dr. Małgorzata Sugera (Lenkija, Jogailaičių universitetas)

Prof. Ph. D. Bronius Vaškelis (Lietuva, Vytauto Didžiojo universitetas)

Prof. Ph.D. Kęstutis Paulius Žygas (JAV, Arizonos universitetas)

ORGANIZACINIS KOMITETAS

Pirmininkas:

Prof. habil. dr. Vytautas Levandauskas (Lietuva, Vytauto Didžiojo universitetas)

Nariai:

Jolita Butkevičienė (sudarytoja)

Prof. Ph. D. Joakim Hansson (Švedija, Gotlando universitetas)

Prof. dr. Aleksandr Smolik (Baltarusija, Valstybinis kultūros universitetas)

Doc. dr. Laima Šinkūnaitė (Lietuva, Vytauto Didžiojo universitetas)

Doc. dr. Nijolė Lukšionytė - Tolvaišienė (Lietuva, Vytauto Didžiojo universitetas)

Dr. Jānis Zilgalvis (Latvija, Rygos Technikos universitetas)

RECENZENTAI

Dr. R. Bertašiūtė

Prof. G. H. Herse

Dr. D. Klajumienė

Doc. I. N. Kolobova

Prof. J. Krastinš

Dr. J. Liškevičienė

Dr. I. F. Seleznirov

Prof. N. S. Staškevič

Prof. G. G. Šichancov

Dr. K. Zaleckis

MENOTYRA VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETE

(Vietoj pratarmės)

1922 m. Kaune įkūrus Lietuvos universitetą, Menų fakulteto ar katedros neatsirado nei tada, nei vėliau. Humanitarinių mokslų fakultete meno istorija dėstyta kaip bendrojo lavinimo dalykas.

1989 m. atkurtame Vytauto Didžiojo universite- te nuo pat pirmo semestro Humanitarinių mok- slų fakultete pradėtos menotyros studijos. 1990 m. gruodžio 21 d. VDU Senatas įkūrė Menų fakultetą. Pirmuoju dekanu tapo JAV architek- tas prof. Kęstutis Paulius Žygas. Nuo 1992 m. fakultetui vadovavo prof. habil. dr. Vladas Staus- kas, o nuo 2000 m. – prof. habil. dr. Vytautas Le- vandauskas. 2002 m. fakultetas reorganizuotas į Menų institutą.

Šiuo metu VDU – daugiausiai menotyrininkų rengianti Lietuvos aukštoji mokykla ir vienin- telė, turinti integruotos menotyros pagrindinių studijų programą. Pagal ją rengiami plataus profilio menotyrininkai išmano ne vieną, o vi- sus menus (dailę, architektūrą, teatrą, muziką, audiovizualinį ir fotografijos meną). Rengiant šią programą, pasitelkta labai įvairaus spektro menotyrininkų ir menininkų. Todėl ir fakulteto moksliniai darbai gana margi, atspindintys įvai- rius tyrinėtojų interesus.

1998 m. fakultetui suteikta meno kritikos ir skulptūros bei architektūros šakų, o nuo 2002 m. ir visos menotyros krypties doktorantūros

teisė. Netrukus fakulteto personalą papildė sa- vojoje doktorantūroje išugdyti jauni mokslininkai. Menų instituto mokslinėje veikloje ėmė reikštis ne tik pavieniai tyrinėtojai, bet ir ben- drų problemų vienijamos jų grupės.

Menotyros katedroje atliekami **Baltijos regiono kultūros paveldo tyrimai**. Juose galima išskirti tris pakraipas.

1. Lietuvos ikonografinių objektų menoty- riniai tyrimai. Daugiausia apimdami platų Lietuvos meno kontekstą, jie orientuojami į meno istoriją ir kultūros paveldą, bet kartu ir į Rytų bei Vidurio Europos regionų meno reiškinių pažinimą, jų sąryšius su Lietuva. Šioje kryptyje daugiausia analizuojami ir me- notyros požiūriu vertinami neišlikę ar pakitę kultūros vertybių meniniai vaizdai (dailėje, fotografijoje, senojoje spaudoje). Tyrimų re- zultatai praturtina kultūros istoriją ir kartu teikia bazinę medžiagą praktinei paveldo- saugos veiklai, materialinei kultūros paveldo apsaugai ir tvarkymui. Tuo jie svarbūs ne tik šalies, bet ir kaimyninių kraštų (Lenkijos, Bal- tarusijos, Latvijos) mokslo pasauliui.

2. Baltijos šalių (Lietuvos, Lenkijos, Latvijos, Estijos, Rusijos) kultūrų tarpusavio ryšiai ir meniniai kontaktai su Vakarų Europos kul- tūra. Ši kryptis skirta Lietuvos, Latvijos, Len- kijos, Rusijos ir Baltarusijos kultūros ir meno

objektų istorijai nuo archeologinio paveldo iki XX a. antros pusės kultūros. Tyrimų centre – Lietuvos kultūros paveldas ir dabartis, įvairialypiai sąryšiai su kaimyninių šalių meno objektais bei kultūros plačiąja prasme reiškimais. Tyrimų tikslas – suvokti ir mokslškai pagrįsti Lietuvos istorinio kultūrinio vaidmens svarbą Baltijos šalių regione. Tyrimų rezultatai, apimantys archeologiją, architektūrą, bažnytinę ir pasaulietinę dailę, šiuolaikines meno raiškos formas, papildo Baltijos regiono ir visos Europos kultūros istoriją, praturtina istorijos, paminklosaugos, švietimo, turizmo sritis. Tuo jie svarbūs kaimyninių šalių ir Vakarų Europos kultūrai.

3. Lietuvos kraštovaizdžio savitumo tyrimai, integruojantis į Europos sąjungą. Tai pirmiausia Lietuvos kraštovaizdžio estetinių vertybių tyrimai. Mokslinė veikla daugiausiai nukreipta į sistemą „architektūra ir aplinka“, kurioje nagrinėjami estetiniai-kompoziciniai ir socialiniai-ekologiniai architektūros bei urbanistikos kompleksų ryšiai su kultūros ir gamtos vertybėmis. Todėl šie tyrimai nesutelpa vien architektūros šakos rėmuose menotyros kryptyje ir pereina į kitas architektūros šakas. Tyrimų rezultatai praturtina valstybinį teritorinį planavimą iki šiol mažai atskleistu *estetiniu* kraštovaizdžio aspektu, taip pat teikia galimybę tobulinti projektavimo metodiką. Šios krypties tyrimai padeda atrasti optimalius kultūros paveldo integravimo į šiuolaikinę socialinę infrastruktūrą modelius.

Menotyros katedra veikliai bendradarbiauja tarptautiniuose ir Lietuvos mokslo projektuose. Naujausias pasiekimas – laimėtas konkursas prioritetinių krypčių projektas „Česlovo Milošo žemė“. Katedra yra parengusi dailėtyrai skirtą ištaisą „Darbų ir dienų“ numerį¹.

Teatrologijos katedroje atliekami dviejų krypčių moksliniai tyrimai.

Pirmiausia minėtini **Lietuvos teatrologijos istorijos tyrimai**. Šioje kryptyje rekonstruojama ir analizuojama Lietuvos teatrologijos ir teatro kritikos istorija, ideologinės jos prielaidos bei metodologinės prieigos, teorinės teatro minties raida, taip pat santykiai su Vakarų Europos ir Rusijos teatrologijos mokyklomis. Bendradarbiaudama su Lietuvos teatro, muzikos ir kino muziejumi, Teatrologijos katedra rengia pirmą leidinio „Lietuvos teatrologijos antologija“ tomą: atrinktos personalijos, sukaupta archyvi-

nė medžiaga, parengti atskiri skyriai. Dalis šios krypties tyrimų paskelbta specialiai teatrologijai skirtame „Darbų ir dienų“ numeryje².

Kita tema – **Lietuvos teatro procesų analizė šiuolaikinių kultūros ir menotyros teorijų kontekste**. Šioje kryptyje nagrinėjamos temos, susijusios su šiuolaikinių kultūros ir menotyros teorijų taikymo Lietuvos teatro procesų analizei problematika. Tiriamos teorinės aktorių raiškos, dramos teksto, ideologijos sklaidos, teatro sampratos kaitos prielaidos, nagrinėjami jų taikymo praktinei analizei metodai. Atskirų tyrimų rezultatai pristatyti straipsniuose Lietuvos ir užsienio recenzuojamose žurnaluose, mokslo populiarinimo leidiniuose.

Teatrologijos katedra leidžia tęstinį leidinį „Teatrologijos eskizai“³.

Keturis kartus per metus leidžiamas VDU mokslo žurnalas „Darbai ir dienos“ nebepajėgia dramai apimti visų humanitarinių mokslo krypčių, įskaitant ir menotyra. Todėl Menų institutui pribrando būtinybė leisti savo tęstinį leidinį, kuriame būtų galima skelbti naujausius mokslininkų veiklos rezultatus, supažindinti su konferencijose atsiskleidusių užsienio kolegų darbais.

Šis pirmasis „Meno istorijos ir kritikos“ numeris skirtas itin aktualiai temai – kultūros vertybių apsaugai. Jis parengtas bendradarbiaujant su Kultūros vertybių apsaugos departamentu ir išleistas Kultūros paveldo centro lėšomis. Šį leidinį sudaro straipsniai, parengti tarptautinėje mokslinėje konferencijoje „Kultūros paveldas: prarastos vertybės, neišnaudotos galimybės“ (Vytauto Didžiojo universitetas, 2004-10-07–09) skaitytų pranešimų pagrindu. Konferencija rėmė Lietuvos Valstybinis mokslo ir studijų fondas.

Leidinyje atsiskleidžia platus kultūros vertybių ir su jomis susijusių problemų spektras. Lietuvos, Latvijos, Baltarusijos, Švedijos ir Vokietijos autoriai teorinio ir praktinio pobūdžio moksliniuose straipsniuose gvildena kultūros paveldo apsaugos kultūrologinius ir teisinius aspektus, analizuoja kraštovaizdžio ir urbanistikos vertybių tyrimų ir apsaugos specifiką, atskleidžia dailės turtų išsaugojimo problemas, nagrinėja architektūros paveldo apsaugos priemonės, pristato naujausią kultūros paveldo vertybių tyrimų faktologiją, gilinasi į aktualias kultūros paveldo apsaugos administravimo ir specialistų rengimo problemas.

¹ Lietuvos dailė: kryptys ir srovės. Darbai ir dienos, t. 26, Kaunas: VDU leidykla, 2001, 312 p.

² Darbai ir dienos, t. 39, Kaunas: VDU leidykla, 2004, 204 p.

³ Teatrologijos eskizai, t.1, Kaunas: VDU leidykla, 2000, 175 p. ; Teatrologijos eskizai, t.1, Kaunas: VDU leidykla, 2002, 229 p.

Prarastų meninių vertybių rekonstrukcijas, didesnius ar mažesnius neišsaugotų praeities vaizdus savo straipsniuose pristato prof. Grigorij Šauro (Baltarusija), menotyrininkė Kristne Ogle (Latvija) ir dr. Dalia Klajumienė (Lietuva). Opią kultūros vertybių vagysčių problemą gvildena doc. Igor Martynenko (Baltarusija). Valstybinės paveldosaugos analizei skirti dr. Mindaugo Bertašiaus bei dr. Eligijaus Juvencijaus Morkūno (abu – Lietuva) ir Lennarto Edlundo (Gotlandas) straipsniai; pirmi du autoriai įvardija esminius Lietuvos paveldosaugos trūkumus, o trečiasis pristato gana sėkmingai veikiančią Gotlando kultūros paveldo apsaugos sistemą. Doc. Nijolė Tolvaišienė, aptardama Kauno Žaliakalnio apsaugos reglamentą, išskiria naujas teigiamas tendencijas Lietuvos kultūros vertybių apsaugoje. Sudėtingą naujos ir senos architektūros harmonizavimo problemą mažose gyvenvietėse, remdamasis Neringos miesto patirtimi, nagrinėja prof. Vladas Staus-

kas. Architektūros vertybių naujausi tyrimai ir išsaugojimo problematika atskleidžiama Indrės Kačinskaitės (Lietuva), dr. Janio Zilgalvio (Latvija) ir prof. Joakimo Hanssono (Gotlandas) straipsniuose. Ilgą ir sudėtingą Pažaislio vienuolyno restauravimo procesą apibendrina doc. Laima Šinkūnaitė (Lietuva). Iki šiol mažai tyrinėtų Lietuvos vargonų išsaugojimo specifikai skirtas Girėno Povilionio (Lietuva) straipsnis. Aktualią griuvėsių apsaugos problemą gvildena Christianas Runeby (Gotlandas), o Petra Eriksson supažindina su restauratorių rengimo Gotlando universitete programa. Anja Starik (Vokietija), prof. Oleg Trusov ir Igor Titovič (abu – Baltarusija) savo straipsniuose nagrinėja kraštovaizdžio ir senųjų kapinių išsaugojimo keblumus, apibūdina praėjusio amžiaus pirmos pusės kultūros paveldo apsaugos būklę. Įvairių šalių mokslininkų ir praktikų straipsnius jungia visiems bendras siekis išsaugoti kultūros palikimą ateities kartoms.

Jolita Butkevičienė

Vytautas Levandauskas

KRAŠTOVAIZDŽIO

IR URBANISTIKOS

PAVELDO

APSAUGOS SPECIFIKA

*The Issues of Protection of Landscape
and Urban Heritage*

Anja Starick

CULTURAL VALUES OF LANDSCAPE: THEIR ROLE IN PLANNING PROCESS

LANDSCAPE AS CULTURAL LANDSCAPE

Landscape is an important part of life quality for people all over the world. Therefore, its qualities need to be recognized, communicated, preserved and developed. The European Landscape Convention (ELC) as drafted in Florence in 2000 proclaims these objectives to be pursued. The aim of protecting the natural heritage and cultural heritage is common throughout Europe in case a certain object is recognized as being *outstanding*.

Humans find it difficult to deal with the products of their natural roots and cultural activities. In terms of space, landscape becomes a matter of difficulty to deal with. The European Landscape Convention defines landscape as “[...] an area, as perceived by people, whose character is the result of the action and interaction of natural and/ or human factors”¹. In this sense, landscape across the majority areas of Central Europe is better understood as the term of *cultural landscape*.

Although most of the European landscapes are permanently influenced or marked by human use, they are regionally differentiated. The regional differentiation is an outcome of different developments within individual natural zones and region-specific human use due to the following factors:²:

- technical and scientific knowledge
- social order and legal demands
- regional history
- different cultures and religions (often unnoticed in Central Europe at the first sight)

Historically grown landscapes usually show an impressive logic behind their surface, which explains why a landscape has taken a certain shape. The landscape-shaping factors and their interaction as well as the enduring drive of humans to utilize them in an optimised way, i.e. effective and ecological functioning, determine logic.

THE LOGIC OF LANDSCAPE DEVELOPMENT

For instance, the first settlers came to Erzgebirge Mountains (Ore Mountains) in Saxony across extensive woods. They cleared the forests in order to supply themselves with food. The settlements were founded in the valleys, alongside the stream and outside the flood plain, for the reasons of accessing water supply. The fields were directly attached to the homesteads to ensure short routes of access. The fields were divided up the slopes and in parallel as farther up the hill nutrition, water balance, the thickness of soil and the portion of stones within the soil became worse for agricultural needs. Thus,

each settler gained the same portion of different soils. The size of land each family got was different due to the size of a family and their social status. Each peasant divided his hide into smaller fields for growing different crops and for keeping pastures. The fields straight behind the homestead were cultivated as vegetable gardens and orchards; at the top of the hill the forest was left for firewood supply. The flood plain was collaboratively used for cattle grazing (Appendix figure 1).

Stones appearing on the grassroots were picked and piled up at the far side of the hides, forming the so-called Steinrücken ('stone ridges'). In the course of time, shrubs grew over them. The shrubs were cut regularly to clear the fields, to win wood for fire purposes and to produce agricultural and household equipment, respectively. Together with the Steinrücken ('stone ridges'), they formed a thorny and stony fence of the hide and kept the cattle inside as in Appendix figure 2.³ (The form of settlement *Waldhufendorf* ('wood hide village') was created in this manner. Appendix figures 3 and 4 show a typical example of the village and lea of Königsvalde.

THE CREATIVITY WITHIN LANDSCAPE DEVELOPMENT

This rough description may indicate a well-thought way of recolonizing the landscape of Erzgebirge Mountains (Ore Mountains). Thuringian and Franconian *settlers* brought the pattern of settling into the region. In other cases, the ways of recolonizing the land might have been different due to other people doing it in a different way.

In fact, there are some disadvantages about the form of settlement *Waldhufendorf* ('wood hide village'). For instance, the ways of bringing together the large amounts of firewood needed for long winters are time-consuming (Figure 1). Moreover, wood was always a scarce resource as there was only little forest left on top of the mountains, and further even scarcer when the mining industry emerged in the 17th c. as in Figure 2.⁴

It is hard to prove or know if other forms of settlement would have been possible or better at around 1200. The form of *Waldhufenflur* ('wood hide lea') used to be the general way of recolonizing. Appendix figures 5 and 6 show the *Waldhufenflur* ('wood hide lea') of Geyersdorf that is different in one respect, e.g. the settlement is not situated in the stream valley

Figure 1.

Daily occupation: an old woman on her long way, carrying the fire wood from the forest on the hill to her homestead in the river valley. From Weiß (2004).

Figure 2.

The wood was always a scarce resource within this type of settlement. When the mining industry emerged in the 17th century to cater the needs for heating and producing the agricultural and household equipment, the last forests disappeared. This was not only an ecological but also an economical disaster when and the concept of 'sustainability' emerged. From LANDSCHAFTSPFLEGEVERBAND 'MITTLERES ERZGEBIRGE' E.V. (2004).

but goes up the slope. The hides, divided by *Steinrücken* ('stone ridges') as usual, run in parallel to the contour lines. Thus, it breaks the basic principle of the *Waldhufenflur* form ('wood hide lea'), which aims at ensuring the equal soil conditions for each peasant family. Moreover, it is not clear how water supply worked. No one has been so far able to give exact explanation as toward why Geyersdorf is different.

Reinstädtler and Pester in their experimental study (2004)⁵ try to present the new and different draft for the grown 'Waldhufenlandschaft' ('wood hide landscape') in the region of Oberlausitz. The only criteria they use is to accept the given *abiotic site features*. The landscape drafted should work best mainly from the ecological, but also from the social and economical perspective. They have reached the solution completely different from the recent one. For instance, they have not put the settlement on the upper part of the mountain south slope or the valley for the following reasons:

- to support good energetic balance
- to leave better soils for agriculture
- to ensure good attitude of residents.

Certainly, Reinstädtler and Pester (2004) have not work with the knowledge and technical possibilities of around 1200, but with the ones of 2000.

THE DOCUMENTARY VALUE OF LANDSCAPE

To preserve landscapes in the way they have historically developed is not only a matter of practical reasons. The landscapes within which we have grown up and, hence, which are familiar to us, develop our perception and relationship. Mature landscapes need some continuity in their further development.

Landscapes *document history and bear knowledge*.⁶ Their appearance does not only explain the way our ancestors lived and tell us about our roots – liabilities, without which any concept of culture or civilization can be perceived. Moreover, landscapes may indicate a sustainable way of living in natural habitat. This should not give a misleading understanding that our ancestors lived ecologically.⁷ They would lead an ecological life as long as their technical capacity would force them to live in concordance with nature allowing no heavy impacts on ecosystem. Figure 3 shows the extent of *damage* to environment produced once this situation changes, in this case, the destruction of forests with succeeding mining industry.

No generation, however, was as independent with regards to natural conditions of their environment as the post-war⁸ generations. And they have become used to it to a degree that might lead future generations to become even more

Figure 3.

The past generations did not necessarily live and work in accordance with nature. The forests throughout Germany were heavily overused due to the beginning of industrialization. The historic engraving shows *Frankenstein* in Pfalz region in the 19th century.

dependant due to negative long-run impact on environment (Meadows et al, 1993).⁹

Furthermore, one feature of cultural landscape is *transformation*. It is common that cultural landscape is not primarily marked by one specific historic time. Certain changes over time contribute frequently to forming its character. Sometimes landscape documents some change over a long period of time under the following conditions:

- when several patterns of land use have been preserved over a long time period up until today, yet the pattern of use intensity has changed;
- when the vestiges of different eras are preserved.

This means that each landscape should be treated as unique and distinctive because • specific combination of natural conditions, social and economic events and circumstances can never take place more than once. This is the case when transformation includes *continuity*. It is not the case when landscape-bound influences overwhelm or when impacts are strong enough to overcome any natural and cultural feedback (Figure 4).

LANDSCAPE DESTRUCTION

Since the middle of the 20th century, the *speed of transformation* in many German landscapes has increased enormously. Unfortunately, not enough investigation has been carried out to have the right to undermine the widely accepted opinion by experts¹⁰ that no century brought about so heavy changes to our landscape as the 20th century. These are changes that are not associated with new qualities but destruction causing a loss of some character.

Figure 4.

The technical possibilities of the 20th and 21st centuries enable humans to override any natural conditions, at least, in the short run. The impact of technologies on the environment has reached the level no one could think of before. This may lead to the total destruction of landscapes. Figure 11 shows the aftermath of brown coal mining in Lausitz region. From IFLA, ARCHIVE, (2003).

One research traces the shift from the 'Waldhufenlandschaft' (wood hide landscape) of Erzgebirge Mountains (Ore Mountains) to the hedgerow landscape 'Knicklandschaft' in Schleswig-Holstein. The hedgerow there is seen as a symbol of state agricultural development and is the characteristic feature of the landscape structure¹¹ (Hahn-Herse, Bäurle, 1979). Thus, it is treated as a reliable indicator of the effects that land use (agriculture) when growing intensive had on the landscape structure. The length of hedgerows was measured by using data from the historic maps of different times. The losses over 76 years in the period between 1879 and 1955 amount to 4%; whereas, the length of hedgerows dropped down by almost 70% during the past 16 years due to intensively growing agriculture in terms of land consolidation, or field boundary rationalization known as 'Flurbereinigung' (Figure 5).

Figure 5.

This figure presents some results from the investigation examining the impact that the intensification of agriculture made on landscape structure. The historic maps helped to examine how the length of hedgerows developed over time in Schleswig-Holstein region. The hedgerows were created at the end of the 18th century and the beginning of the 19th century as a result of so-called enclosure. The hedgerows were a characteristic feature of the landscape for decades. The land consolidation ('Flurbereinigung') in 1950s and 1960s left only some plants along the roads and footpaths as well as the rudiments within the agriculturally used areas, which are in a poor state of maintenance as the field survey of 1978 shows. From Hahn-Herse, Bäurle (1979)

A series of projects on cultural landscape carried out by students in the field of teaching and researching 'landscape planning' at Dresden University of Technology, give more examples of the process in query. Mapping the elements of cultural landscape records 'lost elements' – namely, the elements that did exist but disappeared as represented in Appendix figure 7.¹²

LANDSCAPE DRAFT

The future of many landscapes of our everyday environment may lie in a balance between *preservation* and new *creation*. Equally, we should respect the heritage of our ancestors as well as give freedom to present and future generations to express themselves in interaction with landscape. In comparison with relatively monotonous (original) natural landscape across large areas, the diversity of region-specific cultural landscapes opens more different opportunities for expression. The categories of *action*, including preservation, maintenance, development and restoration, should be matched with the features of landscape in each individual case.

However, some landscapes present a separate case. For example, some landscapes assumed their characteristic view at a specific point of time, which they have not changed at all ever since. Such landscapes need only to be preserved and protected as landscape monuments. It is noteworthy to mention that such

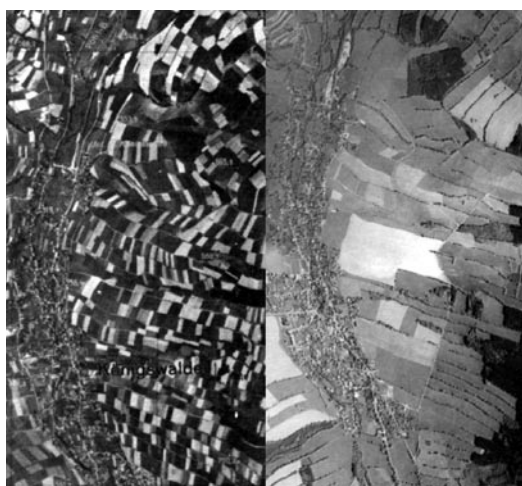

Figure 6.

The study of the development of land use also requires finding out how the function and intensity of land use change. The aerial views (from 1943 on the left and 1995 on the right) of Königswalde show the effects of so-called melioration. The fields of the size of about several hides replace the small structured field pattern. From LANDSCHAFTSPFLEGEVERBAND 'MITTLERES ERZGEBIRGE' E.V. (2004).

cases are rare, e.g. the landscape of Königswalde.

On one hand, the study of landscapes examines land use and *land use development* (Appendix figure 8); on the other hand, it investigates the *elements of cultural landscape*¹³ (Appendix figure 9) as landmarks of cultural landscapes and compares the historic maps¹⁴. These studies confirm the assumption that some hedgerows have thinned out and some others have disappeared; however, all in all, the landscape resembles the good old *Waldhufenflur* ('wood hide lea') of our ancestors.

The comparison of the aerial pictures made in 1943 and 1995 shows instantly the significant differences, e.g. the original small structured field pattern is gone, and large fields created by the Melioration of the 1970s and 1980 are dominant at present (Figure 6).

The hedgerows have overgrown because they have lost the function of providing wood due to which they have not been cut on a regular basis. The shrubs growing full size and the trees spreading dominate the landscape (Figure 2).

Moreover, the forest has also changed its structure. As mentioned above, not much of the forest landscape has remained due to a high demand of wood for the purposes of heating and construction. Although some maps for administrative and legal reasons present the areas as forests,¹⁵ a forest without trees is not a forest. The different ways of managing a forest make a different impact on a certain space, e.g. inside and outside a forest.

Nevertheless, the 'big structure' is still considered original as long as it is recognizable in the context of the general history and local stories of a region. Once it is region-specific and has remained such over centuries. The experimental study mentioned above indicates that nothing of the same kind would take place today and, most likely, never again in the future. This might be a reason to call Königswalde's *Waldhufenflur* ('wood hide lea') a *historic cultural landscape*, concerning the specific features that form a 'big structure', e.g. the order of settlement, the open land, the gardens and orchards of hedgerows and the forest within space. This pattern represents the face of landscape or, in other words, its *specific character*. It is the heritage and responsibility of the people of Königswalde.

Local people are responsible of preserving the character of landscape for future generations. Moreover, they are responsible to shape the landscape further from the preserved basis in a way that it suits present individual and social demands, including social, economical and eco-

logical aspects. Eventually, choosing most suitable ways of managing the change is subject to public discussion and the decision of people with political responsibility.

From this perspective, the concept of cultural landscape goes hand in hand with the idea of sustainable development.¹⁶ It is a new topic that might drive the discussion further in explaining of how to make sustainable development operate. The concept of cultural landscape would not exist without reference to human use as much as it would stop existing due to the use that exhausts natural resources.

Regardless of whether an area is declared as highly valuable or the opposite, people who live in the area have the *right* get help in coping with the complex task of preserving and shaping landscape. Finding out precisely¹⁷ what makes the face of a landscape and suggesting solutions of how to shape it further is the task of a landscape planner. A planner has to present the vision of future development in the process of decision finding. Although never complete and always subject to verification, the plan of future development will be in the process of searching for more precise objectives and measurements. Within the planning process, the vision of development will also serve as some scale for judging what actions we need to implement and what object-related decisions we need to take. What is better and what is worse? Do we need an action or not? In this sense, the European Landscape Convention could be seen as a call for *planning* the qualities of cultural landscape in the context of sustainable development.¹⁸

THE IDENTIFICATION VALUE OF LANDSCAPE

The specific character of a landscape should be understood as something *given* since human development is defined in terms of the relationship of human beings to their environment. This is true of individuals as well as societies. Human beings need to trace their roots in terms of their physical belonging.

Turning this into a value requires studying one's roots and taking one's own view on them, which will lead to establishing one's identity. The study of origins will also enable one to take a healthy view on environment in a wider sense. It can build some sense of placement for which most people long. In other words, it can place people within a world, which has grown much bigger and has been offering more opportunities for many people nowadays, at least, for Europeans.

Searching for such values has become of higher necessity than it used to be in the past. Past generations did not give much thought to this. They had to imminently become conscious of their immediate environment once they were obviously dependent on it. They had to imminently take time to perceive their immediate environment, in which most of them grew up, lived, worked and died.

We need to take some measures of replacing the relationships that have gone into the past, *education* and *awareness raising* not being the least among them. Therefore, landscape planning also aims at making people aware of their roots with respect to space. This is what landscape planning has achieved in Königswalde by determining the qualities of cultural landscape. Locals have drafted and published a popular brochure, which presents the cultural landscape of Königswalde. The brochure highlights the walking and hiking trails that have been marked and signposted. It also features selected topics about the cultural landscape of Königswalde such as the historic uses of wood, forests and water power, the transformation of wood hides and half-timbered houses, and the historic paths and streets.

Although the connection with space is an important aspect of the concept of roots, it is not the only one. Like many other nations, Germans have one word that refers to the dimension of origin. The German term is *Heimat* ('home, homeland'), which involves both the emotional and the rational, or practical, aspects.¹⁹

No term can express the issue as deeply and precisely as *Heimat*. Even though the movement of *Heimat* preservation is central to the tasks of nature conservation and landscape management, Germans have difficulties with using the term, especially, when it comes to cultural landscape. The reason is rooted in taking the term out of use in the 20th century and, especially, during the period of the Third Reich. The ecological movement of the '70s in the past century attempted to replace it by science-based arguments focusing on the biotic and abiotic landscape features.²⁰ Landscape, however, depends on perception that involves both the *cognitive* and *emotional aspects*. Leaving emotion out of picture has made planning unacceptable and even unreasonable.

In order to make the ideas of planning become true, it should let people identify themselves with the aims of planning. It needs to provide well-grounded and sound arguments for people so that they become active in preserving their individual *Heimat* ('homeland') and, eventually, the diversity of characteristic cultural landscapes as a unique feature of united Europe.

REFERENCES

- ¹ Council of Europe 2000. European Landscape Convention. European Treaty Series - No. 176.
- ² Hahn-Herse, G., Bäurl, M. 1979. 'Landschaftswandel durch Agrarstrukturwandel. Teil 1: Die Dezimierung der schleswig-holsteinischen Wallhecken durch Flurbereinigung'. Garten und Landschaft 89 (1978) 8.
- ³ Klapper, L. 2000. Königswalder Geschichtsbuch. Königswalde; Weiß, C. 2001. Entwicklungskonzeption für die Kulturlandschaft des zum Naturpark Erzgebirge/Vogtland gehörenden Teiles des Landkreises Annaberg. Diplomarbeit an der TU Dresden, - und Forschungsgebiet Landschaftsplanung, Prof. G. Hahn-Herse; Landschaftspflegeverband 'Mittleres Erzgebirge' e.V. (editor) (2004). ...Vergangenes neu entdecken. Begleitbroschüre für den 'Kulturlandschaftspfad Königswalde'. Annaberg-Buchholz.
- ⁴ Op.cit.
- ⁵ Pester, S., Reinstädter, S. 2004. Schöne Neue Welt. Nackte Landschaften im Kreis Kamenz. Semesterprojekt an der TU Dresden, Lehr- und Forschungsgebiet Landschaftsplanung, Prof. G. Hahn-Herse.
- ⁶ IfLa Institut für Landschaftsarchitektur an der TU Dresden; Hahn-Herse, G.; Kühnau, C.; Reinke, M.; u.a. 1997. Sächsisches Elbtal. Erfassung und Bewertung der Kulturlandschaftsqualitäten im Raum Pirna-Meißen. Forschungs- und Entwicklungsvorhaben im Auftrag des Sächsischen Staatsministeriums für Umwelt und Landesentwicklung. Dresden; Hahn-Herse, G., Kühnau, C., Reinke, M. 2000. Historische Kulturlandschaft Sächsisches Elbtal – Eine Methode zur Berücksichtigung von historischen Kulturlandschaften in der räumlichen Gesamtplanung. In: Gruehn, D.; Herberg, A.; Roesrath, C. (Hrsg.) (2000): Naturschutz und Landschaftsplanung - Moderne Technologien, Methoden und Verfahrensweisen. Festschrift zum 60. Geburtstag von Prof. Dr. Hartmut Kenneweg. Berlin.
- ⁷ Adam, T. 1996. 'Mensch und Natur: das Primat des Ökonomischen. Entstehen, Bedrohung und Schutz von Kulturlandschaften aus dem Geiste materieller Interessen'. Natur und Landschaft 71 (1996) 4.
- ⁸ Reference to the Second World War
- ⁹ Meadows, D.H., Meadows, D.L., Randers, J. 1993. Die neuen Grenzen des Wachstums.
- ¹⁰ The European Landscape Convention is concerned about [...] the developments in agriculture, forestry, industrial and mineral production techniques as well as regional planning, town planning, transport, infrastructure, tourism and recreation. On a more general level, it also deals with the changes in the world economy [that] are in many cases accelerating the transformation of landscapes.
- ¹¹ Hahn-Herse, G., Bäurl, M. 1979. 'Landschaftswandel durch Agrarstrukturwandel. Teil 1: Die Dezimierung der schleswig-holsteinischen Wallhecken durch Flurbereinigung'. Garten und Landschaft 89 (1978) 8.
- ¹² Förster, S., Lorenz, F. 1999. Die historische Kulturlandschaft um Stolpen. Semesterprojekt an der TU Dresden, Lehr- und Forschungsgebiet Landschaftsplanung, Prof. G. Hahn-Herse; Winter, A., Petzold, S. 2001. Historische Kulturlandschaft Bannewitz – Die Kulturlandschaftsqualitäten in der Gemeinde Bannewitz als Grundlage für eine auf Nachhaltigkeit gerichtete Entwicklung des Erlebnis- und Erholungspotentials. Semesterprojekt an der TU Dresden, Lehr- und Forschungsgebiet Landschaftsplanung, Prof. G. Hahn-Herse; Dabergotz, K. 2002. Erholungsplanung Cunewalde/ Oberlausitz. Semesterprojekt an der TU Dresden, - und Forschungsgebiet Landschaftsplanung, Prof. G. Hahn-Herse; Giese, K. 2003. Die historische Kulturlandschaft als Faktor des Erholungspotentials am Beispiel der Insel Rügen. Diplomarbeit an der TU Dresden, - und Forschungsgebiet Landschaftsplanung, Prof. G. Hahn-Herse; Sachse, R. 2003. Die Kulturlandschaftsqualitäten als Faktor der Erholungseignung, dargestellt an einer Offenlandschaft. Diplomarbeit an der TU Dresden, - und Forschungsgebiet Landschaftsplanung, Prof. G. Hahn-Herse; Zimmer, C., Böhnke, D. 2004. Der Einfluss von Siedlerkulturen auf eine Landschaft und ihre damit verbundene Ausbildung als charakteristische Kulturlandschaft. Am Beispiel einer Region in Mecklenburg-Vorpommern. Semesterprojekt an der TU Dresden, Lehr- und Forschungsgebiet Landschaftsplanung, Prof. G. Hahn-Herse.
- ¹³ The elements of cultural landscape may be defined as persistent elements or relicts of 'completed eras'. They were usually used in landscape management or, alternatively, they appeared due to the use and management of landscape (Förster and Lorenz, 1999).
- ¹⁴ The oldest maps available for such investigation in Saxony date to the end of the 18th century (*Aquädistantenkarte*).
- ¹⁵ Küster, H. 1995. Geschichte der Landschaft in Mitteleuropa. Von der Eiszeit bis zur Gegenwart.
- ¹⁶ Piechocki, R. 2002. 'Biodiversitätskampagne 2002: 'Leben braucht Vielfalt'. XII. Biodiversität und Weltbilder'. Natur und Landschaft 77 (2002) 12.
- ¹⁷ This needs to be done in greater detail than the current paper does
- ¹⁸ Council of Europe 2000. European Landscape Convention. European Treaty Series - No. 176.
- ¹⁹ Körner, S. Eisel, U., Nagel, A. 2003. 'Heimat als Thema des Naturschutzes: Anregungen für eine soziokulturelle Erweiterung'. Natur und Landschaft 78 (2003) 9/10
- ²⁰ Op. cit.

KRAŠTOVAIZDŽIO KULTŪRINĖS VERTĖS: JŲ REIKŠMĖ PLANAVIMO PROCESE

S a n t r a u k a

Žvelgti į Europos kraštovaizdžius kaip į kultūrinius paprastai reiškia atpažinti įspūdingą logiką, aiškinančią, kodėl landšaftas įgijo tokį pavidalą, kokį dabar turi. Tai būna nulemta natūralių sąlygų sąveikos ir ilgalaikės žmonių veiklos. Tačiau vietos savitumai, išvelgiami specifiniuose kraštovaizdžių tipuose, leidžia manyti, kad galimi ir kitokie žemės apgyvenimo būdai, kad kiti žmonės galėtų tai padaryti kitaip. Eksperimentiniai tyrimai rodo, kad jau su mūsų dienų žiniomis ir techninėmis galimybėmis įmanoma suprojektuoti kraštovaizdžius, visiškai skirtingus nuo esamų.

Istorijos būvyje plėtėsi kraštovaizdžių dokumentų istorija ir turimos žinios. Net ir vienas kultūrinio kraštovaizdžio bruožas gali liudyti pasikeitimą. Daugelio Europos kraštovaizdžių kaitos sparta labai padidėjo XX a. Kartų kartas dokumentai neatitaisomai prarasti. Tad priimtinas žymaus kraštovaizdžio apsaugos būdas gali būti tik konservacija. Daugeliui mūsų kasdienės aplinkos kraštovaizdžių būdinga apsaugos ir naujo kūrimo pusiausvyrą. Išsiaiškinti, ką galima apibrėžti kaip kraštovaizdžio pobūdį ir rekomenduoti, kaip jį tvarkyti, yra viena iš kraštovaizdžio planavimo užduočių. Tuo reikalu analizuojama žemės plotų raida ir kultūrinio kraštovaizdžio elementai. Tai gali ne tik sustiprinti kiekvieno kraštovaizdžio turimą tapatumo vertybę, bet ir tapti tvarios raidos pagrindu.

Gauta: 2005 02 21

Parengta spaudai: 2005 10 20

Vladas Stauskas

KULTŪROS PAVELDO IR NAUJOSIOS ARCHITEKTŪROS SANTYKIS MAŽOSIOSE GYVENVIETĖSE

IVADAS

Architektūros paveldo ir naujosios architektūros ryšiai miestų senamiesčiuose – populiarūs ir daug kartų gvildinti tiek teorijoje, tiek praktikoje tema. Deja, ji vis dar „amžina“ ir be pabaigos... Tuo tarpu panašios problemos miesteliuose ar dar išlikusiuose etniniuose kaimuose dėmesio beveik neskiriama. Gaila, nes būtent čia kultūros paveldo registre esantys architektūros objektai dažniausiai yra mediniai. Jie nyksta greičiau, negu, pvz., mūrinės bažnyčios ar dvarų rūmai. Kita problema – socialinė: tokiuose namuose dažniausiai gyvena pensininkai ar neturtingos šeimos. Užkabinta bronzinė lenta „Paminklas saugomas valstybės“ kol kas praktiškai neatneša jiems nė vieno lito realiai priežiūrai ir remontui, kaip, beje, ir nė vieno rublio anksčiau. Esama tik keleto pirmųjų valstybės paramos pavyzdžių.

Norėčiau paaiškinti sąvoką „gyvenvietė“, įeinančią į straipsnio pavadinimą. Urbanistikoje socialiniu aspektu ji dažnai turi plačią prasmę – nuo kaimo iki didmiesčio. Čia paliesiu tik mažąsias gyvenvietes – miestelius ir kaimus. Sąvoka „miestelis“ suvokiama panašiai, kaip siūlo L. Laužikaitė, būtent kaip gyvenvietė, turinti nuo 200 iki 3 000 gyventojų (orientacinės ribos¹). Tai tarpinė grandis tarp „miesto“ ir „kaimo“. Tad, pvz., Nida ir Juodkrantė Neringoje – mies-

teliai, o Preila ir Pervalka – kaimai. Pati Nida, dabartinė Neringos „sostinė“, 1942 m. vokiečių dokumentuose dar vadinama „kaimu“ (*Dorf*²).

Didelė dalis vertingiausių architektūros paveldo objektų, tarp jų senieji pastatai ir net etniniai kaimai ar teisiškai saugomos XIX a. – XX a. pr. vilos kurortinėse gyvenvietėse, patenka į gana platų Lietuvos valstybės saugomų teritorijų tinklą. Visi penkis nacionaliniai ir net 30 regioninių valstybinių parkų turi savus teritorijų naudojimo nuostatus ir kultūros (įskaitant architektūrą) paveldo priežiūros bei naujų statybų reglamentus. Tačiau dažniausiai šios teritorijos kartu pasižymi ir gražiausiais kraštovaizdžiais bei geromis sąlygomis poilsiavimui ir turizmui, ypač ežerų ir pajūrio zonose. Čia į kaimus ir miestelius masiškai skverbiasi naujosios statybos, prasidėjusios dar sovietmečiu, kiek aprimtos iki 1995–1996 m. ir vėl naujai atgijusios, priėmus žemės įstatymo pataisą, leidusią „persikelti“ žemės nuosavybę. Dažniausiai statomos turtingos „naujųjų lietuvių“ vilos ar komerciniai viešbučiai. Gaila, bet kol kas Lietuvoje staiga praturtėjusių žmonių kultūrinis lygis ir mentalitetas neretai neprilygsta jų kišenei.

Ypač pajūryje ši skvarba panaši, kaip sovietiniais laikais. Tada profsąjungos ar valstybinės įmonės, socialiai galbūt teisingai, bet architektūriškai gana agresyviai, irgi statydinosi poilsio namus kurortinėse vietovėse, neretai per

menkai paisydamos lokalinio ir nacionalinio tapatumo, vietos *genius loci*, vietos istorijos ir kraštovaizdžio dvasios. Todėl, atsisakius pseudopolitikavimo, reikia pripažinti, kad naujosios architektūros ir paveldo santykio problema panaši nagrinėjant ir 1970 ar 1980 m. objektus, ir naująją, pvz., 2004 m., statybą.

Problemos aktualumas neabejotinas, kaip pripažinta 2003 m. VDU tarptautinėje konferencijoje „Etninė kultūra: tradicijos ir inovacijos“³ ir 2004 m. VDU konferencijoje „Kultūros paveldas: prarastos vertybės, neišnaudotos galimybės“.

KAI KURIE BENDRIEJI KLAUSIMAI

Medžiagos straipsnio tema gausu visoje Lietuvoje, tačiau straipsnio apimtis ribota. Todėl tyrimo laboratorija ir pavyzdžių šaltiniu čia pasirinktas Lietuvos pajūris ir ypač Neringa. Ji turi ir savo gamtinį savitumą, ir kultūrinio kraštovaizdžio kūrimo 200 metų praktiką, ir didelį realų spaudimą gana intensyviai turizmo ir rekreacijos verslui. Be naujų viešbučių ir kitokios techninės infrastruktūros neįmanoma organizuoti rekreacijos. Ši spaudimą Neringoje būtų galima protingiau reguliuoti, pasinaudojant tuo, kad žemė čia – valstybinė, ne parduodama, o tik išnuomojama.

Neringa man artimiausia ir asmeniškai. Pirmas mano, tuomet dar jauno architekto, urbanistinis projektas buvo Nidos planas (1960 m.). Po to – tyrimai, koncepcijos ir praktiniai pasiūlymai visoje nerijoje, įskaitant ir Karaliaučiaus pusę, figūruojantys abiejose (daktaro ir habilitacijos) disertacijose. Tai atspindėjo ir konkrečiuose generaliniuose planuose (1968 ir 1980 m.). Pagaliau kompleksinis tvarkymo planas jau nepriklausomoje Lietuvoje – Kuršių nerijos nacionalinio parko generalinis planas (1994), beje, parengtas anksčiau už sostinės Vilniaus ar kitų miestų planus (kai kurie dar teberengiami ar net neatnaujinti). Šis darbas, kiek žinau, labai padėjo pristatyti Neringą UNESCO pasaulio paveldo sąrašui⁴.

Patyrimas leidžia teigti, kad kiekviena Neringos gyvenvietė turėtų būti tvarkoma laikantis *sintezės* koncepcijos, kurioje derinami 4 svarbiausi interesų blokai: I. Kultūros paveldo interesai; II. Gamtos vertybių apsaugos interesai; III. Vietos gyventojų socialiniai interesai; IV. Svečių interesai⁵. Apskritai tas pat tiktų ir kitoms saugomų teritorijų gyvenvietėms.

Ši koncepcija iš esmės panaši į dabar Europos Sąjungos intensyviai propaguojamą „darniąją plėtrą“ (*sustainable development*). Kaip matyti, Lietuvos mokslininkų ir architektų urbanistų

projektavimo darbuose ji žinoma jau daugiau kaip 30 metų. Tik sovietinė „geležinė uždanga“ neleido palaikyti ryšių su panašiai mąstančiais kolegomis Vakaruose.

Žlugus Stalino režimui, pagal pirmojo Neringos kompleksinio plėtros plano išvadas (1968) visi mediniai žvejų namai buvo skubiai paskelbti „liaudies architektūros paminklais“. Nebuvo laiko detaliems tyrimams, svarbi buvo pati idėja. Dabar Neringoje įforminti 87 saugomi objektai. Dauguma jų – seni mediniai žvejų pastatai Nidoje, Preiloje bei Pervalkoje ir keliolika mūrinių bei medinių XIX a. vilų Juodkrantėje ir Smiltynėje.

Tačiau lygiagrečiai vyko ir pernelyg gausios, neretai pažeidžiančios tyrimų ir projektinių planų koncepciją naujosios statybos, susijusios su valstybės socialine atostogų politika. Įvairių profsąjungų tikslas padėti žmonėms atostogauti Neringoje nekvestionuotinas, bet kiekybės ir neretai architektūros atžvilgiu lazda buvo perlenkta.

Dabar panašus vėjus orientuojamas į formaliai „gyvenamų namų“, bet realiai siūlomų pasirinkti ne Neringos gyventojams vilų ir net jų kvartalų komercinę statybą. Vykdoma ir privatizuotų buvusių profsąjungų poilsio namų rekonstrukcija, ne visada gerinanti architektūros kokybę.

Siekiant išsaugoti teigiamą tradicinės ir naujosios architektūros kultūrinį erdvinį santykį, mano manymu, reikia atsižvelgti į šiuos pagrindinius fizinius pastatų parametrus:

- a) *dislokacija*,
- b) *tūris* (vertikalus ar horizontalus) *ir forma*,
- c) *statybos medžiagos*,
- d) *spalvos*.

Pagal šiuos parametrus mažose gyvenvietėse rastume ir teigiamų, ir neutralių „pilkų“, ir aiškiai klaidingų praktikos pavyzdžių. Kai kuriose pozicijose čia būtų bendrumo su V. Jurkšto siūlymais, orientuotais į miestų senamiesčius⁶. Tačiau aš neminiu tokių kategorijų, kaip „stilius“ ir „socialinė funkcija“: pirma, „stilistinis derinimas“ nerealus praktikoje, antra, mažų miestelių ir kaimo etninių namų socialinė funkcija, ypač turizmo ir rekreacijos interesų zonose, beveik sutampančiose su saugomomis teritorijomis, nuo XIX a. pradžios smarkiai pasikeitusi. Tuo tarpu aspektas „dislokacija“, priešingai negu senamiesčiuose, čia įgauna ryškesnę ir socialinę, ir estetinę kompozicinę reikšmę.

DISLOKACIJA. Mažų miestelių, juo labiau kaimų, urbanizuoti kompleksiai ir net pavieniai statiniai dažnai apžvelgiami artimojo gamtinio

kraštovaizdžio fone (tuo jie gerokai skiriasi nuo didelių miestų senamiesčių). Tuo tarpu nacionaliniuose ir net regioniniuose parkuose ne tik architektūros, bet ir gamtos aplinkos paveldas yra saugoma kategorija. Todėl vertinant čia iškylančią naująją architektūrą reikia atsižvelgti ne tik į erdvinį santykį „pastatas–pastatas“ ar „pastatas–gatvė“, bet ir į svarbų vizualinį ir prasminį ryšį „pastatas (ar net „kvartalas“) – gamtos aplinka“.

Nidoje, kaip ir kitose Neringos gyvenvietėse, dauguma architektūros paveldo objektų – buvę kuršių žvejų gyvenamieji namai. Jų dislokacija arti marių krantinės logiška ir funkciškai pagrįsta. Tačiau naujieji gyvenamieji namai ir viešbučiai nebe taip artimai susiję su marioimis.

Naujasis Nidos gyvenamasis rajonas Kopų gatvėje nuo saugomo žvejų kaimo – Atragio etnokultūrinio draustinio vizualiai atskirtas miško juosta. Tai gerai, bet sparčiai auga antras, grynai komercinių vilų kvartalas ant kopagūbrio Kuvertų gatvėje, nenumatytas 1994 m. generaliniame plane. Apskritai statybos kopose griežtai draudžiamos, nes istorijoje jų niekada nebuvo. Tačiau vadinamieji „detalieji planai“, tvirtinami savivaldybėje, kartais prieštarauja net vyriausybės tvirtinamiems dokumentams.

Preiloje ir Pervalkoje jau sovietiniais laikais stamboki poilsio namai dažnai įsiterpdavo tarp senųjų etninių namų. Taip atsirado architektūrinė ir tūrinė mišrainė. Gerai, kad keli nauji privatūs investuotojai Preiloje dabar taiso šias klaidas. Baltijos *pajūrio* juosta buvo griežtai apibrėžta – jokių statybų! Tačiau prisidengiant sovietinių karinių objektų rekonstrukcija, užuot juos nuvertus, Juodkrantėje numatytas net visas sportinių pastatų kompleksas (iš tikrųjų – galbūt viešbučių?).

Senoji pionierių stovyklos vieta miško parke, užuot nugriovus prastas būdas, patyliukais privatizuojama. Beje, Juodkrantės miško parkas – irgi istorinė vertybė. Ši gyvenvietė tapo vasarviete („kurortu“) anksčiau už Nidą, ir poilsio infrastruktūroje (įskaitant žaliuosius plotus) čia daugiau įdomių reliktų.

Pastaraisiais metais pastatų ir gamtos kraštovaizdžio santykio vis dažniau paisoma ir architektūrologijoje, ir projektavimo praktikoje. Teoriškai čia galioja panašių parametrų blokai, kaip ir urbanizme, t. y. tūrio, formų, spalvų santykiai. Naujoji architektūra neturi naikinti harmonijos nei su antropogeninės, nei su gamtinės kilmės paveldu. Antropogeniniai elementai, kaip lygiaverčiai gamtai, deramą vietą užima naujausiuose kraštovaizdžio architektūros ir kraštotvarkos

mokslo tyrimuose⁷. Kraštovaizdžio estetiškas potencialas laikytinas ne „gamtos“, bet veikiau kultūros paveldo kategorija. Jis artimai susijęs su psichologiniais, emociniais ir net turizmo organizavimo ekonominiais interesais bei tautos savimone⁸.

Šie naujosios architektūros erdviniai ir vizualiniai santykiai ypač svarbūs pakrantės juostose, kuriose plačiausiai atsiveria gamtos ir senų bei naujų pastatų formos, tūriai bei bendras kompleksinis kraštovaizdžio siluetas. Tuo specialiai domėtasi ir 2004 m. Pasauliniame kraštovaizdžio architektų kongrese Taivane⁹. Įsivaizduokime Neringos kopų siluetą iš marių pusės, ant jo išdygus Vilniaus dangoraižių analogijoms. Ar atsirastų architektūros kritikas, kuris pagirtų: „Ak, kaip tai šiuolaikiška! Kiek čia investuota!“

Beje, Palangoje, J. Basanavičiaus gatvėje, kažkas panašaus jau buvo pradėta projektuoti...

TŪRIS IR FORMA. Neringos gyvenviečių statinius, sudarančius išlikusį šios nerijos dalies architektūros paveldą, labiausiai veikė žmonių ūkinė veikla (istoriškai – žvejyba ir miškininkystė), klimato sąlygos, vietinės statybos medžiagos ir šimtmečiais susiformavusios vietinės kuršių genties architektūros ir statybos tradicijos. Palaipsniui daugėjant poilsiautojų ir turistų, rekreacinė funkcija pradėjo atsilipti ir vietos architektūrai (pvz., atsirado verandų prie žvejų namų, vilų-vasarnamių Juodkrantėje bei Smiltynėje ir kt.). Iki Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo nerijos gyvenvietėse į kultūros paminklų sąrašą įrašyti 102 statiniai. Dabar Kultūros vertybių registro statinių sąraše yra 87 etninės ir kurortinės architektūros objektai. Po 1933 m. išsikristalizavo trejopas architektūros paveldas Neringos gyvenvietėse: 1) žvejų gyvenamieji namai; 2) žvejų namai-vasarnamiai; 3) profesionaliosios kurortinės architektūros pastatai¹⁰.

Pirmoms dviem grupėms būdingi pailgos formos vieno ar dviejų „galų“ namai, vienaukščiai, su mansarda ar be jos. Išskyrus Juodkrantės centrinę dalį, jie statyti galu į marias (kartu ir į įkyrius vyraujančius vakarų vėjus). Juodkrantėje, kaip pirmoje kurortinėje vasarvietėje, prie senųjų pastatų pristatyta daug įstiklintų verandų. Čia taip pat iškilo 2–2, 5 aukštų vilų kvartalėlis su savita kurortine architektūra, nutolusia nuo kuršių tradicijų, bet panašia visuose to meto Europos kurortuose.

Vizualiai artimiausias ir nekonfliktiškas naujųjų statybų ir kuršių architektūros paveldo santykis būtų tiesiog kopijavimas, imituojantis tradicinę architektūrą. Taip pasielgė, pvz.,

ižymus vokiečių rašytojas Thomas Mann, statydamasis naują vilą Nidoje XX a. trečiame dešimtmetyje (įklija il.10). Tūriu ir stogo forma čia visiškai sekama šios vietovės tradicijomis. Pokario metais panašią „romantinę“ dvasią bandė atgaivinti ir klaipėdiškis architektas V. Guogis, projektavęs visą „lyg žvejų namelių“ kompleksą Pervalkoje. Tačiau naujųjų laikų architektūros teorijoje toks tiesmukas senųjų formų imitavimas nebelaikomas progresyviu ir sektinu būdu. Tai naivokas kelias.

Buvusio žvejo namo paskirčiai iš gyvenamosios virtus turistine rekreacine, pirmiausia verta remontuoti ir restauruoti dar išlikusį autentišką eksterjerą. Reikalui esant, atkurtini per kartas ir gyventojų persikraustymus išnykę pastato elementai (priėngiai, dekoras ar kt.) eksterjere, o modernizuotas interjeras pritaikytinas šiuolaikinėms reikmėms (įklija il.11).

Abiem atvejais ir pastatų tūriai, ir ypač stogų formos (dvišlaičiai ir dvišlaičiai čiukuriniai) harmoningai įsilieja į buvusių žvejų kaimelių urbanistinį audinį.

Po II pasaulinio karo Neringoje atsirado nemaža gana teigiamai vertintinų naujosios architektūros pavyzdžių – nedidelių poilsio namų (dabar – viešbutėlių), fasadais nutolusių nuo kuršių tradicijų, bet nedideliais tūriais ir dvišlaičių stogų formomis neblogai įsipiinančių į senųjų kaimo gatvelių ar krantinių architektūros ir landšafto erdvę, pvz. „Agila“, buv. „Artojas“ Nidoje (archit. A. Zaviša), „Kelininkas“ Pervalkoje ir kt. (įklija il.12). Tokių ar panašių nedidelių naujų pastatų po karo pastatyta daugiausia. Iš esmės jau sovietmečiu (po 1966–1967 m.) Neringai jau buvo sukurtas specialus architektūros, urbanistikos ir landšafto tvarkymo reglamentas¹¹, artimas Vakarų nacionalinių parkų tvarkymo nuostatomis. Neteisinga visą ano meto naująją architektūrą vertinti vien neigiamai, galbūt pasiduodant dabar madingam publicistiniam politikavimui, kaip, deja, pasitaiko ir gana solidžiose publikacijose¹². Po 1968 m. patvirtinto pirmo Kuršių nerijos istorijoje kompleksinio (ne vien „miškininkystės ir kopų tvarkymo“, kaip vokiečių laikais) plano sustabdyta ir plokščių asfaltuotų stogų statyba, stichiškai (bet ne masiškai) prasidėjusi tuoj po karo. Išvalyti miškai nuo pridrygusių palapinių ir mažų „bungalo“ stovyklų, pajūryje radus joms vietos Šventojoje.

Tiesa, dabar kartais gudraujama, keičiant plokščius stogus dvišlaičiais. Pvz., Nidos centre ant buvusių 3 aukštų namų užkėlus labai aukštus čerpių stogus, faktiškai ten įtalpinti dar 2 aukštai, nors pagal reglamentą jokie penkiaaukščiai

pastatai Neringos gyvenvietėse neleidžiami. Apskritai naujoji Nida dabar tampa jau pernelyg urbanizuota, „miesčioniška“, kaip ypač pastebi čia atvykę užsienio svečiai.

Deja, bendrame nedidelių tūrių (ir vertikalių, ir horizontalių) audinyje Neringoje esama ir diskutuotinų išimčių. Pvz., „Ažuolyno“ viešbučio korpusai Juodkrantėje, nors ir turintys šlaitinius stogus bei neviršijantys 3 aukštų, horizontaliai per stambūs (įklija il. 13). Šio komplekso vidaus kiemo „plastmasinio“ stiliaus įrangoje kopijuojami užsienio analogai, bet nematyti noro atrodyti „neringiškai“. Antai „Santautos“ viešbučio blokai visiškai svetimi trapiam gretimų XIX a. kurortinių vilų dvasiai – ir tūriais, ir grubiomis formomis. Šis Juodkrantės kvartalas turi savo *genius loci* (vietovės dvasią), besiskiriančią nuo kuršių kaimų kvartalėlių pamariuose, bet jos čia neįstima.

Kaip priešingybė minėtiems per dideliems Neringai tūriams nusistebėjimo vertos buvusios pionierių stovyklos Juodkrantėje paliktos „būdos“ – plokščiaistogiai mediniai pastatėliai. Pagal visus generalinius planus jie jau seniai turėjo būti nugriauti ne tik dėl absoliučiai nederamos „architektūros“, bet ir dėl netinkamos vietos miško parke, dargi vandenvietės apsaugos zonoje. O jie ne tik palikti, bet net ir privatizuojami!

Didesni, negu, pvz., viešbutių ar gyvenamųjų namų architektūroje, visuomeninių Neringos pastatų tūriai dažnai neišvengiami. Tačiau čia irgi galima rasti ne tik diskutuotinų, bet ir teigiamų pavyzdžių. Palyginkime, pvz., du statinius pačiame Nidos centre – Savivaldybę ir Kultūros centrą. Pastarasis savo stačiakampėmis formomis, ko gero, beveik nesiskiria nuo kitų analogiškų sovietmečio „kultūros namų“ kur nors kolūkių gyvenvietėse, o savivaldybės pastatas, priešingai, įdomus, savitas ir „neringiškas“ (archit. G. Tiškus). Stambokas tūris uosto kaimynystėje sumaniai išskaidytas į erdvines sekcijas su savais „stogeliais“, tarsi imituojant visų Neringos gyvenviečių „sambūrį“. Statybos medžiagomis ir medinio dekorų spalvomis čia taip pat sekama Neringos kuršių architektūros tradicijomis (apie tai – kituose straipsnio poskyriuose). Vis dėlto pastato negalima laikyti „nemoderniu“, nors jis pastatytas ir sovietmečiu.

Formų ir kompozicijų paieška projektuojant Neringoje – sunkus, bet kartu ir įdomus kiekvieno architekto profesionalumo ir užsakovo kultūrinio išprusimo išbandymas.

STATYBOS MEDŽIAGOS. Neringos pastatuose naudotos šios tradicinės statybos medžiagos:

a) sienoms – medis (apkalama lentelėmis) ir raudonos plytos (netinkuotos); b) stogams – čerpės ir nendrės. Pirmais sovietmečio metais keletas namų Preiloje ir Juodkrantėje pastatyti iš silikatininių plytų, bet netrukus jos uždraustos, kaip ir asfaltas bei stogų asbestcementiniai lakštai.

Sovietmečio standartizacijos ir „tipizacijos“ epochoje inteligentijos, architektų profesionalų ir tuometinės Lietuvos valdžios pastangomis vis dėlto pavyko Neringoje išvengti industriinių gelžbetoninių konstrukcijų, pramoninio montažo iš standartinių plokščių, tipinių gyvenamųjų namų ir poilsio įstaigų korpusų. Bet ir tada, ir dabar vis matyti nevykusių vienokios ar kitokios statybos medžiagos ir konstrukcijų naudojimo naujojoje architektūroje pavyzdžių. Deja, jų ėmė gausėti, labai išsiplėtus modernių statybos medžiagų asortimentui ir padaugėjus privačių turtingų užsakovų, tariamai besizvalgantių, „kaip ten – Europoje“.

Pirmiausia pastebimai gausėja akmens ir stiklo. Geologiškai Neringa yra vienintelė Lietuvos teritorija, kurioje niekada nebuvo iš Skandinavijos atslinkusių ledynų, taigi ir kartu atviltų akmenų. Tai laikytina ir jos statybos savitumu. Tuo tarpu dabar vis gausėja atraminių sienelių ir laiptų, sumūrytų sienų net iš akmenų, brangiai gabenamų iš žemyno. Ar negalima be to apsieiti? Net mažuose, anksčiau, po karo, statytuose jaukiuose vasarnamiuose (pvz., buv. „Vėtrungės“ viloje Pervalkoje) dabar sumūrytas visas akmeninis fortas... (įklija il.14). Ar Neringos savivaldybė dar tebekontroliuoja architektūrą? Galbūt per silpnas ir Nacionalinio parko direkcijos architekto balsas.

Kita „pseudolokalinė“ tendencija – fachverkinų konstrukcijų gausėjimas naujų namų fasaduose. Žinia, fachverkas būdingas Vokietijos senajai architektūrai. Tačiau Kuršių nerija, kaip ir visas Kuršių marių baseinas, pagal savo etninę ir nacionalinę esmę niekada nebuvo „Vokietija“. Fachverkas pateisintinas nebent suvokietėjusios Klaipėdos senamiestyje ar Karaliaučiuje. Net patys vokiečių mokslininkai dar XIX a. ir net XX a. pradžioje neneigė šio krašto lietuviškųjų šaknų ir kultūros relikto. Pavyzdžiui, R. Detlefsenas savo solidžioje knygoje¹³ terminu „Lietuva“ (net ne „Mažoji Lietuva“, kaip mes dabar prate) vadiną plačią teritoriją iki Karaliaučiaus pajūryje ir visą šiaurinę bei rytinę dabartinės Kaliningrado srities dalį. Jo pateiktuose kaimo sodybų piešiniuose Rytų Prūsijoje fachverkas pasirodo tik Vakaruose, arčiau Gdanskio.

Todėl vis dažniau statomi kuršių tradicijai visiškai svetimi imitaciniai fachverkiniai pastatai yra kultūrinis ir inžinerinis nonsensas (įklija il.15).

Neramu, kad į naujausius architektūrinius objektus Neringoje, UNESCO įrašytoje į Pasaulio vertybių sąrašą, vis dažniau įsiveržia metalas, plastikas, didėjančios stiklo plokštumos. Kopijuojant užsienio „modernumą“, neverta pamiršti aplinkos *kultūrinio konteksto*, Vakarų užsienyje, beje, vis labiau ir labiau respektuojamo. Daugelis naujausių gyvenamųjų namų fasadų Juodkrantės centre ar Nidoje, šalia „Rūtos“, nors neaukšti ir turintys čerpių (dažnai – skardinių) stogus, taip pat „sėkmingai“ atrodytų kur nors Olandijoje ar Anglijoje. Kopijavimą vargu ar galima laikyti „architektūros šiuolaikiškumu“.

Geru aiškiai šiuolaikiškos, bet kartu ir savotiškai „neringiškos“ architektūros pavyzdžiu laikyčiau naują privatų vasarnamį (archit. G. Prikockas) Preilos pietinėje dalyje (įklija il.16). Tradicinės medžiagos (medis, net nendrių stogas) nė kiek nesutrukdė kūrybingam architektui sukurti visiškai „naujovišką“ ir kartu kontekstualų visam Preilos krantinės istoriniam apstatymui objektą.

SPALVOS. Tamsiai ruda, tamsiai mėlyna (net su violetiniu atspalviu), balta – tai tradicinės Neringos spalvos. Dera pripažinti, kad fasaduose ir dabar joms vis dar teikiamas prioritetas. Tamsiai mėlyna ir balta – dažniausiai medinių dekorų elementų (vėjalėnčių, lėkių) spalvos. Senovinių kurėnų (dabar pradedamų atkurti) vėtrungėse būta dar raudonos ir juodos spalvos. Geltona Neringoje – reta. Langų apvada – balti.

Tradicinė koloristika naudota net visiškai naujų konstrukcijų ir formų pastatuose. Pavyzdžiui, projektuojant Nidoje gyvenamojo kvartalo Kopų g. (archit. V. Raginis ir V. Stauskas) I etapą, pasirinkta skersinių sienų laikančioji konstrukcija, idant a) fasadinės sienos būtų medinės ir b) būtų galima jas dažyti rudai ar tamsiai mėlynai (įklija il.17). Beje, molinės čerpės irgi rudos, o ne raudonos.

Skardinių čerpių ryškiai raudona spalva nemaloniai kontrastinga Pervalkos gatvės komplekse (Kauno ryšininų poilsio namai), kuriame vyrauja vien tradicinės rudos čerpės ar šviesiai pilki nendrių stogai. Diskutuotinas ir tamsiai pilkų skardinių čerpių panaudojimas, pvz., naujai dengiant „Ąžuolyno“ viešbučio korpusų stogus Juodkrantėje.

Visiškai svetima šiam regionui šviesiai melsva spalva. Ji mėgiama nebent vakarų slavų, pvz., Baltarusijos kaimuose ir miesteliuose. Deja, „Nemuno“ poilsio namai Pervalkoje žydri jau daugelį metų... Namų dekorui ar smulkiajai architektūrai (pvz., tvoroms) netinka ir aitriai mėlyna spalva.

Tačiau „naujoviškų“ aitriai mėlynų, ryškiai raudonų ir net geltonų spalvų vis daugėja naujiesiuose vilų pastatuose. Toks „margutis“ gali priminti Lotynų Amerikos ar Azijos šalis, bet, mano manymu, svetimas santūriai kuršiškai ir apskritai „šiaurietišškai“ šio krašto dvasiai.

VIETOJ IŠVADŲ

Dalis minčių ir pastabų, pateiktų, kiek leido straipsnio apimtis, tiktų ir kitoms nedidelėms ir kultūrinio bei etnokultūrinio aspektu vertinoms Lietuvos gyvenvietėms ir Žemaitijoje, ir Dzūkijoje, ir Aukštaitijoje. Ten daugelis jų priklauso valstybės saugomiems nacionaliniams ir regioniniams parkams ir kraštovaizdžio draustiniams.

Teisinių apsaugos ir tam tikro architektūros reglamentavimo svertų lyg ir esama. Tačiau praktinių priemonių ir rezultatų – per maža¹⁴. Tebėra pavojaus kultūriniam ir architektūriniam savitumui. Kokie jie?

Pirma, demografinė ir socialinė problema (minėta jau pradžioje). Kaimų ir miestelių gyventojai sensta, jaunimo mažėja. Senuose, istoriškai dažnai vertingiausiuose pastatuose gyvena kone skurdžiausi gyventojai. Tuo tarpu naujus pastatus statosi naujieji turtingieji atvykėliai. Jiems nerūpi „vietovės dvasia“ ir tradicijos. Pagal komfortą ir stilių jie orientuojasi į „užsienį“. Retokas išimtis sudaro nebent kiek prakutę inteligentai.

Antra, pačios valstybės požiūrio paviršutiniškumas. Medinės architektūros renovacijai neskiriama lėšų. Kultūros paveldo institucijos orientuojasi tik į reprezentacinius objektus, ypač didžiuliuose miestuose. Kultūros paveldo apsaugos teritoriniuose padaliniuose vyrauja istorikai, maža specialistų, suvokiančių naujosios ir senosios architektūros suderinamumą.

Trečia, kad ir kaip keista, mokslo visuomenės dėmesio etninei architektūrai ne padidėjimas, bet sumažėjimas atkurtos nepriklausomybės laikais. O juk būtent ši architektūra sudaro mažųjų gyvenviečių savitumo pagrindą. Daug daugiau dėmesio skiriama, pvz., folklorui, liaudies muzikai, amatams ir kt. Gerai bent tai, kad solidžioje J. R. Glemžos monografijoje¹⁵ atsirado skyrius „Etnografiniai kaimai – liaudies architektūros kompleksai ir kiti pastatai“. Tačiau 252 puslapių knygoje jis užima tik 6 puslapius. Kur tie nauji tyrimai po J. Gimbuto, K. Čerbulėno, F. Bielinskio, K. Šešelgio ir kitų autorių monumentalų veikalų, kurie atspindėtų dabartinę būklę?

Išimtis – nebent M. ir M. Purvinų lokaliniai tyrimai Mažojoje Lietuvoje ar dalis A. Jankevičienės darbų.

Ketvirta, „etninės“ ir vadinamosios „smulkiosios“ architektūros beveik visiškai išnykimas pačių architektų rengimo programose. Ne taip, kaip, pvz., Norvegijoje, kur kiekvienas pirmakursis mėnesiui išsiunčiamas piešti, matuoti ir remontuoti senųjų kaimo namų fiordų pakrantėse (Bergeno universiteto pavyzdys). „Smulkųjų“ objektų ar kompleksų nerasia ne profesionalų architektūros konkursuose; jie nunyko akropolių, maksimum, dangoraižių, aptvertų turtuolių vilų kvartalų „didžiosios architektūros“ miško paunksmėje.

Naujosios architektūros taktas, kultūringa pagarba aplinkai ir anksčiau dirbusių kaimynų bei kolegų kūrybai svarbu ne vien santykyje su etnine ar kita istorine architektūra. Naujas objektas dažnai jau turi susiformavusią architektūros aplinką, kurią ardyti nebūtina. Be Neringos gyvenviečių, pajūryje dar yra Karklės, Užkanavės, Kunigiškių kaimai, Šventoji ties Palanga, virtinė Nemuno deltos gyvenviečių. Užkanavėje (tarp Palangos ir Šventosios), pvz., po karo pastatytas poilsio kompleksas „Kregždutė“, kuriame medžiagomis ir pastatų bei stogo formomis derintasi prie žemaitiško konteksto (archit. V. Stauskas). Dabar, „sodybas“ privatizavus atskirai po vieną, matyti tikras architektūros chaosas, net su plokščiastogiais ir dviaukščiais „kubais“ (įklija il.18 - 19). O kaip mažos Šventosios gyvenvietės kontekste vertinti naują milžinišką bažnyčią su gelžbetoninės tvirtovės fasadais (įklija il.20)? Gražiai restauruotas istorines vilas Palangoje, J. Basanavičiaus gatvėje, žiauriai doko reklaminių stendų ir ryškiaspalvių komercinių lietasgių kičas („Horn“, „Carlsberg“, „Švyturys“ ir pan.).

Neringos atveju kuršių kultūros relikto išsaugojimas ir „vietovės dvasios“ respektavimas naujojoje architektūroje turi ne vien lietuviškojo, bet ir platesnio baltų genčių *jūrinės kultūros istorijos ir jos formų tapatumo* reikšmę. Vakarų lietuviai ir latviai – toli gražu ne „artojų“ tautos. Kuršiai – aktyvūs Baltijos jūros žmonės. Senųjų dainų rinkinyje vienoje dainoje sakoma: „Apsaugok mus, Viešpatie, nuo kuršių, o nuo norvegų vikingų mes patys apsisaugosim“. Skandinavų žodynuose net pats jūros pavadinimas aiškiai kildinamas iš mūsų žodžio „baltas, balta“. Tuo tarpu skandinavams, kaip ir visiems germanams, tai „Rytų jūra“ (vok. *Ostsee*). Pavadinimas *Baltic sea* suprantamas ne anglosaksams ir kitiems, o tik mums. Beje, visos Šiaurės rytų Baltijos gentys, vėliau ir tautos, pasisavino net lie-

• tuvių ir latvių žodį „laivas“ (plg. est. *laev*, suom. *laivo*), kaip ir įrankio pavadinimą – „kirvis“.

Architektūra – ne tik menų, bet ir platesnio konteksto kultūros sritis. Kas liks tikrai lietuviška Lietuvoje, vis plečiantis Europos Sąjungos įtakai ir net visuotinei globalizacijai? Turime arba greitai turėsime bendrą politiką, rinką, pinigų, įstatymus ir t. t. Tad tik pagarba ir meilė

savo kultūrai (kaip ir kalbai) lieka tautos išlikimo, jos savitumo garantu. Beje, tai svarbu net ekonomikoje – turizme, pramogų versle ir kt. Mes įdomūs kitiems, kol esame ir būsimе *kitokie*. Taip pat ir architektūroje. Net naujojoje – įvertinus jos savitą santykį su tradicijomis ir savitu kraštovaizdžiu.---

Tai labai sunku. Bet stengtis verta.

NUORODOS

¹ Laužikaitė L., *Lietuvos miestelių prekybos pastatų architektūra XIX a. pirmoje pusėje*: (Daktaro disertacijos santrauka), Kaunas: ASI–VDU, 2004.

² Detlefsenas R., *Rytų Prūsijos kaimo namai ir medinės bažnyčios*, V.: Mintis, 1995 (originalas – Königsberg, 1911).

³ Stauskas V., „Этническая архитектура в опасности (проблемы деревянной архитектуры в национальных парках Литвы)“, in: *Ethnic culture: traditions and innovations*, Kaunas: VDU, 2004, p. 156–162 (santr. anglų k.).

⁴ Stauskas V., „Kelias į Kuršių nerijos pasaulinį pripažinimą“, in: *Urbanistika ir architektūra*, 2001, V.: LMA–VG TU, t. XXV, Nr. 1, p. 49–52.

⁵ Stauskas V., „Neringa: planavimo kryptys ir praktikos fragmentai“, in: *Archiforma*, 2002, Nr. 3, p. 61–64.

⁶ Jurkštas V., *Senamiesčių regeneracija*: Architektūros harmonizavimo problema, V.: Technika, 1994.

⁷ Kamičaitytė-Virbašienė J., *Kraštovaizdžio vizualinės kokybės reguliavimas kraštotvarkoje (Lietuvos pavyzdžiu)*: Daktaro disertacijos santrauka, Kaunas: KTU, 2003.

⁸ Stauskas V., Tutlytė J., „Lietuvos kraštovaizdžio estetiškos potencialas ir jo santykis su rekreacinių interesų zonomis“, in: *Kultūrinių kraštovaizdžių apskaita ir ap-*

sauga, Konf. medžiaga, Kaunas: KTU, 1999, p. 13–17.

⁹ Stauskas V., „Architecture on the waterfront in protected landscapes: achievement or error?“, in: *Proceedings of the World Congress of Landscape Architects*, Taipei, Taiwan, IFLA, 2004, p. 174–181.

¹⁰ Bučas J., *Kuršių nerijos nacionalinis parkas*, V.: Savastis, 2001 (Kultūros paveldas Lietuvos nacionaliniuose parkuose, t. I).

¹¹ Stauskas V., „Kelias į Kuršių nerijos pasaulinį pripažinimą“, in: *Urbanistika ir architektūra*, 2001, V.: LMA–VG TU, t. XXV, Nr. 1, p. 49–52.

¹² Bučas J., *Kuršių nerijos nacionalinis parkas*, V.: Savastis, 2001 (Kultūros paveldas Lietuvos nacionaliniuose parkuose, t. I).

¹³ Detlefsenas R., *Rytų Prūsijos kaimo namai ir medinės bažnyčios*, V.: Mintis, 1995 (originalas – Königsberg, 1911).

¹⁴ Stauskas V., „Этническая архитектура в опасности (проблемы деревянной архитектуры в национальных парках Литвы)“, in: *Ethnic culture: traditions and innovations*, Kaunas: VDU, 2004, p. 156–162 (santr. anglų k.).

¹⁵ Glemža J. R., *Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga ir tvarkymas*, V.: VDA, 2002.

Vladas Stauskas

THE RELATIONSHIP BETWEEN CULTURAL HERITAGE AND CONTEMPORARY ARCHITECTURE IN SMALL SETTLEMENTS

Summary

It is common to analyze the issue of the relationship between new architecture and architectural heritage with regard to the old town of large cities. However, the issue is no less present in small settlements and villages. It is most apparent, in particular, in those areas where ethnic architecture has remained due to survival and preservation. The settlements of this kind are situated mainly in the national and regional parks. Moreover, these areas have the most spectacular nature landscapes. These areas face the pressure of new hotels, new private villas and other tourism-oriented architecture.

Neringa, situated in the Curonian Spit National Park, has been chosen as a research site for analyzing the issue of harmonizing architecture. The aspects of interaction in architectural are as follows: 1) location;

2) volumes and forms; 3) building materials; 4) colours. The article gives both the positive and negative examples from the period of 1960 to 2004. It also stresses that architecture and its character are part of national culture. Culture warrants the preservation of national identity in the current context of Europeanization and globalization. The cultural relicts of the ancient Curonian tribes from the Lithuanian seaside are one of such preserving elements, which represent the ancient marine culture of all the Balts (Lithuanians, Latvians, Prussians).

Gauta: 2004 12 21

Parengta spaudai: 2005 10 20

Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė

KAUNO ŽALIAKALNIO REGLAMENTAS IR TVARIOS RAIDOS NUOSTATOS

Tvarios raidos - *sustainable development* samprata – XX a. paskutinio dešimtmečio naujovė. Kalbant apie istorinius miestus ir kultūros paveldą, ši sąvoka vartojama labai dažnai. Lietuvoje iš pradžių ją bandyta versti „harmoningos plėtros“, „palaikančiojo vystymo“ atitikmenimis, tačiau galiausiai pasirinktas *tvarios raidos* terminas, nes istorinei aplinkai plėtros arba vystymo procesas svetimas.

Tvarios raidos apibrėžimas jau yra nusistovėjęs JTO dokumentuose. *Tai tokia raida, kai dabarties poreikiai tenkinami ne ateities kartų sąskaita.* Pagrindiniai principai nusakomi taip:

- Kiek sunaikiname, tiek reikia atkurti.
- Paveldo išteklių negalima sunaikinti greičiau, negu žmonija sukurs jų pakaitalą.
- Kaitos (ekonominės, socialinės) procesai neturi vykti greičiau, negu kultūra gali juos pasisavinti.

Taigi tvarios raidos koncepcija pagrįsta etiniu principu. Jos siekiamybė – pusiausvyra, poreikių suderinimas, kitaip tariant – reguliuojama kaita. Dėl to jau nebediskutuojama. Keblumų iškyla, ieškant atsakymo, kas lemia tvarią raidą, t. y. kokiems pasikeitimams įvykus, raida tampa „netvari“.

1994 m. Danijoje, Alborgo mieste, surengtoje Europos miestų konferencijoje pasirašyta *Europos miestų ir miestelių tvarios raidos chartija*¹,

dar vadinama *Alborgo chartija*. Joje siūlomas tausojamasis, palaikomasis miestų tvarkymas, leidžiantis pratęsti istorinės aplinkos gyvavimą. Chartijoje kalbama apie atsakomybę už aplinkos išteklius (nes praktikoje išteklių naudojamosi neatsižvelgiant į galimybes). Sakoma, jog istorinių miestų aplinkos destrukcija naikina kolektyvinę atmintį, sukelia negrįžtamus individo ir socialinio ryšio sutrikimus. Šiandien tai skamba kaip rimtas perspėjimas, ypač aktualus posovietinėje erdvėje, ir į jį apskritai reikėtų žvelgti kaip į valstybinio rango problemą.

Baltijos ir Šiaurės šalyse prieš keletą metų vykdytas projektas, skirtas tvariai istorinių miestų raidai; atliktų tyrimų pagrindu suformuoti metodiniai pasiūlymai išdėstyti Hans-Jakob Roaldo knygoje (2000)². Vilniuje 2004 m. balandį vyko tvariai miestų raidai skirtas Baltijos jūros šalių ekspertų seminaras³, tvarios raidos idėjos sudomino ir VDU Menų instituto Kultūros vertybių apsaugos specializacijos magistrantę Lijaną Dulskytę, parašiusią apie tai diplominį darbą⁴. *Tvarios raidos teorija šiuo metu laikoma viena pažangiausių miestų valdymo teorijų.*

Pasak Alborgo chartijos, miestų audinį dažniausiai sudaro paprasti pastatai be ypatingų meninių bruožų. Ekonominiai ir socialiniai pokyčiai

kelia jiems didžiausią grėsmę. Kaip tokį „eilinį“ miesto audinį apsaugoti?

Kaip teigia kultūros paveldo ekspertai B. M. Feilden ir J. Jokilehto, istorinio miesto audinį sudaro ne tik architektūros elementai (tai gali būti žinomų stilių pavyzdžiai ir bevardė vietinė architektūra), bet ir funkcijos. Urbanistikoje *sustainable development* reiškia tokį raidos būdą, kuriuo siekiama palaikyti gamtos ir žmogaus sukurtos aplinkos darną ir pusiausvyrą, santūriai ir jautriai pritaikyti esamas struktūras nūdienos reikmėms, o ateities kartoms palikti nenuskurdintą paveldą⁵.

Feilden ir Jokilehto manymu, grėsmės istoriniams miestams visur panašios. Išsaugojimo problemos – veikiau politinės ir ekonominės, negu fizinės. Kaita neišvengiama (ekspertai nesiūlo istorinių miestų paversti muziejais), tačiau būtina kontroliuoti kaitos laipsnį. Čia svarbu autentiškų (pirminių) medžiagų ir atlikimo būdų išsaugojimas, panaudos stabilumas. Istorinių teritorijų kultūrinių verčių (ypač medžiagiškumo, funkcijos verčių) dažnai nesuvokia šiuolaikiniai miestų planuotojai. Todėl paveldo apsaugos specialistams iškyla uždavinys įteisinti planavimo sąlygų apribojimus. Lietuvoje tai daroma teritorijų apsaugos reglamentuose (jų parengta dar nedaug – Vilniaus bei Trakų senamiesčiams ir Kauno Žaliakalniui).

Prieš porą metų (2002 m.) šių eilučių autori su keliomis pagalbininkėmis teko rengti *Kauno Žaliakalnio apsaugos reglamentą*⁶. Tai palyginti nedidelė (56, 5 ha) istorinio Žaliakalnio dalis. Teritorija – taisyklingos trapezijos formos, ribojama Vydūno alėjos, Radvilėnų plento ir K. Petrausko gatvės. Rajonas pasižymi originaliu planavimu, tačiau palyginti įprastais, eiliniaais pastatais. Į LR Nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą Žaliakalnio dalis įtraukta 1999 10 28. Rengiant reglamentą, buvo dirbama dviem linkmėmis:

- siekta maksimaliai išsiaiškinti įvairias vietovės vertes;
- ieškota pasiūlymų, užtikrinančių vietovės tapatumo išsaugojimą ir su mažiausiais praradimais leidžiančių šiai teritorijai šiuolaikiškai funkcionuoti.

Tokios reglamento nuostatos atitinka tvarios raidos teoriją, deklaruojančią tris principų įgyvendinimo etapus:

PIRMAS ETAPAS – vietos charakterio (tapatumo) išsiaiškinimas;

ANTRAS ETAPAS – grėsmių nustatymas ir būdų joms įveikti pasiūlymas;

TREČIAS ETAPAS – ribotą kaitą įgyvendinantis teritorijos valdymas.

Žaliakalnio architektūros vertinimui netiko unikaliems Vilniaus ar Rygos senamiesčiams taikomi kriterijai. Todėl pasitelkta Lietuvoje dar neįteisinta vietinės (*vernacular*) architektūros samprata, apibrėžta 1999 m. ICOMOS priimtoje *Charter of the Built Vernacular Heritage (Vietinės statybos paveldo chartijoje)*. Vietinė architektūra – įprasta konkrečiai vietai (tradiciška) statyba, neturinti ryškių stilistinių bruožų, tačiau pasižyminti savitu charakteriu, palanki savaimingo gyvenimo būdo bei papročių tęstinumui. Šis atspirties taškas leido pažvelgti į Kauno Žaliakalnį kaip į originalų darinį ir nesumenkinti jo vertės.

Reglamento pozicija buvo visiškai aiški – siekti taip išsaugoti būdingas Žaliakalnio ypatybes, kad išliktų senoji jo dvasia (būtent tai atitinka tvarios raidos esmę). Tačiau kaip nustatyti kaitos galimybes? Kur riba, žyminti, kiek istorinė aplinka galėtų kisti ir nuo kada jau prarandamas būtinas stabilumo lygmuo?

Aišku, jog čia negalima vadovautis subjektyviomis nuomonėmis (savo ar kitų ekspertų). Pagrindą sprendimams gali suteikti tik nuosekli pačios vietovės studija: privalu *išsiaiškinti (atpažinti), kas savita ir nepakartojama jos charakteryje, kokios vertybės joje esminės*. Tokioms rūšioms reikalingi istoriniai tyrimai, paveldo rūšių nustatymas, detalus teritorijos inventoriavimas⁷.

Žaliakalnio teritorijos kaip vieningo viseto dalimis laikytas *urbanistinis karkasas, gamtinis pamatas ir statinių (užstatymo) visuma*. Šie trys komponentai nuosekliai ištirti natūroje. Planavimo ir užstatymo raida paaiškėjo atlikus archyvinius tyrimus. Išsiaiškinta, kad iki 1940 m. tai tautiniu atžvilgiu homogeniškas rajonas – jame gyveno lietuviai, viduriniojo sluoksnio atstovai, tarp jų ir keletas žymių asmenybių (Kipras Petrauskas, Matas Šalčius). Pastatus projektavo statybos technikai ir keli žymesni inžinieriai bei architektai: Romanas Steikūnas (25 namai), Antanas Jokimas (9), Feliksas Vizbaras (4), Edmundas Frykas (3). Reguliarus urbanistinis Žaliakalnio darinys su vėduokliniu gatvių tinklu ir iš anksto suplanuota apželdinimo sistema atsirado kaip radikalios Kauno perplanavimo idėjos pasekmė. Savivaldybės iniciatyva 1923 m. sudarytas grandiozinis Kauno planas, parengtas iš Kopenhagos pakviesto inžinieriaus M. Frandseno drauge su kauniečiu Antanu Jokimu (1. pav.). Sekdami Vakarų Europos sostinėms būdingos reprezentatyviosios urbanistikos idėjomis, autoriai numatė maksimalų užstatymo struktūros reguliavimą. Vytauto kalne turėjo atsirasti Universiteto kompleksas, geometriniam Žaliakalnio centre – Prezidentūros, Seimo ir Vyriausiojo teismo rūmai, aplink juos

1 pav.

Kauno miesto 1923 m. planas, sudarytas M. Frandseno ir A. Jokimo

– vilų kvartalai. Daugelis Frandseno ir Jokimo siūlymų buvo utopiški ir liko neįgyvendinti. Realizuotas tik plano fragmentas tarp Vydūno alėjos, Radvilėnų plento ir Petrausko gatvės, nes čia buvo didelis tuščias miesto ganyklų plotas. Trapecijos formos rajonas suskirstytas į kvartalus, o juose suplanuoti 187 sklypai. Jie taisykliniai, didoki, sodybiniai namai šiek tiek atitraukti nuo gatvių, užstatymo linija negriežta. Valstybės rūmams ir kitiems vyriausybiniam pastatams skirtoji Gėlių rato teritorija palikta tuščia. Iki karo čia nespėta nieko pastatyti, reguliari centrinė rajono kompozicija taip ir liko be prasmingo akcento.

Šiuo metu teritorijoje yra daugiau nei 400 privačių ir nuomojamų valdų. Jose esančius pastatus kvalifikavus kaip lokalinės, vietinės architektūros pavyzdžius, jų saugojimo prognozės neįsivaizduotos be gyventojų apklausos. Buvo svarbu išsiaiškinti, kaip patys gyventojai vertina pastatus bei aplinką, ar puoselėja jos palaikymo planus, ar siekia radikalių pertvarkymų. Sociologinis tyrimas⁸ atskleidė įdomų ir pačiai reglamento rengėjų grupei nelauktą rezultatą. Iš 200 apklaustų suaugusių rajono gyventojų net 99, 5 % nurodė esą patenkinti gyvenimu šiame rajone, o 61 % teigė kitur nesikelsią, net jei būtų pasiūlytas geresnis būstas. Dauguma rajono gyventojų yra senbuviai (bendras esamuose būstuose gyvento laiko vidurkis – 31-eri metai). 61, 5 % gyvena nuosavo namo dalyje ir

tik 5 % apgyvendinti valstybės (t. y. gyvena neprivatizuotuose butuose), tačiau beveik visi (99, 5 %) norėtų gyventi nuosavame name. 48, 5 % apklaustųjų – pensininkai, o tai galbūt ir lėmė gana nuosaikius būsto pertvarkymo poreikius. Anketoje buvo klausimas „Ką norėtumėte keisti savo būste, jeigu turėtumėte lėšų?“ Pasirodo, jog dauguma pageidautų atlikti būsto remontą, apšiltinimą, sutvarkyti aplinką; tik 16, 5 % statytų naują namą (beveik pusė jų rinktųsi medinį). Gyventojai nepritaria daugiaaukščių namų statybai ir komercinių funkcijų plėtimui šiame rajone. Jie pageidauja, kad savivaldybė tvarkytų šaligatvius, gatvių dangą ir apšvietimą, genėtų medžius, tiektų švaresnį geriamą vandenį. Ypačių ekologinių problemų gyventojai nepatiria, dalis skundėsi intensyviu transporto eismu (Vydūno alėjoje), šiukšlynais prie bendrabučių. Savininkai tariaisi tarpusavyje, priimdami aplinkos tvarkymo sprendimus, vertina kaimynų nuomonę.

Gyventojų apklausa leido pamatyti Žaliakalnio teritoriją tarsi „iš vidaus“. Paaikškėjo, kad socialinių santykių klimatas čia bendruomeniškas. Manant, kad reikėtų pasitelkti ir profesionalų nuomones, apklausa pratęsta tarp Kauno architektų. Septyniolikai vidurinės ir vyresnės kartos architektų pateikti klausimai, ką jie laiko esant vertingiausia šioje Žaliakalnio dalyje, ką mano apie pastatų architektūrą, išsaugojimą, tvarkymo perspektyvas. Kaip svarbiausias vertingas ypatybes architektai įvardijo geometrinę plano struktūrą ir laisvą sodybinį užstatymą, primenantį miestus-sodus. Šis kontrastingas sugretinimas taikliai pavadintas urbanistine poezija. Architektai labai vertina humanišką šių sodybinių namų mastelį, tinkamą namo santykį su sklypo plotu. Mediniai namai lemia vietos dvasią, skleidžia prieškarį aurą. Tačiau požiūriai į medinių namų išsaugojimą išsiskyrė. Dauguma respondentų siūlė saugoti tik atrinktus geriausius pavyzdžius. Dalies manymu, tai priklausys nuo realios ekonominės situacijos ir gyventojų sąmoningumo, kai kurių įsitikinimu, gyvenimo kokybė šiais laikais verčia keisti medinukus mūrinėmis vilomis.

Vertinimo metu⁹ paaikškėjo, jog nepaisant disonuojančių sovietmečio naujadarų, atskiros objekto sudėtinės dalys gana gerai išlikusios (įklija il.21). Antai urbanistinis karkasas tebeturi autentišką pagrindą: plano pavidalą, gatvių bei takų tinklą; pakitęs tik medžiagiškumas (gatvės buvo grįstos akmenimis), žemės valdų tinklas šiek tiek sutankėjęs, daugiabučių vietose, atvirkščiai, sklypai sujungti. Išliko autentiškas sodybinis užstatymo pobūdis (sklypuose namai užima apie 16 % ploto), kintantis, netolygus

namų atitraukimas nuo gatvės, teikiantis kvar-
talams tapybiškumo. *Apželdinimo struktūra* te-
beturi 2/3 autentiškumo. Gatvės pagal pirmini
sumanymą apsodintos skirtingų rūšių medžiais,
akcentuotos plačios V. Kudirkos ir J. Basanavi-
čiaus alėjos, šaligatviai atskirti vejos juostomis
(šios labiausiai nukentėjusios). Medžiai, deko-
ratyviniai krūmai, vejos atnaujinami nekeičiant
rūšių. Laikomasi tradicinio sklypų apželdinimo
(vaismedžių sodai, daržai). *Užstatymo visuma*
išlaikė 2/3 autentiškos visumos, t. y. iš 485 teri-
torijoje esančių namų 325 atstovauja 1924–1940
m. laikotarpiui. Iš jų 249 išlaikė autentišką pa-
vidalą, 76 – renovuoti. Medžiagiškumas nelabai
pakitęs – iki 1940 m. teritorijoje 80 % namų
buvo mediniai, dabar – 73 %. Teritorija iki šiol
tebeturi autentišką charakterį, pasireiškiantį iki
šiol puoselėjamu gyvenimo būdo stabilumu. Tai
susiję su gyvenamosios funkcijos stabilumu.
Autentiškas charakteris labiausiai pažeistas XX
a. 6–8 dešimtmetyje, drastiškai įsiveržus socia-
listinės gyvenamosios stereotipams (pastatyti dau-
giabučiai namai, bendrabučiai, vaikų darželis).

*Šios išvados leidžia teigti, jog saugoma teritori-
ja tebeturi kritinę masę autentiškų bruožų, todėl
saugoti joje galima ne pavienius reprezentantus,
bet visumą su jos būdingais bruožais.*

Atliktas tyrimas atskleidė vietovės verčių sklai-
dą. Nustatyta, jog *urbanistinę vertę* teikia čia
įgyvendinta reprezentatyvios struktūros, bū-
dingos miestui-sostinei, idėja. Taisyklingas gat-
vių tinklas (beje, natūroje sukeliantis labirinto
efektą), vieninga apželdinimo sistema, patogūs
ir ekonomiškai namai primena XX a. pirmoje
pusėje Europos priemiesčiuose paplitusius so-
dybinių namų kvartalus. Griežtumo ir lankstu-
mo derinys teikia teritorijos urbanistikai savitą
charakterį. *Filotopinę vertę* (išreiškiančią „vietos
meilę“) respektuoja teritorijoje gyvenančios
bendruomenės palankumas aplinkai ir noras ją
išsaugoti. Kaip paaikšėjo iš sociologinių tyrimų,
gyventojai linkę tęsti tradicinį gyvenimo būdą, o
tai – svarbiausias vietovės tapatumo saugojimo
motyvas. *Ekonominės vertės* pagrindas – kom-
fortiški mažabučiai arba individualūs namai,
miesto centro ir gamtinės apsuptyje (Ąžuolyno)
kaimynystė. *Architektūrinę vertę* pasireiškia gy-
venamųjų namų tipų ir stilistikos įvairovė. Au-
tentiškam prieškariniam užstatymui būdingi 5
namų tipai (2, 3, 4 pav.) Populiariausias – me-
dinis sodybinis vienaaukštis namas su mezo-
niu arba mansarda. Paplitę taip pat nuomojami
dviaukščiai mediniai bei kompaktiški mūriniai
2–2, 5 aukštų namai. Kiti du tipai – vienos šei-
mos vilos (medžio arba mūro) ir mūriniai ko-
tedžai. Tarpukariu architektūroje vyraavo viet-
iniai bruožai arba supaprastintos neoklasicizmo,
neobaroko, *art déco*, racionalizmo variacijos.

2 pav.

*Minties ratas 24. I kategorijos pastatas – 4 butų nuo-
mojamas namas, 1928 m. aut. J. Gostila*

3 pav.

*K. Petrausko 23. I kategorijos pastatas – B. Jurgutienės
namas-vila, 1926 m.*

4 pav.

*Vydūno al. 59. I kategorijos pastatas – Č. Pacevičiaus
namas-vila, 1937 m. aut. V. Kopylovas
(pastatas premijuotas Kauno miesto tarybos už
architektūros kokybę).*

1940–2002 m. laikotarpiu teritorijoje pastaty-
ti 154 gyvenamieji namai, iš jų 57 – saikingų
tūrių ir formų, derantys su istorine aplinka, 21
– išsiskiriantys, tačiau nekonfliktuojantys su ja,
76 kvalifikuoti kaip svetimkūniai (dėl stambių
tūrių, prastų arba pretenzingų formų). Apiben-
drinus pastatų vertinimą išskirti 77 autentiški
namai, turintys architektūrinę vertę; 20 iš jų
siūloma atskirai įrašyti į Kauno miesto savival-

dybės vertingų kultūros paveldo objektų sąrašą. *Istorinę vietovės vertę* sudaro čia dirbusių architektų indėlis, gyvenusių asmenų atminimas.

Atlikus išsamią analizę paaiškėjo, jog saugoma Žaliakalnio teritorija pirmiausia vertinga dėl išlikusios (ir tebetęsiančios) tradicinės gyvenamosios, dėl darnaus geometrinio plano santykio su laisvu užstatymu bei želdiniais ir dėl vietinio architektūros pobūdžio. Prioritetinėmis apsispręsta laikyti *urbanistinę vertę ir filotopinę vertę*. Joms teiktina pirmenybė konfliktinėse situacijose, iškilus būtinumui priimti kompromisinius sprendimus. Tai reiškia, jog šiame objekte nesiekama skrupulingai saugoti visų architektūros komponentų (gyventojai gali perplanuoti namų vidų, keisti stogų, sienų dangas, daryti priestatus), tačiau keliamos sąlygos, kad šie pakeitimai nepažeistų tradicinio užstatymo charakterio.

Išsiaiškinus Žaliakalnio dalies tapatumą ir vertes, imtasi tolesnės užduoties – *numatyti vietai gresiančius pavojus ir siūlyti būdus, kaip jų išvengti*. Didžiausias pavojus – *fizinis (vizualinis) ir ekonominis teritorijos nuosmūkis*. Jo stabdymui numatytos aiškiai apibrėžtos sąlygos atskiriems vertybės komponentams.

Urbanistiniam karkasui būtina saugoti autentišką gatvių ir pėsčiųjų takų tinklą, pirminę sklypų struktūrą, sodybinį užstatymo pobūdį, nereguliarią užstatymo liniją. Draudžiama platinti arba siaurinti pėsčiųjų takus, žaliąsias juostas, įrengti platesnius negu 3, 5 m įvažiavimus į sklypą, dalyti sklypus, statyti antrą gyvenamą namą sklype. Reglamentuotas užstatymo tankis – nuo 13 % iki 28 % sklypo ploto (atsižvelgiant į sklypo dydį). Tvorų ir gyvatvorių aukštis ribojamas iki 150 cm.

Smulkiau detalizuotos *gyvenamųjų pastatų charakterio* išsaugojimo sąlygos. Visi teritorijos namai suskirstyti į 6 kategorijas (įkliją il.22). I kategorijai priskirta 20 vertingiausių autentiškų namų, kurių saugomas tūris, išorinis plano kontūras, medžiagiškumas. Remontuojant išorę, taikomas formų atkūrimas pagal išlikusius elementus. Naudotinos natūralios šiltos spalvos, stogams – skardos ir čerpių dangos, draudžiamas stoglangių įrengimas. II kategorijai priskirti 53 autentiški raiškaus charakterio namai. Saugomų elementų apimtis panaši, tačiau remontuojant leidžiama naudoti įvairesnę stogo dangą, įrengti stoglangius, langų rėmus keisti ne tik mediniais. III kategorijos namus (jų yra 198), irgi prieškarinius, leidžiama laisviau pertvarkyti – keisti tūrį ir plano kontūrą. Tačiau turėtų būti išsaugojami būdingi architektūriniai elementai bei medžiagiškumas. IV kategorijai priskirti dveji namai – statyti iki 1940 m. bei kokybiškai renovuoti ir po 1940 m. atsiradę saikingos išraiškos namai,

derantys su prieškariniais. Atliekant jų renovaciją arba remontą, būtina laikytis tūrio ir medžiagiškumo reikalavimų. V kategorijai priskirti prastos išvaizdos namai, juos pertvarkant būtina gerinti architektūrinę raišką. VI kategorijos namai nederą aplinkoje dėl per didelių tūrių arba pretenzingos išorės. Daugiabučius namus siūloma neutralizuoti želdiniais, tūrius skaidyti prieangiais, įstiklintų balkonų juostomis. Atskirame poskyryje nustatyti reikalavimai naujiems namams – jų aukštingumas griežtai ribojamas dviem su puse aukšto. Siūloma taikyti stačiakampiui artimą plano kontūrą, vientisą nekomplikuoto skaidymo tūrį. Patartinos nuosaikios architektūros formos, tradicinės artimos medžiagos ir spalvos, ne-naudotini plokšti arba laužytų formų stogai.

Apželdinimo struktūrai būtina išsaugoti esamą linijinę žaliųjų dangų ir medžių eilių sandarą, autentiškas medžių rūšis. Draudžiama mažinti bei didinti viešųjų zonų žaliuosius plotus, vejose juostose sodinti dekoratyvinius krūmus bei gėlynus. Siūloma atkurti sunaikintus arba sunykusius apželdinimo elementus, gyvatvorėmis ir pergolėmis pagyvinti bendrabučių ir daugiabučių namų aplinką. Skatinama palaikyti tradicinius vaismedžių sodus, daržus, sodinti vietinių rūšių lapuočius medžius bei dekoratyvinius krūmus.

Tvarkymo sąlygos orientuotos į autentiškų elementų išlaikymą ir naujų intarpų priderinimą. Skatinama palaikomoji priežiūra, naujų medinių namų statyba ir tinkama senųjų renovacija. Tačiau turėtų būti vengiama pernelyg intensyvaus namų ir aplinkos gražinimo, prabangos demonstravimo – tai šiandien ypač aktualu, nes į šį prestižiniu tampantį rajoną vis dažniau atsikelia pasiturintys gyventojai.

Kitas pavojus – galimas iki šiol išsaugotos funkcijų pusiausvyros pažeidimas. Gyvenamoji rajono funkcija ateityje turėtų išlikti pagrindinė, papildomai gali atsirasti tik nedidelių prekybos ir aptarnavimo objektų. Rengiant Žaliakalnio reglamentą, nesvarstyta ilgalaikės raidos strategija. Manyta, jog šiam rajonui neaktualūs dideli ekonominiai ir socialiniai pokyčiai, todėl jo tvarkymui pakanka *parengti bendrą tvarkymo planą*, kurio išlaidas prisiimtų miesto savivaldybė.

Tvarkymo raidos principai gali būti įgyvendinti tik per *kaitą ribojantį teritorijos valdymą*. Būtina kryptingai prižiūrėti, kaip saugomas vietovės tapatumas ir vengiama jai kylančių grėsmių. Šis procesas vykdytinas per *teritorijos administravimą* ir *gyventojų iniciatyvos gaivinimą*. Sociologinė apklausa atskleidė, jog Žaliakalnio gyventojai pasižymi bendruomeniškumu ir aktyvia kultūrine bei socialine motyvacija. Tai esminis požymis, leidžian-

tis prognozuoti, jog tvarios raidos nuostatos čia bus priimtos. Gyventojai linkę ištraukti į miesto apsaugą ir patys imtųsi atsakomybės už tinkamą būsto, kiemo, želdynų atnaujinimą. Tvarios raidos teorijoje kaip tik deklaruojamas principas „padėk pats sau“. Tačiau bendruomenei trūksta profesionalių konsultacijų ir sumanaus veiklos koordinavimo. Pirmas gyventojų švietimo bandymas, beje, sukėlęs gyvą dalyvių susidomėjimą, buvo apsaugos reglamento pristatymas Kauno apskrities viešojoje bibliotekoje. Reglamento pagrindu galėtų būti parengti specializuoti leidinukai teritorijos gyventojams, architektams, dizaineriams, taip pat politikams, nuo kurių požiūrio priklauso miesto ekonomikos strategija. Tvarios raidos koncepcijoje edukacinės programos laikomos būtinybe; Žaliakalnio atveju pagrindas edukacijai jau yra – tai aptartasis vietovės apsaugos reglamentas, kuriame sukaupiti išsamūs tyrimų duomenys, pateiktos detalios tvarkymo ir priežiūros gairės.

Teritorijos kaitą būtina valdyti administracinėmis priemonėmis: užkirsti kelią finansinėms manipuliacijoms, remti nepasiturinčius gyventojus, kad jie nebūtų išstumti iš įprastos aplinkos, rūpintis vietovės ekologija (taršos, transporto reguliavimu). Tai užduotys miesto politikos strategams. Jiems turėtų rūpėti, kad sutvirtėtų ekonominis saugomo Žaliakalnio pagrindas – atsirastų lėšų viešųjų erdvių, želdynų, gatvių ir šaligatvių dangų tvarkymui. Reglamento nu-

statyti teisių suvaržymai statiniams privalo būti įrašomi į Lietuvos Respublikos Nekilnojamojo turto registrą ir LR Nekilnojamojo turto kadastro, kad savininkai juos žinotų. Reikėtų siekti lengvatų gyventojams, prižiūrintiems ir renovuojantiems savo būstus, ypač I ir II kategorijos namų savininkams, nes jie saugo vertingiausias architektūros reprezentantas. Geriausiai sutvarkytus ir naujus derančios išvaizdos namus būtų galima kasmet premijuoti.

Reglamente siūloma įsteigti saugomos Žaliakalnio teritorijos administratoriaus pareigybę. Administratorius kontroliuotų pastatų tvarkymo darbus, konfliktinėse situacijose teiktų paveldą apsaugančius sprendimus, informuotų gyventojus apie pastatų bei aplinkos vertę ir nustatytus apribojimus, propaguotų tinkamas statybos medžiagas ir technologijas. Šioms pareigoms geriausiai tiktų architektas. Tvarios raidos teorijoje numatoma, jog saugomoms teritorijoms būtinos valdymo grupės. Jas rekomenduojama sudaryti iš įvairių specialistų (kultūros paveldo, ekonomikos, vadybos, ekologijos), bet kartu į valdymo grupes svarbu įtraukti ir vietovės gyventojus.

Tinkamas kaitos valdymas sustiprintų saugomos Žaliakalnio dalies įvaizdį, sukurtų estetiškai ir socialiai patrauklią aplinką. Tvarios raidos principai leidžia tikėtis optimalių rezultatų minimaliai išnaudojant resursus. Kultūrinis bei gamtinis šios vietos paveldas vertas to, kad juo galėtų naudotis ir būsimoji karta.

NUORODOS

¹ *Charter of European Cities and Towns Towards Sustainability (The Aalborg Charter)*. European Conference on Sustainable Cities and Towns, Aalborg, 27 05 1994.

² Roald H. J., *Sustainable Historic Cities? A Baltic-Nordic Approach*, Oslo, 2000.

³ Seminaras vadinosi „Tvarus urbanistinio paveldo tvarkymas – vietinė bendruomenė pasikeitimų laikotarpiu“ (*Sustainable Urban Heritage Management – Local Community in Time of Change*). Žr. <http://www.heritage.lt>.

⁴ Dulskytė Lijana, *Kauno Senamiesčio (U15) apsaugos reglamento vertinimas tvarios istorinių miestų raidos požiūriu* (vadovė doc. dr. Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė), Kaunas, 2004. Magistro darbe L. Dulskytė išsamiai referavo Alborgo chartijos ir H. J. Roaldo knygos teiginius.

⁵ Feilden B. M., Jokilehto J., *Pasaulio paveldo vietų bei vietovių priežiūros gairės*, V., 1998, p. 82.

⁶ Pagal projektavimo ir tyrinėjimo darbų sutartį reglamentą rengė Vytauto Didžiojo universitetas, atlikėjų grupė buvo suformuota iš įvairių sričių specialistų (vadovė – dr. Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė, architektūros istorikė, VDU docentė, nekilnojamųjų kultūros vertybių ekspertė; pagalbininkės – Aldona

Tatariūnienė, architektė, teritorijos specialiojo ir detaliojo planavimo specialistė, Kristina Šilinytė ir Jolita Butkevičienė, menotyros magistrės, specializacija – kultūros vertybių apsauga).

⁷ Pvz., Stokholme parengtas katalogas „Urbanistinio dizaino gairės“, Bergene – „Urbanistinės gairės“, Visbyje – „Visbio – Hansos miesto programa“, Rygoje – „Rygos istorinio centro apsaugos ir raidos koncepcija. Vizija 2002-2020“. Visi šie projektai remiasi detaliais inventoriais, kurie apima išsamius objekto formos aprašus, pilną fotofiksaciją, matavimus, piešinius, fotogrametriją.

⁸ Sociologinei gyventojų apklausai vadovavo ir duomenis apibendrino dr. Jolanta Reingardienė iš VDU Sociologijos katedros.

⁹ Objekto vertinimo, teritorijos priežiūros metodinės nuostatos perimtos iš kn.: Feilden B. M., Jokilehto J., *Pasaulio kultūros paveldo vietų bei vietovių priežiūros gairės*, V.: Savastis, 1998. Naudotas ir čia rekomenduojamu autentiškumo testu (vertintas pradinis formos, medžiagos, atlikimo būdo, apsupties išlikimas), tik praplėtus jį funkcijos ir charakterio autentiškumo aspektais, nes Žaliakalnio atveju svarbu įvertinti vietos savitumą bei specifinį gyvenamosios būdą.

• Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė

THE REGULATIONS OF KAUNAS ŽALIAKALNIS DISTRICT AND ITS SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Summary

The major principle of sustainable development is to attend to the current issues without affecting the future generations. Its main objective is to achieve some balance, to combine certain demands and to manage change. The theory of sustainable development is considered to be one of the most advanced ones in the practice of city management. It is applied to preserve historical cities and cultural heritage.

In 2002 the author of the current article in collaboration with a group of colleagues prepared the regulations of preserving Žaliakalnis district in Kaunas. It refers to a relatively small part of Žaliakalnis district of the size of 56,5 ha. The area under query shows the original planning, though it contains rather ordinary and common buildings. The project aimed at establishing the knowledge about all the monuments in the area and suggested the solutions of preserving the area identity so that it could continue functioning in the modern surrounding with minimal losses.

These aims conformed completely to the trends that the sustainable development theory suggests.

In order to evaluate the architecture in Žaliakalnis district, we used the concept of vernacular architecture, not legitimate yet in Lithuania but delineated in *Charter of the Built Vernacular Heritage* passed by ICOMOS in 1999. Vernacular architecture is traditional to a concrete place, without outstanding stylistic features, yet it shows an original character and ensures the continuum of natural ways of living and customs. This criterion allowed us evaluating Žaliakalnis district as a unique structure and appreciating its value.

The regulations were based on the thorough study of the site, including the historical research, the identification of heritage type, and the detailed inventory of the territory. We aimed at recognizing what is characteristic and unique to the area, and what objects present essential values. We studied the urban carcass, the landscape and the overall continuum of buildings in the territory. The regular urban conglomerate of Žaliakalnis, with its spreading fan-shape network of streets and the greenery system planned in advance, emerged as the result of Kaunas plan in 1923 by engineers M Frandsen and A. Jokimas.

There are over 400 private and leased properties in this area at present. It has been our aim to find out how the residents evaluate the buildings and the area. The sociological research has revealed some interesting facts – namely, even 99,5% out of 200 respondents have confirmed they are satisfied with living conditions in this district, and 61% have confirmed that they would not move even if they were offered better living conditions somewhere else. The majority of the residents in the district are old-timers as the average period of residing is 31 years. The majority of residents have wished their apartments were renovated, heated better, the surrounding improved; only 16,5% of respondents would build a new house and almost half of them would build a wooden house. The residents have disapproved of building multi-storey houses and developing the commercial functions of this district. The residents have reported that they usually use the principle of community council to reach consensus about how to improve the territory, taking into account the opinions of their neighbours.

The evaluation process has shown that the individual parts of the place remained fairly intact despite the modern constructions from the Soviet period, which are incongruous with the place. The authentic grange-like planning, the varying and irregular alignment of houses along the streets have remained. These features give a impressionistic feel to the blocks in the district. 2/3 of the district build-up has retained authenticity – to be precise, 325 houses out of 485 houses present in the territory represent the period of 1924-1940. The building materials do not show remarkable changes: there were 80% wooden houses until 1940 in comparison to 73% that are present now. The territory has preserved the authentic character, which is present in the subtle life-style even nowadays. The authentic character suffered most damages in 60's to 80' of the 20th century, when the stereotypes of the socialistic life-style were applied brutally to the territory, e.g. the multi-flat houses, the dormitories and a kindergarten were erected there.

It has been noticed that the present balance between regularity and flexibility gives the urban value to the territory. The regular street network, the uniform greenery system, comfortable and economical houses resemble grange-like blocks spread in the suburbs of Europe in the first half of the 20th century. *Philotopic value* (meaning 'love for place') is sustained by the community residing in the territory, which shows respect to surrounding and some wish to preserve it as it is. Comfortable small houses with a few flats or individual houses in the neighbourhood of downtown and natural surrounding are the basis of *economical value*. The variety of the types of houses and styles bring *architectural value*. 5 types of houses are characteristic of the authentic pre-war building-spread. The most popular is a wooden grange-like one-storey house with a mezzanine or a garret.

The second stage of the project has aimed at predicting the threats to the territory and suggesting ways of preventing them. The biggest danger is *physical (visual)* and *economical decline*. In order to prevent it, we have established detailed conditions for separate heritage components. We have formulated the requirements for sustaining the urban and natural carcass as well as the character of living houses. All the houses in the territory have been grouped into 6 categories. Category I covers 20 most valuable authentic houses, the volume, exterior plan contours and building materials of which need to be preserved. The renovation of the exterior uses restoring the forms in line with the preserved elements. Category II covers 53 authentic houses of the outstanding style. The volume of the elements to be preserved is similar to the first category, however, the restoration of the type allows for a certain variety of rooftop, roof-window building, changing the frames of windows not only into the wooden ones. Category III covers 198 houses, which also belong to the pre-war period and could be renovated more flexibly, e.g. changing the volume and contours of the plan. Category IV covers the houses of less outstanding style but in harmony with the pre-war style houses. Category V houses are of the poor exterior which needs to be improved in the process of renovation. Category VI houses do not harmonize with the surrounding due to too large volumes or too excessive exterior. The height level of the new buildings is strictly limited to two and a half storeys. It has been suggested applying the square-like contour plan, continuous volume, simple forms, traditional colours and materials to them. Too excessive decoration of the surrounding area and houses as well as luxury alien to this district should be avoided. The district should retain the function of non-commercial houses as the main one in order to retain balance.

The principles of sustainable development can be implemented only under the condition of managing the territory via limiting change. The sociological survey has shown that the residents of Žaliakalnis wish to be involved into the management of city protection and want to take responsibility for renovating appropriately the houses, yards and greenery. However, the community does not receive the sufficient level of consultancy and reasonable coordination of the project. On the basis of these regulations, the specialized brochures for residents, architects, designers and politicians, whose opinion is decisive to urban economical strategy, could be prepared and circulated. It is necessary to manage the territorial change by means of administrative measures in order to prevent financial manipulations, to support the residents of poor-income so that they would not be ousted from their natural habitat, and, finally, to look after the ecology of the place. The regulations suggest establishing the administrative office of Žaliakalnis area under protection. The objectives of the office would be to search for solutions of protecting the heritage, to inform the residents of the value of buildings and their surrounding, to warn the residents of limitations, to promote the appropriate building materials and technologies. The theory of sustainable development states that the area under protection needs to be administrated by the managerial groups. The article suggests organizing them by employing experts of various interests to work with local residents. The appropriate management of change would improve the image of the area under protection, would create the surrounding which is aesthetically and socially attractive. The cultural and natural heritage of this area is valuable to be retained for the use by future generations.

Gauta: 2005 02 21

Parengta spaudai: 2005 10 20

ARCHITEKTŪROS

PAVELDO TYRIMAI

IR APSAUGOS

PRIEMONĖS

*Research and Protection Measures
of Architecture Heritage*

Indrė Kačinskaitė

DVARŲ IR PALIVARKŲ SODYBOS. APSKAITOS PROBLEMOS

„Dvarų paveldas – viena seniausių ir ryškiausių kultūros paveldo, kuris pagal Lietuvos Respublikos nacionalinio saugumo pagrindų įstatymą yra tarp pagrindinių nacionalinio saugumo objektų, dalis, turinti įvairiausią sudėtinę kultūrinę (architektūrinę, istorinę, urbanistinę, kraštovaizdinę, dendrologinę ir kitokią) vertę.“¹ Tai eilutės iš 2003 m. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimu patvirtintos dvarų paveldo išsaugojimo programos, kurios tikslas – „užtikrinti sąlygas dvarų paveldą įvairiapusiškai integruoti į bendrą šalies ekonominę, socialinę, kultūrinę plėtrą, išsaugoti šias kultūros paveldo vertybes..., plačiau supažindinti pasaulį su Lietuvos kultūros istorija“². Šiame tekste sieksiu įvardyti programoje, taip pat Valstybinės paminklosaugos komisijos patvirtintoje Lietuvos Respublikos dvarų paveldo išsaugojimo ir jo integravimo į visuomenės gyvenimą koncepcijoje³ keliamus uždavinius dvarų apskaitai bei realias dvarų sodybų apskaitos problemas, su kuriomis susiduriu dirbdama Kultūros paveldo centre.

Dvarų paveldo išsaugojimo koncepcijoje pažymėta, kad viso nekilnojamojo kultūros paveldo apskaita turi būti „formuojama ir tvarkoma dvaro nekilnojamojo kultūros paveldo vientisos fizinės, funkcinės teritorinės-erdvinės struktūros pagrindu“ ir kad „būtina pateikti visapusiškus tyrimų duomenis apie buvusią dvaro struktūrą, kaip apie apskaitos formavimo pagrindą“⁴.

Koncepcijoje pasigendama kaimo gyvenviečių sąsajų su išlikusiomis dvarų struktūromis, taip pat dvarų sklaidos, kraštovaizdinių archeologinių, etnografinių ir kt. tyrimų.

Pagal dvarų paveldo išsaugojimo programos įgyvendinimo priemonių planą dar šiais metais numatomi tokie fundamentalūs tyrimai, kaip Lietuvos dvarų paveldo fizinių, funkcinių teritorinių-erdvinių struktūrų, jų fragmentų ir elementų, nuosavybės santykių ir formų sklaidos analizė, kompleksinis tyrimas, taip pat dvarų paveldo nulemtos gyvenviečių istorinės-teritorinės-erdvinės sklaidos ir sistemos tyrimas, istorinių agrofirmų ir agroūkio modelių mokslinė studija⁵.

Šių kompleksinių tyrimų fone Kultūros paveldo centro atliekama dvarų sodybų apskaita įvardijama kaip dalinė „kai kurių dvaro paveldo funkcinių struktūros dėmenų – dvarų sodybų ir kai kurių palivarkų – identifikavimas bei inventurizavimas“⁶. Kokia situacija iš tikrųjų susiklosčiusi šioje srityje?

Sovietmečiu į Istorijos ir kultūros paminklų sąrašą buvo įrašytos tik 128 dvarų sodybos, jų fragmentai ir pavieniai statiniai. 1991 m. Kultūros paveldo centras, tęsdamas 1985 m. Paminklų projektavimo institute pradėtą Sodybinių ansamblių perspektyvinę pritaikymo programą, 789 dvarų sodybas (86 papildytos sudėtinėmis

dalimis) įrašė į Naujai išaiškinamų istorijos ir kultūros paminklų sąrašą. Pagal programos metodiką šios sodybos turėjo būti išsamiai inventorizuotos, bet numatytasis darbas neprasiėjo. Dvarų ir palivarų apskaita toliau vykdyta remiantis 1994 m. priimtu Kultūros vertybių apsaugos įstatymu, 8 straipsnyje skelbiančiu, kad kultūros vertybių apskaitą sudaro „vertybių paieška, nustatymas, įvertinimas, inventorizavimas ir registravimas“⁷.

Šioje veiksmų grandinėje sumenkintas objektų inventorizavimo vaidmuo, klaidingai nurodomas po įvertinimo proceso. Paprastai inventorizavimui siekta ir tebesiekama trijų pagrindinių tikslų. Pirma, surinkti duomenis, reikalingus istorijos ir praeities kultūros moksliniams tyrimams. Antra, sukaupti ir perduoti informaciją ateities kartoms, kad paveldo objektui fiziškai sunykus, jis ir toliau galėtų funkcionuoti specialiose laikmenose. Trečia, surinktais duomenimis pagrįsti paveldo apsaugą: įvertinimą ir atranką, tvarkymą ir naudojimą⁸. Siekiant įgyvendinti pastarąjį punktą, 1994 m. Kultūros paveldo centre sudaryta dvarų sodybų įvertinimo komisija, o pradinę medžiagą apie minėtuosius 789 objektus (aprašymus, fotonuotraukas) turėjo pateikti savivaldybių paminklotvarkos tarnybos. Tad išsami objektų inventorizacija nebuvo atlikta, o sudarytoji komisija darbo metu analizavo sukauptą medžiagą ir teikė preliminarūs pasiūlymus.

2000 m. kultūros paveldo apskaitai skyrus didesnę finansavimą, atsirado galimybė sistemingai inventorizuoti dvarų sodybas. Darbui samdyti Paminklų restauravimo instituto Dvarų sodybų skyriaus specialistai, galintys profesionaliai fiksuoti išlikusių objektų sudėtį ir apimtį. Neapsiribojant vien fotonuotraukomis, fiksuota ir dvaro sodybos bei statinių struktūra, interjero detalės, duomenys suvedami į specialias formas. Daug rūpintis ir parkų kaip specifinių gamtos ir kultūros paveldo kūrinių inventorizavimu. Florencijos chartijoje istorinis želdynas pirmiausia apibūdinamas kaip architektūros kompozicija, kurioje daugiausiai vietos užima augalija⁹. Lietuvoje susiklostė nuomonė, kad parkų inventorizavimas – Aplinkos apsaugos ministerijos veiklos sritis, nes sovietmečiu jį vykdė Gamtos apsaugos komitetas. 1988 m. atlikta tarpžinybinė Lietuvos parkų inventorizacija, per kurią fiksuota tik dalies parkų dendrologinė sudėtis, o visiems inventorizuotiems 800 objektų parengti teritorijų ir apsaugos zonų planai. Inventorizuojant istoriniai želdynai planuose nežymėti, nors tai esminiai duomenys, teikiantys pagrindinę informaciją apie želdyno istorinę kompoziciją ir išlikimą. Nuo 2000 m. Kultūros paveldo centre

atliekant dvarų sodybų inventorizavimą pagal galimybes rengiamos ir senojo želdyno planavimo schemos, kuriose fiksuojama išlikusi istorinio želdyno struktūra.

Parengus išsamią inventorinę medžiagą, sudaroma galimybė tęsti įvertinimo darbą. Nuo 1998 m. šį darbą atliko ekspertų grupė (V. Levandauskas, D. Puodžiukienė, I. Kačinskaitė), pagal Statinių tyrimų, inventorizavimo ir apskaitos dokumentų rengimo keturių metų programas įvertinusi virš 300 dvarų ir palivarų sodybų bei pateikusi pasiūlymų dėl joms taikytino juridinio statuso. Pagal ekspertų turimą ir inventorizuojant sukauptą medžiagą rengiamas dvarų sodybų kultūrinės vertės sąrašas. Eiliškumą jame lemia kompleksinė objekto vertė, nustatoma pagal balų sistemą, atsižvelgiant į pagrindinius objekto kultūrinės vertės ir kompleksiskumo požymius: įtaką kraštovaizdžiui, autentiškumą, statybos laiką, planinės-erdvinės struktūros ir kompozicijos lygmenį, statinių architektūrinę vertę, želdynų ir vandens telkinių kompozicinės sistemos vertę. Požymiai pasirinkti remiantis „Bendraisiais siūlomų įrašyti į Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą statinių, jų kompleksų ir ansamblių vertinimo laikiniais kriterijais ir tvarka“¹⁰. Pradėtą inventorinimo darbą būtina tęsti ir parengti baigtinį sąrašą.

Per ilgai užsitęsusių apskaitos procesą lėmė objektų gausa, sudėtingumas ir skiriamų lėšų trūkumas.

Šiuo metu į Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą įrašytos 128 dvarų sodybos. Dar 450 dvarų sodybų saugoma kaip nekilnojamosios kultūros vertybės, kol bus nuspręsta dėl jų įrašymo į registrą¹¹. Be minėtųjų fundamentalių tyrimų, patvirtintoje Lietuvos dvarų paveldo išsaugojimo programoje įvardyta ir dvarų apskaita, kuriai kasmet numatoma skirti po 320 000 Lt., o apskaitos darbą užbaigti kitais metais. Realiai dvarų apskaitai 2003 m. skirta 8 kartus mažesnė, o šiemet – 13 kartų mažesnė suma negu numatyta, todėl inventorizuojamos tik 8 dvarų sodybos viename rajone. Situacija šiandien tokia, kad inventorizacijos ir vertinimo darbai tebėra nebaigti, šimtai dvarų sodybų tebelaukia įrašymo į Registrą. Kyla klausimas, ar realu dvarų apskaitos darbą užbaigti 2005 m. ir ar realūs koncepcijoje keliami uždaviniai „pateikti visapusiškus duomenis apie buvusią dvaro struktūrą kaip apskaitos formavimo pagrindą“¹².

Tokių sudėtingų kompleksinių darinių kaip dvarų kultūrinei vertei atskleisti inventorizaci-

nės medžiagos dažnai nepakanka, tam būtina atlikti ir tyrimus. Iš viso sovietmečiu Lietuvoje fiksuotos bei tyrinėtos 404 buvusių dvarų ir palivarkų sodybos, jų fragmentai arba pavieniai elementai, t. y. 12 % dabar žinomų objektų¹³. Tyrimo darbų apimtys dažniausiai tiesiogiai susijusios su į sovietinį paminklų sąrašą įrašytoms dvarų sodyboms rengtais restauravimo projektais ir Kultūros paminklų sąvadą rengiant atliktais tyrimais. Dabartinio registro pagrindą sudarantys objektai – senuosiuose Istorijos ir kultūros paminklų sąrašuose buvusios ir sovietmečiu tirtos dvarų sodybos. Kita, didžioji dvarų paveldo dalis iki šiol detaliau netyrinėta, o jos pažinimas tebėra elementarus. Siekiant pakeisti susidariusią situaciją, Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos pakeitimo įstatyme (priimtas 2004-09-28), įrašyta, kad „nekilnojamosioms kultūros vertybėms atskleisti reikia atlikti istorinius ir fizinius tyrimus. Remiantis šių tyrimų duomenimis, nustatomas kultūros paveldo objektų ar vietovių ir jų vertingųjų savybių reikšmingumas“¹⁴.

Pateiksiu tik keletą pavyzdžių, kaip Kultūros paveldo centro užsakymu atlikti pirminiai tyrimai ir sudaryta galimybė patikslinti dvarų sodybų kultūrinės vertės požymius.

Bijutiškio dvaro sodyba Molėtų r. sovietmečiu nebuvo įrašyta į sąrašus. Dvaras buvo žinomas jau LDK laikais ir priklausė kunigaikščių Giedraičių giminei. Per apžiūrą statinių sienų mūro atodangose ir pagrindinio pastato rūsyje užfiksuoti XVII a. pr. mūro fragmentai. Šiems teiginiams pagrįsti būtini ir visos teritorijos kompleksiniai žvalgomieji tyrinėjimai¹⁵.

Raudondvario dvaro sodyba Vilniaus r. sovietmečiu saugomų objektų sąrašuose buvo reprezentuojama tik lobyno. Apžiūrėjus dvaro sodybos teritoriją, prie medinio ponų namo po asfalto danga aptikti XVII a. pr. mūriniai skliautuoti rūšiai. Pagal mūro charakteristikas jie priklauso XVII a. pr. kaip ir lobynas (istorinių tyrimų duomenimis, statytas iki 1764 m.), stovintis šalia pagrindinio pastato. Šiems teiginiams pagrįsti būtina papildoma istorinė medžiaga¹⁶.

Dvarai – istoriniai objektai. Dauguma jų, ypač medinių, sovietmečiu palikti be priežiūros, apieisti, mūsų dienas pasiekė nugyventi ir avarinės būklės. Daugelį jų išsaugoti faktiškai įmanoma

tik kitose laikmenose, pvz., atlikus išsamius matavimus.

Dar prieš dešimtmetį, neprasidėjus visuotinei privatizacijai, fotogrametrijos specialistai siūlė pradėti detalai fiksuoti paveldą. Už kultūros vertybių inventorizaciją pasisakyta kaip už vieną jų apsaugos formų¹⁷. 2001 m. įvykusioje konferencijoje „Lietuvos dvarai – praeitis, dabartis ir ateitis“ akcentuota, kad daugelio pastatų, ypač medinių, būklė bloga ir labai bloga, ūkiniai pastatai susidėvėję iki 90 %, todėl būtina detali jų fiksacija¹⁸.

KPC fotogrametrijos specialistai XX a. devinto dešimtmečio pradžioje kartu su Vilniaus universiteto Fotogrametrijos laboratorija, o vėliau ir vieni, atliko apie 140 dvarų sodybų statinių matavimus. Darbų apimtys leidžia teigti, kad ši veiklos sritis, itin sparčiai nykstant dvarų paveldui, deja, netapo prioritetine. Kultūros paveldo centro 2004 m. veiklos programoje dvarų paveldo apmatavimams lėšų nenumatyta. Manychiau, kad valstybinei apskaitos įstaigai turėtų būti keliamas vienas pagrindinių uždavinių – koordinuoti šalyje vykdomą paveldo inventorizavimą, kiek galima detaliau inventorizuoti praradamus objektus, sukaupti ir išsaugoti informaciją apie juos.

2001 m. konferencijoje „Lietuvos dvarai – praeitis, dabartis ir ateitis“ skaičiau pranešimą tema „Dvarų ir palivarkų sodybų apskaita. 1991–2001 m.“, kuriame kėliau ir čia įvardytas problemas bei pateikiau tokių pasiūlymų:

1. Parengti ilgalaikę dvarų sodybų išsaugojimo politikos ir jos įvykdymo programą, kurios viena iš sudėtinių dalių būtų dvarų sodybų apskaita.
2. Apskaitos darbas yra ne tik saugomų kultūros vertybių registro formavimas, bet ir nuodugni viso Lietuvos kultūros paveldo apskaita, todėl būtina parengti ir finansuoti plačią kultūros paveldo inventorizavimo programą, į kurią būtų įtrauktos ir dvarų sodybos¹⁹ [3, p. 92].

Palyginus šiuos pasiūlymus su esama situacija, galima konstatuoti, kad 2003 m. Vyriausybei priėmus Dvarų paveldo išsaugojimo programą apskaitos situacija nepakito. Apskaita kartu yra ir pirminis apsaugos proceso etapas, todėl dabartinę padėtį būtina keisti iš esmės.

¹ Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas „Dėl dvarų paveldo išsaugojimo programos ir dvarų paveldo išsaugojimo programos įgyvendinimo priemonių patvirtinimo“, in: *Valstybės žinios*, Nr. 96-4240, 2003.

² Ten pat.

³ Lietuvos Respublikos Valstybinės paminklosaugos komisijos sprendimas „Dėl Lietuvos Respublikos dvarų paveldo išsaugojimo ir jo integravimo į visuomenės gyvenimą koncepcijos“, 2002-09-13 Nr. 87, in: *Valstybės žinios*, Nr. 96-4240, 2002.

⁴ Ten pat.

⁵ Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas „Dėl dvarų paveldo išsaugojimo...“

⁶ Lietuvos Respublikos Valstybinės paminklosaugos komisijos sprendimas „Dėl Lietuvos Respublikos dvarų paveldo išsaugojimo...“

⁷ Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymas, in: *Kultūros paveldo apsauga (reglamentuojančių dokumentų rinkinys)*, V., 1977, p. 15.

⁸ Markevičienė Jūratė, *Kultūros paveldo inventorinimas. Tikslai, metodai, strategija*. V., 2000, p. 4.

⁹ „Istorinių želdynų chartija“, in: *Kultūros paveldo apsauga (reglamentuojančių dokumentų rinkinys)*, V., 1977, p. 242.

¹⁰ Siūlomų įrašyti į Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą statinių, jų kompleksų ir ansamblių vertinimo laikinieji kriterijai ir

tvarka. Kultūros vertybių apsaugos departamento 1996-12-23 įsakymo Nr. 160 priedas 1.2.

¹¹ Lietuvos Respublikos įstatymas „Dėl Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo įgyvendinimo“, 1995-01-24 Nr. I-761, in: *Valstybės žinios*, Nr. 9, 1995, saus. 27.

¹² Lietuvos Respublikos Valstybinės paminklosaugos komisijos sprendimas „Dėl Lietuvos Respublikos dvarų paveldo išsaugojimo...“

¹³ Stulpinas Ričardas, „Sodybinių ansamblių perspektyvinės pritaikymo schemos pirmojo etapo rezultatai“, in: *Architektūros paminklai*, Nr. 13, Vilnius, 1993, p. 50.

¹⁴ Lietuvos Respublikos įstatymas „Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo pakeitimo įstatymas“, 2004-09-28.

¹⁵ Gudynaitė Birutė, *Bijutiškio dvaro sodybos IP 437/At ir Raudondvario dvaro sodybos IP 910/At 2 pastatų rūšių fiziniai tyrimai*, V., 2002, p. 3.

¹⁶ Ten pat, p. 12.

¹⁷ Pilipaitis Albinas, „Skubėkime inventorizuoti kultūros paminklus“, in: *Statyba ir architektūra*, Nr. 5, Vilnius, 1994, p. 23.

¹⁸ Puodžiukienė Dalia, „Medinė architektūra dvarų sodybose: vertė ir išsaugojimo galimybės“, *Lietuvos dvarai – praeitis, dabartis ir ateitis*, V., 2001, p. 58, 59.

¹⁹ Kačinskaitė Indrė, „Dvarų ir palivarkų sodybų apskaita 1991–2001 m.“, in: *Lietuvos dvarai – praeitis, dabartis ir ateitis*, V., 2001, p. 92.

Indrė Kačinskaitė

THE ISSUES OF MANOR AND PALIVARK FARMSTEADS SURVEY

Summary

The current article reports on the programme of manor heritage preservation established in 2003. It also focuses on the objectives that the State Heritage Preservation Board set for surveying manors and discussing the current issues related to the inventory of manor farmsteads in the project of preserving manor heritage and integrating it into the public life in the Republic of Lithuania. Moreover, the article presents the process and scope of surveying the manor farmsteads, which was initiated by Centre of Cultural Heritage in 1991. It has been noted that the survey of manor farmsteads has been neglected and data about the majority of farmsteads has reached only the rudimentary level during the extensive research of former manor structures when implementing the manor heritage preservation programme. We also emphasize the necessity of examining manors, continuing and coordinating the survey work, inventorying the decaying objects in great detail, collecting and storing data about them.

It is worth mentioning that the survey situation has not changed since the government of Lithuania launched the programme of preserving manor heritage in 2003. Therefore, it is crucial to change the current situation.

Gauta: 2004 11 16

Parengta spaudai: 2005 10 20

Janis Zilgalvis

ARCHITECTURAL AND HISTORICAL RESEARCH OF NAUKŠĒNI MANOR

Latvia has 650 manor ensembles that have preserved their historical structure to a greater or lesser extent until nowadays. In many places the environment is destroyed due to the new constructions erected during the Soviet period, the unreasonable destruction of historical buildings, changes in structuring construction sites, etc. In order to learn about the authenticity of the historic environment of manors, it is necessary to carry out architectonically historical research. The study of this kind has been carried out is Naukšēni manor, which is situated in the Northern part of Latvia near the Estonian bor-

der. In order to trace the changes that occurred over the period of time and to evaluate present situation, it is necessary to recur to the history of the manor and study the manor complex in terms of its construction, the development of the spatial structure of planning, the history of all buildings until nowadays.

Naukšēni manor, owned by Livonian Order around 1500, was completely destroyed during the Livonian war in 1558-1583. King of Sweden Gustav Adolph sold the manor to Alexander von Essen, colonel and later major general in 1630. The property was later inherited by his son Alexander, landrat and general adjutant (?-1728). The status of the manor in the end of the 17th c. is shown in the land plan designed by Jonas Beker in 1695.¹ The plan (Figure 1) schematically shows the oldest manor house on the bank of river Rūja. The building, with a yard in front of it, was situated alongside the river. The plan shows two more buildings on both the sides of the nearby road running. The larger, or new, garden was situated on the riverbank on the left side of the building. The second smaller, or old, garden was situated on the other side of the road. These were the decorative gardens, or, in other words, amusement, fruit and kitchen gardens very common in the manors of Latvia in the 17th c. Naukšēni manor was heavily destroyed by the Northern war in 1700-1710 and

Figure 1.
The land plan of the manor. Jonas Böcker, 1695.
(Latvijas Valsts vēstures arhivs)

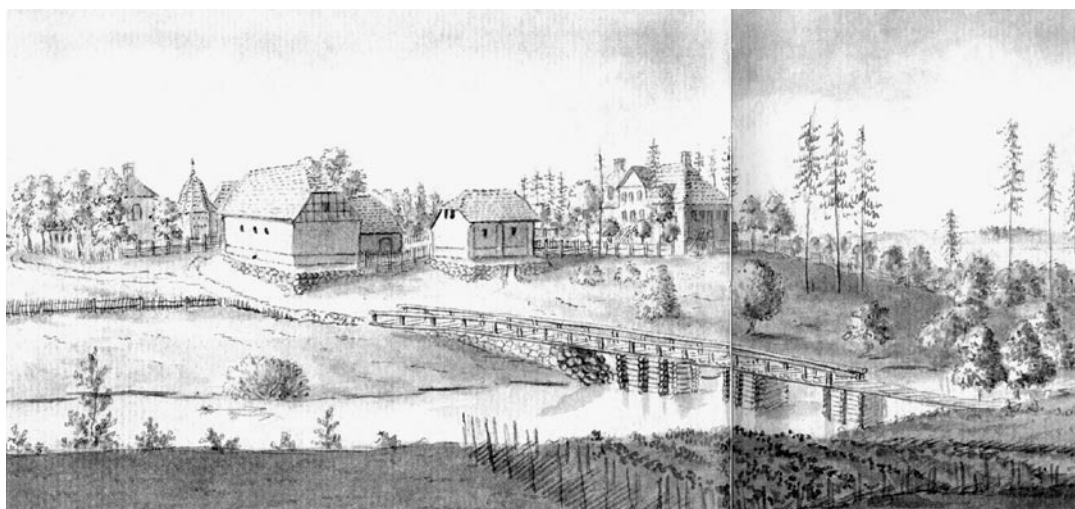

Figure 2.

Naukšēni manor. Johann Christoph Brotze, 1800. (Brotze J.Ch. Sammlung verschiedener Liefländischer Monumente, Prospekte, Müntzen, Wappen etc.)

the succeeding epidemic breakout of plague. It is believed that the major part of the building pattern was destroyed completely. The manor remained unresided for quite some time after the war.

After the death of the owner of the manor A. von Essen in 1728, his widow von Ikškül inherited the property. She owned the manor until 1742, but later the property went to her son, also Alexander, who left it by testament to his nephew Alexander von Essen, the governor of Terbata (now Tartu) district.

In the second part of the 18th c. (around 1760), Wilhelm von Grote (1698-1772) who was a merchant and the senior of the Great Guild in Riga, bought the manor. His oldest son Adam Heinrich (1735-1817), also a merchant and the senior of the Great Guild, inherited the property afterwards. After his death, Naukšēni was inherited by his son landrat Fridrich von Grote (1768-1836). Shortly before he received the inherited property, J. K. Brotze made the drawing of the central part of the manor (Figure 2). The drawing of 1800 shows a different manor house than the one in the plan of 1695. It is a one-storey building erected on a high plinth, with the three-aisle sharp mezzanine that has a triangle fronton. The distinctive two-slope roof with the bevelled endings covers the building. The building has two chimneys and the roof windows on both the sides of the mezzanine. Moreover, the location of the building is changed as it is situated with the ending towards the river in this case. In comparison to the land planning of 1695, the drawing of J. K. Brotze shows a different building characteristic of the second part of the 18th c. Alongside the manor house,

Figure 3.

The manor house of Naukšēni (Photo by Zilgalvis)

the drawing shows the barn and the creamery, which have remained until our days, as well as two more buildings destroyed later – namely, a house manager's building and the edifice opposite to the barn, that is classified as a cellar-barn in the documents of the 20th c.

After dividing the heritage in 1836, the manor was managed by a son of F. von Grote, Heinrich Wilhelm von Grote (1797-1878). In the meantime, building master Friedrich Gotlieb Gläzer from the town of Cēsis finished the construction of the new manor house of Naukšēni² in 1843. The influence of German empire architecture is apparent in the new building (Figure 3).

After H.W. von Grote, his son Friedrich Vilhelm von Grote (1823 -1893) inherited the manor in 1878. In 1878 a list of Naukšēni manor buildings was made³. It is an important document testifying the existence of the buildings. There were overall 37 buildings in the manor, 5 of

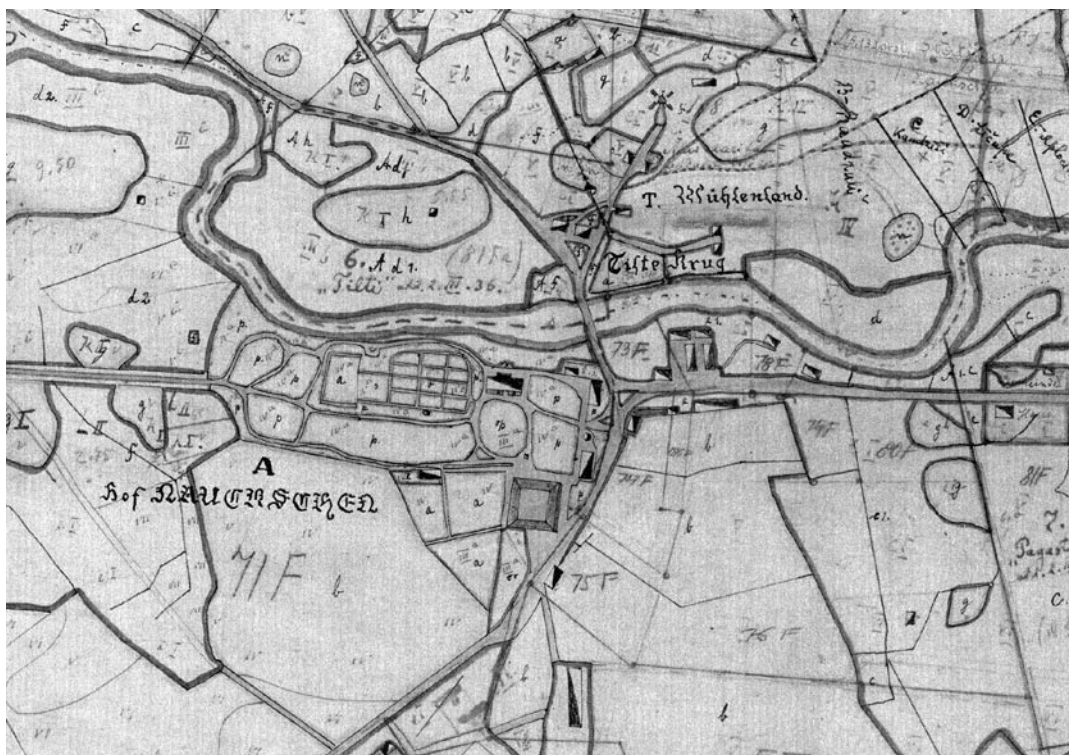

Figure 4.
The land plan of the manor. 1904. (Latvijas Valsts vēstures arhīvs)

them designed for living. The list consists of the following buildings: manor house, two living houses, laundry, joinery, distillery, smithy, storehouse, three barns, stables with a coach-house, cattle-shed, two stables, pigsty, coach-house, greenhouse, three sheds, threshing barn, windmill, millers house, millers coach-house, ice cellar, lime-kiln, lime-shed, brick-kiln, living house for farm labourers, farm labourers' coach-house and six hay-sheds.

In 1880 F. W. von Grote sold the manor to his cousin landrat Alexander Michael Andreas Maria von Grote (1829-1917). The land plan of 1904, *Karte des im Wolmarschen Kreise Rujenschen Kirchspiele belegen privaten Gutes Naukschen*,⁴ shows the construction of the central part of the manor from the period when the Grotes managed the manor over the last decades (Figure 4). The plan is a copy of revision made by E. Kristiani in 1865 -1869 and the revised plan by R. R. Jacobsen in 1880 and 1881. The plan shows the whole household complex of the manor with its peasants' farms, borders of the land and other. The living and household buildings were situated in the center of the manor round the yard, including the manor house, the stable with a shed, the barn with a cellar, the cheese dairy, and the cattle-shed somewhat further away. A round entrance road was situated in front of the manor house, and there was a park along the river towards the family chapel.

Naukšēni manor suffered heavily during the war in 1919. At the end of 1919 the Ministry of Agriculture took over the manor under its auspices. In 1930 the manor house served as a state educational and correction facility. The building was rebuilt in 1938 in line with the design by architect Arnolds Čuibe, which lead to destroying the historical interior. After the World War II, Naukšēni manor house served as an orphanage, and later from 1957 until the end of the Soviet period served as a vocational technical school. The reconstruction project of the manor house designed in 1998 turned the building into the Naukšēni educational and correctional establishment with the facilities of assembly room and hotel.

Besides the manor house, the building pattern of the Naukšēni manor complex consists of several more edifices nowadays. The land plans, other iconographic materials and the lists of buildings from different times give a taste of the historical location of the buildings. The available sources make it possible to study where the new buildings likely contain the ancient constructions and to set the time of the existence of the buildings.

One of the buildings is a cheese dairy, or a *watchtower*, that can be seen already in the draft of J. K. Brotze of 1800. It has maintained its original exterior until nowadays (Figure 5). The second building is a barn, which is not presented in the land plan of the manor of 1695, but it is present

in the draft of J. K. Brotze of 1800. Judging by the size of the spatial structure, the building is constructed in the middle or the last quarter of the 18th c (Figure 6.)

Only a small mound has survived from what was once a cellar barn. The shape of the cellar as well as the foundations of boulder masonry was still seen in 1989. The foundations of the building should be exhibited in order to mark the place in sustaining the memory of the lost part of the complex.

A house manager's building burned down in 1970. It was later reconstructed by changing completely its exterior. It is believed that the object was built in the middle of the 19th c., because the plan of 1904, which is a copy of the plan made in 1865 –1869, shows the building.

A master's graveyard and a chapel have been present in the location since 1793. The land survey of the 19th c. dates the building in evidence of this presence. The graveyard was destroyed in 1944 with the Red army entering the country. The chapel has survived in the form of the ruins, which are now an important element of the park. (Figure 7).

The stockyard buildings are grouped around a squared yard in line with the land plan of 1904. In the plans of later dates, the buildings are represented differently. In 1922 only two parallel buildings, which are not connected, have survived from the stockyard complex. These buildings cover a stable and cattle-shed. It is not known when the connecting element between both the buildings disappeared.

The former parish shop was already seen in its current location in the land plan of 1904. It obtained its name in the inventory lists of 1922.

Two sheds are only outlined in the land plan of 1904. In the plan of 1922 they are represented as existing buildings named as a mill shed and a shed. These buildings are the first ones one can see at the entrance to the manor from the side of town Valka.

Only the ruins have survived from what was once a drying-house. The drying-house is seen in both the plans of 1904 and 1922. The heavy walls and impressive dimensions of the building show that the building could have been constructed already in the 18th c.

A drying kiln is mentioned in the inventory list of 1922. The building was located close to the central part of the manor, on the other side of the road leading to the manor from the side of town Rūjiena. Today the foundations and, probably, the walls are used for building a shop, a typical construction of 1960-ies.

A small building nearby the so-called drying kiln, according to the inventory lists of 1922, is a

Figure 5.
Cheese dairy (Photo by Zilgalvis)

Figure 6.
Barn (Photo by Zilgalvis)

Figure 7.
Masters graveyard and chapel (Photo by Zilgalvis)

henhouse. Drawing on the information provided by local people, the building housed a smithy. This function is more likely to be true judging by the look of the building (Figure 8). A household building right behind the smithy along the road was marked as a shed and a brewery in the plan of 1922. The building underwent significant reconstruction in the course of time, which is clearly seen in the plan of 1904.

Figure 8.
Smithy (Photo by Zilgalvis)

Figure 9.
Farm labourers' house (Photo by Zilgalvis)

Figure 10.
The group of mill buildings (Photo by Zilgalvis)

Figure 11.
The group of brewery buildings (Photo by Zilgalvis)

Several houses of farm labourers are seen today in their initial places as marked in the plan of 1904. They have maintained their original appearance. Most of them are likely the buildings from the middle of the 19th c (Figure 9).

The house of farm labourers situated at the crossroads is shown in exactly the same place as the plan of 1904 shows it. The historical exterior of the main facade has been lost. However, the photography of 1938 witnesses the original historical look. The regular roof with a big chimney used to cover the building. In the course of time, the group of the buildings has changed in terms of appearance, as it should have included two cattle-sheds, an old distillery and a stable in accordance with the documents of 1922. As the plan of 1904 testifies there were four buildings altogether in the group.

The further building pattern of the manor can be divided into two groups – one of the mill and another of the brewery. The group of the mill shows some buildings that were used for dwelling in 1922. There is a wooden shed, built on the foundations of boulder masonry behind this building. Opposite to this building on the other side of the road is a log building marked as a twin barn. It is impossible to determine the connection of the barn with one or another building on the site (Figure 10). According to the plan of 1904, further at the end of the road was a windmill which has not survived until nowadays. Instead of the windmill, there is a masonry household building in this place today, which can be dated to the middle of the 19th c. There are two living houses right in front of the mill on both the sides of the road. These buildings were already marked in the plan of 1904. They functioned as typical servants' houses.

The group of brewery buildings includes several objects. The most important is the brewery itself located round the yard to create a complex characteristic to industrial heritage (Figure 11). These are the buildings typical of the architecture of the end of the 19th c – the beginning of the 20th c. The buildings are not marked in the plan of 1904. They were most likely constructed in the end of the first decade of the 20th c. There is a single masonry building, most likely constructed much earlier, in the brewery group on the riverside.

Naukšēni Manor Park covers the territory of more than 50 ha. The park is located along the bank of Rūja River. The construction of the decorative park was started at the end of the 17th c., however, later it was included in the landscape park.

The analysis of the historical plans and the current situation leads to the conclusion that the building pattern of Naukšēni manor in its current location was already created at the end of the 17th c. However, most of the buildings that

have survived until nowadays can be related to the 19th c. The most remarkable element of the spatial composition in the plan is a manor house, an outstanding empire-style monument, which has retained its exterior appearance. There is a high-quality landscape structure in the centre of the manor with a park on the bank of Rūja River, which has been carefully maintained over the period of time until nowadays.

The major part of the building pattern of the manor has remained in its initial location. It still creates the spatial structure of the plan characteristic of the 19th c. The fact that very few uncon-

sidered objects that would degrade the environment were built during the Soviet time or later on increases the attractiveness and the historical value of the building pattern of the manor. Although historical, the location of the glasshouse complex, the multi-storey living houses on the way to a masters' graveyard and the barbaric reconstruction of the building for a house manager could be disputed. The results of the study confirm that it is not acceptable to interfere with the historical spatial structure in pursuit of preserving an environment or a site as genuine, attractive and rich in terms of history and art.

REFERENCES

¹ Latvijas Valsts vēstures arhīvs. 7404.f., 1.apr., 1977.l.

² Campe P. Lexikon Liv- und Kurländischer Bau-meister, Bauhandwerker und baugestalter von 1400-

1850.-Stockholm, 1957.-T.2.-S.227.

³ Latvijas Valsts vēstures arhīvs. 218.f., 1.apr., 809.l.

⁴ Latvijas Valsts vēstures arhīvs. 1679.f., 194.apr., 309.l.

Janis Zilgalvis

ARCHITEKTŪRIŅIAI IR ISTORINIAI REIKŠMINGŲ LATVIJOS VIETŲ TYRIMAI (NAUKŠĒNI DVARO PAVYZDŽIU)

S a n t r a u k a

Maždaug nuo 1500 m. Livonijos ordinui priklausęs Naukšēni dvaras buvo visiškai sunaikintas per Livonijos karą (1558–1583). 1630 m. Švedijos karalius Gustavas Adofas pardavė šį dvarą pulkininkui A. von Essenui. Vėliau dvarą paveldėjo jo sūnus Alexanderis (?–1728). Ant upės Rūja kranto išsidėsiusio XVII a. pab. dvaro situacija schemiškai pavaizduota 1695 metų J. Bekerio žemės plane. XVIII a. I pusėje Naukšēni dvaras buvo smarkiai apgriautas per Šiaurės karą (1700–1710) ir besitęsiančią maro epidemiją.

XVIII a. II pusėje (apie 1760) dvarą nusipirko pirklys W. von Grote (1698–1772). Po jo dvarą paveldėjo jo vyresnysis sūnus Adamas Heinrichas (1735–1817), o šiam mirus Naukšēni atiteko jo sūnui F. von Grote'ui (1768–1836).

Vėliau (1836) palikimas buvo padalytas, ir dvarą valdė F. Von Grote's sūnus Heinrichas Wilhelmas von Grote (1797–1878). Jo valdymo metais (1843) meistras F. G. Glāzeris baigė naujųjų Naukšēni dvaro rūmų statybą. Naujajame pastate galima įžvelgti vokiečių ampyro architektūros įtaką.

1880 m. F. W. Von Grote pardavė dvarą savo pusbroliui A. M. A. M. von Grote'ui (1829–1917). 1904 m. žemės plane atsispindi centrinės dvaro dalies statyba pakutiniaus Grote's šeimos valdymo dešimtmečiais.

Naukšēni dvaras labai nukentėjo per karą (1919). 1930 m. dvaro rūmuose įkurdinta valstybinė švietimo ir pataisos įstaiga. Pastatas atstatytas 1938 m. pagal architekto A. Čuibe's projektą, tačiau buvo sunaikintas istorinis interjeras. Po II pasaulinio karo Naukšēni dvaro rūmuose įkurti vaikų namai, 1957m. – profesinė technikos mokykla, gyvavusi iki sovietmečio pabaigos. Pagal rekonstrukcijos projektą 1998 m. dvaro rūmuose įkurtos administracinės ir švietimo patalpos, taip pat asamblėjos kambarys bei viešbutis.

Šiandien į Naukšēni dvaro kompleksą, be dvaro rūmų, įeina dar keletą didingų pastatų. Analizuojant abu minėtuosius žemės planus, taip pat kitą ikonografinę medžiagą ir gilinantis į įvairių laikotarpių pastatų sąrašus, aiškėja istorinis pastatų išsidėstymas ir santykis su šiandienine situacija. Šiuo būdu galima tirti gražius naujuosius statinius, į kuriuos įkomponuotos senosios konstrukcijos, taip pat nustatyti pastatų gyvavimo laiką.

Atlikus istorinių planų ir šiandienės situacijos analizę, galima teigti, kad Naukšēni dvaras dabartinėje vietoje sukurtas jau XVII a. pab., tačiau daugelis iki šių dienų išlikusių pastatų sietini su XIX a. Svarbiausias erdvinės plano kompozicijos taškas – dvaro rūmai, žymus ampyro stiliaus paminklas, išlaikęs savo išorinį pavidalą. Išsiskiria aukštos kokybės landšafto struktūra, besisiejanti su per amžius kruopščiai saugotu parku ant upės Rūja kranto.

Dauguma dvaro pastatų tebėra pirmąkart vietoje ir vis dar kuria XIX a. būdingą erdvinę plano struktūrą. Dvaro pastatų patrauklumą ir istorinę vertę didina ta aplinkybė, kad nei sovietmečiu, nei vėliau čia nepristatyta daugybės neapgalvotų, nederančių ir aplinką menkinančių objektų. Ginčijamas galėtų būti šiltnamių kompleksas (irgi istorinio) bei daugiaaukščių gyvenamųjų namų pakeliui į šeimininkų kapines išdėstymas ir barbariška valdytojų pastato rekonstrukcija. Tyrimų rezultatai patvirtina, kad norint išsaugoti istoriškai tikrą, patrauklią ir meniškai turtingą aplinką ar vietovę, intervencija į istorinę erdvinę struktūrą nepriimtina.

Gauta: 2004 12 11.

Parengta spaudai: 2005 10 20

Kristīne Ogle

RESIDENTIA MITTAVIENSIS SOCIETATIS JESU: THE RECENT FACTS ABOUT HERITAGE RESEARCH

Studying the objects, which have been completely lost but have made significant impact on the cultural heritage, one has to deal with the countless forgotten albeit worth exploring objects. One of such objects is St. George Catholic Church in Jelgava (former *Mithow*, *Mitau*, *Mittau*, *Mitawa*). The former capital of Courland-Semigallen Duchy with its notable cultural heritage was totally destroyed during the Second World War. A significant attempt to discuss the complicated issue of initiating the virtual reconstruction of the city was carried out last year. Both the Latvian and the guest specialists put together their research and new ideas in trying to create an exhaustive vision of ancient Jelgava.

From this perspective, St. George's Church in Jelgava seems to be a very interesting object. In the first place, it is interesting to consider the historical fact that a Catholic Church was built and existed in the markedly Protestant region. This fact has set some preconditions for further query.

After the liquidation of the Order of Livonia due to the surrender agreement between Sigismund August and the last Master of the Order of Livonia, Gotthard Kettler, in Vilnius 1561, the Duchy of Courland became a Protestant country. By this time, only 4 churches, 3 schools and

9 chapels were available to Catholics, and still Duke Gotthard Kettler passed these to the use of Lutherans. Moreover, Duke approved of building 40 new Lutheran churches in 1567. So until the death of the Duke Catholics had to attend the Protestant churches¹.

Jesuit annals witness several outbreaks of protest of the peasants who were simply forced to convert to Lutheranism in Courland. Only the wealthy noblemen who advocated the Papal belief could make changes to this situation. So the men of wealth influenced the destiny of Catholics in Jelgava. For instance, the daughter of the Duke, Anna, who married the land marshal of Lithuania, Albrecht Radziwill, in 1586, became a zealous Catholic. After her husband's death Duchess Anna returned to Jelgava and invited the Jesuit missionaries here² in pursuit of consolidating the positions of Catholicism in Courland.

The legislation introduced after the death of Duke Kettler brought about the crucial changes. His son Friedrich reigned on the basis of *Formula Regiminis* and *Statuta Curonia*, which the King of Poland Sigismund III attested in 1616³, which caused the change in maintaining the rights of Catholics. Eventually, the adherents of this religion in Courland were officially allowed to practice their religious services from 1617.

The Polish feudal masters would not allow forgetting the political vassalage of Courland Duchy, which reinforced the demand for respecting the rights of the Catholic Church. After taking office in 1639, Duke Jacob Kettler vowed to build two Catholic churches in Jelgava and Kuldīga (Goldingen) and take care of their provision⁴. The foundations of a church in Kuldīga were ceremoniously laid on the 6th of June in 1641. A new church was also built in Jelgava (Figure 1). The worldly priests held services in both the churches for the first time in the history of the region; however, shortly after this the Jesuits were invited from Poland-Lithuania Province.

With the first arrival to the territory of Latvia together with Stephan Batory in 1582, the Jesuits continued their mission as a main Counterreformation force. The brothers of the Society made a significant contribution to the cultural life of Jelgava.

The number of the Society's members slowly expanded and developed their mission in Jelgava and Skaistkalne thanks to the support of the Duke and the significant donations by private persons. These residences existed in strong association for a long time (this coalition was also called the Residence of Jelgava-Skaistkalne or *Residentiae Mittaviensis-Schönbergensis Societatis Jesu*) until they were separated to be independent of each other in 1759.

Figure 1.

The Church of St. George in Mitau

The Jesuits took care of building their house in order to consolidate their position in Jelgava. In 1684 bishop Casimir Pac allowed them to use the area near the church for building the cloister edifice⁵. According to the Latvian State archive documents, this enterprise encountered some problems and the members of the Society had to overcome several obstacles on their way⁶. Nevertheless, the building was finished. (Figure 2).

Similarly, the order brothers attempted to build a new cloister on Anna Street behind the church in the 18th century, but the province assembly made an effort to forbid the project of work that began in 1700. And only with the support of

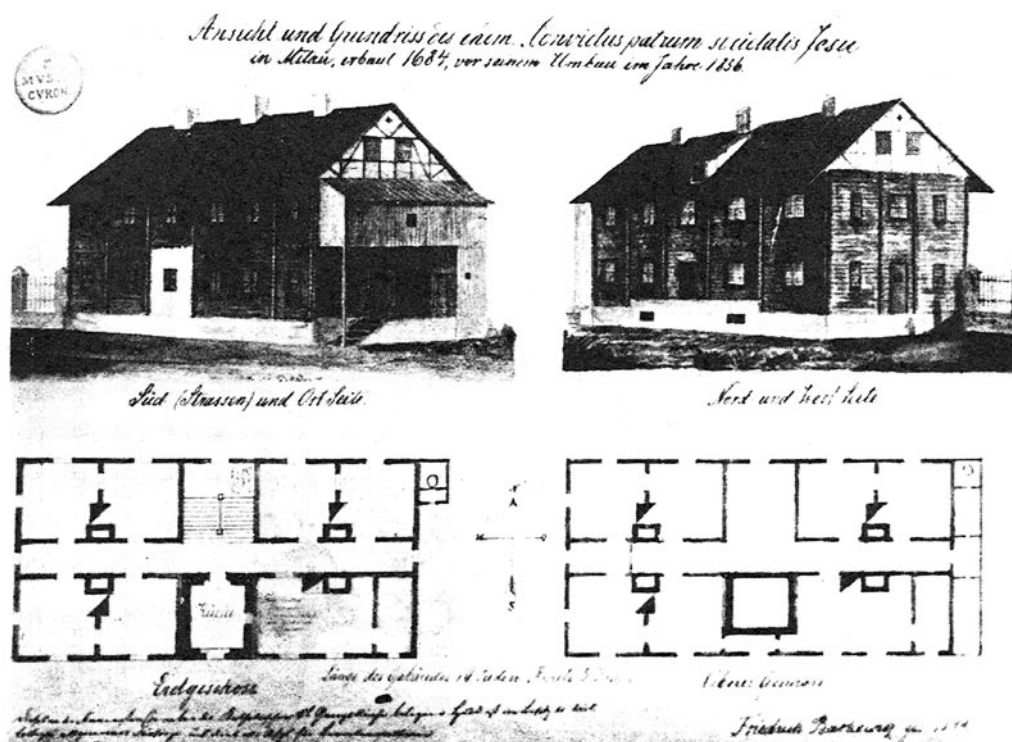

Figure 2.

The Residence Building of Societas Jesu

Duchess Anna in 1724, the Jesuits succeeded in building it. The materials codified by Jesuit archive explorer Jean Chretien Joseph Kleynjtjens confirm that the new residence on Anna Street (nowadays, Rainis Street) was a simple wooden building with the *fachwerk* construction like the majority of buildings in old-time Jelgava.

Historical records⁷ are consistent in emphasizing the fact that the Jesuits had to put up with some second-rate role in the context of the ambiguous and complicate situation in the capital of Courland Duchy where they had to act in spite of overall hatred and intolerance. Under these circumstances, the Jesuits could expand and feel free only at the frontier or the region, for example, Skaistkalne.

A genuinely impressing and original church was built in Skaistkalne in 1692. The church represented an innovative and courageous solution at that time because of the Baroque forms, which were new to this region. At the end of the 17th century architect Rupert Bindenschu introduced these new trends as well as the reserved Nordic style into some buildings in Riga; whereas, the church architecture in Courland was still quite Medieval, and small wooden buildings would characterize Catholic Latgale. In this fairly uniform context of style, the new Jesuit Church in Skaistkalne looked spectacular. It had to represent the rights of Papal adherents, and later this edifice had an even more important role in the politics of the Catholic Church in Courland.

The Skaistkalne Church is not significant only in terms of its dimensions and the use of new stylistic shapes. It is important as the first example of two-tower basilica in the territory of Latvia. This cathedral type, which spread from Italy into Southern Europe, became a standard of Catholic churches. However, it took more than half a century until other well-known buildings of the same type as the ones of Aglona, Pasiēna, Piedruja, Viļāni or elsewhere appeared in Latgale. The monument of Skaistkalne is innovative not only for the cultural area of Latvia. Like other buildings from the Late Baroque and Rococo periods, it embodies the Baroque style in its full blossom, and gives an idea about Western solutions by recalling the Jesuit Church in Vienna.

Not only the exterior of the Skaistkalne Church was impressive but also its inside had some surprising aspects. First, the manner of wall decoration was unique to Latvia as the architectonic parts were emphasized along with the decorative stucco elements used together with paintings on the ceiling, which formed the whole into a

splendid ensemble. Furthermore, the furniture of high artistic level testifies about the performance of highly skilled professionals, who could be invited and came over for such artistic development thanks to the mission of Jesuits.

One more famous Jesuit two-towered basilica was built during 1754–1769 in Ilūkste (*Illuxta, Iluxte*), which was on the fringes of the Duchy. The basilica was one of the biggest and most beautiful churches in Courland. This church built by the project of Jesuit architect Tomas Žebrauskas, showed a step forward in using the centric organisation of planning. Moreover, it was built in close dialog with the ideas of Vilnius Late Baroque and Rococo with its elaborated stucco wall décor. Unfortunately, this building was destroyed during the First World War. There are two outstanding publications in the Polish and Lithuanian sources⁸, but the monument is undeservedly forgotten by the Latvian art history.

Unlike scholars in Lithuania and other Catholic countries, our scholars have to deal more with “phantoms” than with the real objects so there is a need to refer to one more example of the Jesuit heritage in Latvia. About twenty kilometres to the Northeast from Ilūkste, there was Daugavpils (*Dunenburgum, Dynaburg*) residence (later, college) where another two-towered basilica was built in 1730–1746. This once famous church was the third example of the Jesuit architecture in Latvia, besides the ones in Skaistkalne and Ilūkste. Its exterior and interior décor had some features of Classicism with stucco décor. This monument was also lost as a consequence of war disaster and subject to oblivion. In comparison with these great examples built by the order brothers, the Jelgava Church looks really modest.

In such cases when the Jesuits had to work in already built churches, they stressed the interior decoration of a church, its set-up and furniture. The case of Jelgava is an obvious example of this shift to the interior. In fact, the exterior of St. George Church does not differ from that of the Lutheran churches. Moreover, it is even much more humble than other Protestant churches in terms of its dimensions. It is unknown how the chapel of the Jesuit residence looked like, but we may expect that it could not stand out with disproportionate luxuriance⁹ in such a simple building.

The chronicles of the order record a great number of Sacrament consignees, which testifies the success of the Jesuit missionaries. And one must admit that the numbers are really significant, considering that the region was regarded as dominantly Protestant. It was a decisive factor that the Jesuits could interact with the locals in their native language. The records testify that

the Jesuits used to deliver sermons in German, Latvian, Lithuanian and Polish¹⁰.

The Jesuits from Skaistkalne and Jelgava offered their missionary services to the neighbouring and remote villages. In result, the Jesuit missionaries were set up in those places, for example, in Lauksāte, Tukums, Klīvmuiža, Bauska, Livbērze, Auce etc. The active pastoral work in this region resulted in religious life reaching its peak. Apart from Catholics, Lutherans, Calvinists, apostates and unbelievers converted to this belief as the numbers testify, e.g. every year 20-80 people would convert to Catholicism, and in 1693 it reached 353 cases of conversion.

During the plague and hunger period the Jesuits offered not only spiritual aid, but they also helped the indigent peasants on their holdings. With admirable self-denial and love, the Order brothers took care of the sick without discriminating their confession. The wide spheres of society appreciated this attitude, because the Lutheran pastors kept away from sick people by hiding in their houses¹¹. In 1710 five Jesuits, including superior Ernest Sturm, died from the plague. The missionaries who survived continued their beneficent activities by attending to the spiritual and physical need of society as far as it was within their power. For example, in 1757 they built the almshouse in Jelgava, and in 1769 they distributed the large amounts of seed and food. These and other facts testify about the Jesuit missionary in Jelgava, which they did in accordance to their belief about Christianity.

Besides pastoral work, the Jesuits considered education as another area of importance. The order worked out the basic principles and methods of organizing educational system. It is clear that the Jesuits took care of founding a new school together with the new residence in Jelgava. At the beginning the school was located in the parish house, but later it was moved to the former residence building next to the church.

The prestige of the scholastic institution was deservedly high as it was characteristic to Jesuit schools. The brothers of the Society established the profound system of classical education, including grammar, poetry, and oratory. The high level of the Jesuit schools promoted not only the educational aims of the Society but also the Jesuit mission in general.

The Jesuit annals account not only for their admirers but also the irreconcilable enemies of the Society. The enemies would usually come from the circles of local Protestant noblemen; however, the newcomers could also show such attitude towards the Jesuits. For example, when

the Russian troops settled for winter in 1734 in Jelgava, they would afflict variously the missionaries, trying to blackmail or even beat them without a particular reason¹². The peasants were also affected in this way, e.g. the Russians demanded horses, grain and every possible thing from them. Therefore, the Jesuits had to support the force, on one hand, and the captives and peasants, on the other hand, by looking after the sick and wounded ones. The Russians caused most of problems in 1745 and 1757.

The Jesuit annals also account for several conflicts with the town council and the citizens, and even more serious issues, but the influential defenders of the Society would always appear in crucial moments. For example, the majority of noblemen required banishing the activities of the Jesuits during the province assembly of voting for Carl, the forthcoming Duke of Courland, in 1759. But Polish senator Konstanty Ludwig Plater supported the Society. In result, the order was allowed to increase the number of brothers and found the new residences in the territory of Courland. At that time all the brotherhood residences in Skaistkalne and Jelgava had sixteen fathers, three masters and four brothers altogether. During the reign of Duke Biron who got the throne of Courland by the aid of military force in 1763, the number of the Jesuits in Courland did not expand, but their work gave significant results as their documents state. Duke Ernest Biron was well disposed towards the Jesuits, stopping all kinds of practices and calumnies against the Society and supporting the missionaries financially¹³. In 1773 during the reign of his son Peter, the Jesuits were struck by the decree of the Pope to close the order. Finally, their properties were devolved, schools closed, the residence turned into the hospital.

On the appraisal of the historical contribution that the Society made, cardinal Juliāns Vairods confesses that all the achievements in the growth of religious life in the 17th and 18th centuries belong mainly to the Society of Jesus¹⁴ in the context of difficulties that Catholic Church faced during the first Duke, who took away the last churches from the Jesuits.

The period after the Jesuits retreated is marked by the lack of priests due to which Jelgava Catholics were unable to receive Sacraments and started sending their children to Lutheran schools. Several foreign priests, for instance, Redemptory Klemens Hofbauer and father Eugene-vorse¹⁵ became popular during this period.

The names of different bright personalities are related with the history of St. George's Church.

The most significant event was the settlement of the members of the Royal court of France. Invited by Russian Tsar Paul I in 1798, Luis XVIII spent a while in Jelgava¹⁶. The noble guest of the city attended the Holy Mass in the Jelgava Catholic Church for confession of his religious beliefs.

After the illustrious period of Jesuit reign in St. George, many eminent pastors worked and contributed to the life of the church in the later period. With no doubt, the most famous among them was Kazimieras Jasėnas. The presence of this priest marks the new era in the history of the Catholic Church in Jelgava, which expands the scope of this research.

THE DEVELOPMENT OF THE CHURCH BUILDING

The study of the church history helps us not only to assess its cultural background, but also provides us with information on the technical state of the building. Obviously, the human factor played the main role in influencing the total condition determining the real, physical object. Besides the goodwill of people involved in determining the destiny of the church, their religious beliefs and well-disposed political decisions, the adequate financial support, in the first place, made this project become true and develop further.

The main sponsor of St. George Church was the Duke of Courland. However, the succeeding dukes had to take care of settling and making the church function. And other funds were used for supporting the existence of the institution. According to records, various private persons used to support the church servants both morally and materially. For example, it has been discovered that the superior of the residence, Ernest Sturm, went to Austria to collect the seed money for his mission in Courland at the beginning of his career and received extensive co-operation there. Emperor Leopold offered him the substantial financial support¹⁷ as well as other sponsors from Courland and abroad. Therefore, we can conclude that the church would receive sufficient aid for the building and its decoration.

It is quite interesting to notice that despite the fact that the building of St. George in the centre of the Capital of the Duchy was the matter of political issue, which was scrutinized under different circumstances, the precise dating is still uncertain. Several sources give different versions in between 1630 (already before Duke Jacob) to 1645.

However, the Catholic Church assumes a certain place in both the spiritual and physical scene of Jelgava during the first half of the 17th century. Like the church in Kuldīga, this newly built church was made of bricks. Bishop Poplawski consecrated it on the 7th of October in 1685, in the honour of St. George (*titulus ecclesiae*).

Jānis Svilāns, a diligent history researcher of the Latvian churches, has claimed that building the frame of the edifice took a long time and was done in a neglectful way because this building was not the most cherished idea of the Duke as political pressure rather imposed this enterprise on him. Other sources also confirm that the building underwent various damages short after finishing the main body. For example, bishop Chodkiewicz ordered officially fixing the church in 1661 as he had the patronage right to the building¹⁸.

The protocol of the church inspection in 1684 witnesses a really sad scene: the roof of the church, though covered with waterproof deck, still leaked and flowed, and the campanile above the portal, though being covered with fir tiles, ran as well. Moreover, the floor was covered in bricks, but it was also corroded, rotten and needed repair.¹⁹

Apart from the fact that the building was imposed on the Duke and his attitude sometimes would influence the construction of the building, the mere reality of St. George being situated in the very centre of the city exposed it to dangers during never-ending military conflicts overwhelming the city.

In his account to the Pope, bishop Szembeck (1715) says about the damages of the war, which drove St. George to the condition, which needed immediate repair. However, the employees of the Duke did the job in a very slow and negligent way and the repair work lasted for four years²⁰, so that the Holy services were held in private space²¹.

Today it is impossible to find out to what extent these events affected the exterior of the building. Judging from the old engravings, it becomes obvious that the tower of the church was changed as a result of the repairs. The earlier pictures show the pyramidal spire, which was later replaced by the Baroque-shaped tower cupola.

The historical records also mention the repair work of the tower. According to the Jesuit annals the campanile was restored in 1722, and three new bells were seated there²². But the church inspection in 1800 tells the same old story that the church roof leaks and flows. The belfry was to fall apart so it was restored using the aid of

the Duke²³ in 1782. Some records confirm that the work was finished in 1786 and Johann Ernst Rathanael John²⁴ donated a new clock donated.

Other cases of the church repair and improvement seemed to have no end. For example, the Latvian Central State History Archive reveals data about the repairs during 1764-1768. We discover that almost every year the church roof was under repair (e.g. in 1764, 1765, 1768). In 1765 the windows were improved, but in 1768 the walls of the sacristies were lifted. During this short period the process of metamorphoses also affected the fence²⁵. In July of 1767 the church bell was also changed. The Central State Archive of Saint Petersburg also provides evidence about the recurrent repairs.

From the 13th of April in 1783, when Latgale became part of Moghilev Metropolis and bishop Kossakowski moved office to Jelgava, St. George Church received some special attention. The funds were granted not only for the repairs but also for other broadening and landscaping projects²⁶ during this period. For example, the inspection in 1853 reports that the government granted 1090 roubles for the church repair, and 6814 roubles were allocated in 1866. The large-scale repair work took place in 1844-1902 when priest Krishkian received 30 000 roubles²⁷ for improving the church. The means were sufficient not only for repairing the church but also for buying some new buildings, replacing the old fence by the new one with a high brick basement and an iron rail etc.

However, the endless repairs could not save the edifice itself as the walls began to crumble. The state became worse because of the city levelling, which caused a large difference in the ground depth between the street and the church. As a result, the inside of the church was constantly wet, and in spring and autumn water would cover the floor in such a way that people needed planks in order to avoid worshippers walking through water.

Finally, the citizens arrived at the decision of building a new church. Some temporary rooms for holding Holy services were built in the garden of the church, but the old building was demolished. Even the basement and the wall material were not suitable for further use²⁸.

During the period of 1902 – 1906 the new Catholic Church (*tit. eccl. B.M.V. Immaculatae Conceptionis*) was erected. Kasimiras Jasėnas who worked in Jelgava during 1902 – 1944 organized the church on the basis of the project by Liepāja architect Kārlis Strandmanis.

The newly built church inherited three altars and the rest of the former church stock from the old one, which reminded of the merry days until the catastrophic devastation of the Second World War. Unfortunately, the fire under the manoeuvres in 1944 turned the church into ruins and dust.

THE ARCHITECTURE OF THE CHURCH

Examining the old St. George Church, a researcher has to deal with the situation so characteristic of the capital of Courland Duchy, when the description of a building is reconstructed only by drawing on the written or visual materials available in the archives. It is possible to get some clues about the way the building looked like from the ancient engravings with the panorama of Jelgava, the postcards and the photographs of the end of the 19th century. The pictures show a typical edifice of Courland executed in the style of the 17th-century Baroque – that is, the extended quadrangle scheme, whose eastern part is rounded by an apse, the projecting massive quadrate tower in the Western façade. The similar architectonic aspects are seen in the Lutheran churches in Jelgava and other countless buildings in Courland. And the counterpart of Jelgava, the Kuldīga Catholic Church, also followed the same architectonic principle.

A considerably projecting tower determines the main artistic expression. Its masonry walls extend though four storeys; a simple portal with a semicircular arch is placed at the bottom. (Figure 3).

Figure 3.
The Church of St. George

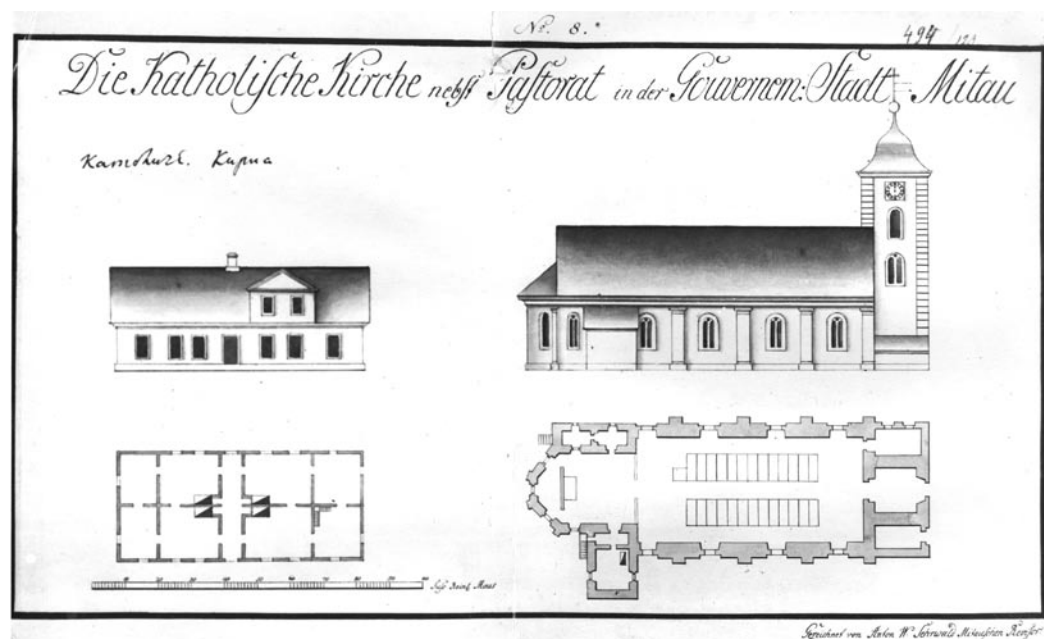

Figure 4.
The Plan of St. George and Pastor's House

The variation of the semicircular arch elements determines the whole character of the tower composition. There is a pair of arched windows on the second level of the building; whereas, three pairs of window-aisles carved into each wall characterize the third level. The next storey contains the same shapes, yet only without the pair-arch motive. And the quadrate-shaped clock mounts the vertical line of the windows. A similar motive is recognized in the Kuldiga Church, except that the four square planes of the clock shape the intricate composition of the tower, which in its own way compensate the apparently monotonous range of the identical windows.

In the case of the Jelgava Church, this quadrate shaped tower ends up in an elegant Baroque-shaped helmet on the top level, whereby the interaction of quadratic volumes and curved lines forms a temperate and logically united ensemble. According to prominent art historian Boriss Vipers, the artistic efficacy of this kind on the top of the building accompanied by the high-stationed windows and the absence of a projecting portal is very characteristic of the churches of Courland²⁹. The long spire with a lead and standard-shaped vane, which is seen in the old engravings of the city panorama, mounts the lantern of the Jelgava Church.

As we learn from the drawing produced at the beginning of the 19th century (Figure 4), the tower of St. George was adorned by another decorative element, unfortunately, lost later. The tower was framed by rustication on all the sides. The photos of the 19th century show a faintly highlighted pla-

ne, which apparently differed by a slightly darker tone, though this detail, which endowed the composition of the tower with a lively sparkle, is lost entirely from the pictures produced at turn of the 19th and the 20th centuries.

The western façade of the church is the domain of architectonic and decorative solutions in a traditional sense. The altar façade and the sidewalls were also executed on the basis of a well-considered aesthetic programme. The element of a semicircular arch, which is almost invisible in the tower composition, reappears in the window shapes of other façades. It is well possible that the same motive of pair-arches, which can be observed in the tower, was still used for the window embrasures at the beginning of the 19th century. However, the photos produced at the end of the 19th century show that it was faintly echoed only in some parts of the wooden frame and assumed a Neo-Gothic shape.

The ascetic and reserved approach to the architecture, the massive walls, the sparse window aisles and the repercussion of Romanesque shapes are the elements of the Jelgava Church that are characteristic of church-building in Courland, as represented by Boriss Vipers. Nevertheless, one can spot some differences in the fact that the outer walls of the building are not conventionally even. Likewise the appearance in Skaistkalne, the plane pilasters divided the walls here. They rested on an impressive copingstone on the cornice level. This element also underwent some changes. Comparing the drawings produced at the beginning of the 19th century

with the following photos, it becomes obvious that the cornice was raised up and the copingstone was lost, thereby leaving the pilasters end slightly above the window level, which gives the impression of them swinging in a certain sense. The planes of the pilasters were smooth. They were raised on the impressing copingstone quadrate bases and closed by simple square-shaped capitals. The old photos show that the white colouring of the walls, which contrasted with the dark tiles of the roof and the deep window aisles, emphasized the majestically modest impression of the edifice.

Luckily, today it is possible to get information about much more than the outer shapes of this building. The plan restored by city surveyor Anthon Sehrwald³⁰ serves as the essential source of information in investigating the church.

The plan shows an extended rectangle, the longitude of which was three times more than the latitude. Its polygonal apse closes in the eastern part. As mentioned before, there was a quadrate-base tower situated on the church's passage arbour next to the parish room. Unlike the one-tower church variant so typical in Courland according to the photos, the plan distinctly shows the changes. In the representation by Sehrwald, there are two adjacent rooms embracing the tower in the closed structure of the plan in the Western façade on both the sides of the tower. However, the later hosts of the church decided to pull down these structures.

The drawing of the church's northern façade shows that the additional rooms were adjacent to the tower, rhythmically repeating the roofline, which was marked once more by the covering of the sacristy. But the drawing does not allow concluding whether these extra buildings were identical and, consequently, what role they played in the whole architectonic image. It seems to be logical that the parts of the church façade should be symmetrical, and yet the plan testifies the opposite. The northern annex seemed to be rather dark and low, half the window length with an entrance from the western side; whereas, the right one had two windows and an entrance leading from the parish space. We should not exclude the idea that these rooms were used for domestic purposes and, maybe, one of them served for so-called body camera. However, no records or documents can back up these presumptions. What gives a clue about the possible presence of these outbuildings is only a small rectangle opening on the southern side of the tower (airway?) and the fact that the window of the western façade was made smaller than other windows because it was obviously made later than others after pulling down the annexes.

The sacristy was set forward asymmetrically in the altar part on the left side of the church. The windows were on the eastern and western sides, and the entrance was leading from the eastern side next to the choir. The room was divided into two parts of different size. There were two rooms adjacent to the southern side of the presbytery (the entrance here was from the church). The outer wall of these rooms as in the same line as the outer contour of the entire church up to the point where the bend of an apse started.

THE INTERIOR OF THE CHURCH

St. George Church in Jelgava is a hall-type space covered by a barrel vault. There is a unique photograph available in the Archive of Riga Metropolis Curia (Figure 5), which can give very important information for the further studies of the church together with the plan by Sehrwald. The picture shows that the ceiling of the church was adorned with paintings. The documents of inspection confirm this fact³¹. It is known that the ceiling of the Skaistkalne Jesuit Church was also painted, but the major part of it was painted over during the period of the Capuchins around 1939³². It seems that the decoration of Jelgava paintings was far poorer than the one in Skaistkalne. The photo captured the star tracery over the choir space. Unfortunately, there is no evidence left about other plaster elements of the interior.

The records of the inspection visit in 1800 confirm that the church floor was covered with so-called chessboard cover where the black and white marble plaques were inlaid³³. The floor was improved in this way simultaneously with the repair of the church tower around 1782. After pulling down the old church, these plaques were used for tiling the path from the gate to the portal of the new church³⁴.

The large windows played an important role in creating a certain mood in this little church. Comparing the interior of the Jelgava Church to other churches of similar planning, one must admit that the size and the number of windows create the impression of light and wide space. Despite the mentioned features, which were characteristic of Courland churches, the mood of the interior was created not that much by architectural means, but by sumptuous fitment.

THE SET-UP OF THE CHURCH

In reconstructing the visual arrangement of the interior of St. George, one must keep in mind that it is not only splendour characteristic of

Figure 5.
The Interior of St. George

Figure 6.
The Main Altar

the Courland region that made the items of the church significant. One must admit the fact that this church was set up especially for the needs of Catholic denomination, which determined the appropriate selection of articles, the style and sense originating from the contacts with the prototypes in other Catholic regions. The records of inspection visits always stressed that the wooden items present in the church were richly aureate, argent or painted. Thus, the records build a glittering, shiny and colourful scene.

The most significant part belongs to the central altar in a functional and artistic sense. The visual material that remained until nowadays allow appreciating the past appearance of the church. It is evident that the wooden construction filled up the whole choir space. The photos show the massive two-storey structure of the altar retable with its well-posed acanthus adorned flanks. It is similar to Skaistkalne altar, only considerably neglected. Unlike Skaistkalne, the ribbon ornament was more marked here. The first row was closed by means of the wide broken cornice with a disrupted segmental pediment in the centre. The altar retable in St. George Church was similar to that one in Skaistkalne (the end of the 17th century) in that three first-floor columns on each side were adorned with gilded Corinthian capitals and the Christ's monogram *IHS* in the middle of the pediment, which at the same time symbolizes the presence of the Jesuit missionaries. Moreover, this sign reappears in the retable once more – namely, in the shining glorious space of the second storey. It is likely that these features impressed the inspectors so

much that they called this altar “the altar of the Society of Jesus” (*altare Societatis Iesu*)³⁵ in their protocols. (Figure 6).

Likewise Skaistkalne, the altar in St. George Church has been assessed to be the original mixture of southern and northern Catholic elements. One must agree with art historian Boris Vipers, who ascribes the figurative and ornamental décor to the specific aesthetic style of Courland by using excessive language (e.g. the whorls of acanthus leaves, polychrome, the heads of seraphims among the columns on the first floor, the massive proportions of the altar). However, the influence of typical sacral sculpture from Latgale is seen in the general construction of the altar with its central aedicule, paintings, the leaky middle part with volutes, ray glory, and the Catholic gowns of statues. And, most importantly, the most visible are the architectural means of expression that are somewhat similar to Skaistkalne³⁶.

There are four figures of the saints on both the sides of the altar painting in between the columns on the first floor. The records of inspection visits in 1800 allow us identifying these images. The fact that the church was named in honour of St. George helps to identify the appearance of this saint as the last one from the right. Although the quality of the old photos does not allow us studying this statue in detail, the long spear that the saint holds with his both hands confirm its iconography.

Moreover, the depiction of St. Joseph in the Jelgava Church, the first from the right, is likely to be no coincidence. There was a painting of the Holy Family on one of the side altars, but the altar was referred to as St. Joseph's altar. The stories, which glimpse into certain moments from the childhood of Jesus and the life of His parents in order to stimulate one to identify with the different aspects of the Saviour's life, was a specific constituent part of the artistic programme of Jesuits.

Related to the influence of the Polish-Lithuanian cultural area, the third saint from the left is the representation of the guardian saint of those territories – namely, St. Casimir. As mentioned above, the Jesuit residence in Jelgava was subordinated to the province of Lithuania where this saint was especially popular. The painting of St. Casimir in the Kuldīga Church also testifies about the influence of the Jesuits from this region. Typical to the representation of St. Casimir, the altar sculpture in the Jelgava Church is dressed in a governor's apparel, with a nib in the left hand and a cross in the right hand.

Finally, John Nepomuc is a very popular saint among the members of the Jesuit order. According to the canonical rules of representing this saint, the figure on the Jelgava altar, the second from the left, is dressed in a priest's gown with the ermine cape, holding the Crucifix in his left hand, a typical attribute of this saint.

All these sculptures show a high level of dexterity by a master. One can appreciate, in particular, his good understanding of anatomical proportions, the convincing representation of their motions, the elegantly shaped details in the flowing cascades of crinkles of their dresses and the lineament, which stresses each personality.

Similar to the case of Skaistkalne, there were two figures linking the pediment on the second floor of the Jelgava retable. The figures in Skaistkalne represent two allegories; whereas, the figures in Jelgava are two angels, who are pointing at the crown and the monogram of Jesus in the middle of the pediment.

The identity of two more saints situated on both the sides of the cornice on the second floor of the retable is still uncertain. The records of inspection visits do not provide any more information on their identity. However, the comparison of the cases in Skaistkalne, Indrica etc, where the identity of the figures is clear allows us speculating that one is the founder of *Societas Jesu*, Ignatius Loyola, and the other is his confrere Franc Xavier. The proportions of these figures are somewhat more prolonged and lighter than of those on the first floor. Their postures seem not restrained and, in a certain sense, “dancing”. These stylistic differences lead to conclude that another master must have executed them. There is nothing unusual about this in the scene of sacral art in Latvia; however, the case in Jelgava is complicated with regard to identifying the authors of the altar, tracking presumable changes, and discussing the concept of art.

It is no surprise that the researchers who have ever tried to describe this altar, refuse to give the date, making assumptions that the retable was rebuilt³⁷ gradually. And the protocols of inspecting the church testify about the various stages of rebuilding this part. The historical records allow us assume that the building as seen in the photos experienced several modifications during its lifetime. The last variation gives an impression that the building was of original model, yet compositionally accomplished and monolithic configuration. In terms of style, the last change merged two historical epochs of art. The first floor of the retable employed the solutions typical of Baroque; whereas, the second floor shows a shift towards Rococo forms, unli-

ke Skaistkalne with its original ease, the brittle columns, and the asymmetrically convoluted planar of panels.

The most significant part of the Jelgava altar is, by all means, the tabernacle in the middle of the altar, set with glitter and rigour appropriate to its representation (Figure 7). Visitors could admire this excellent masterwork, giving it high appraisal. Art historian Boriss Vipers claimed that it was one of the finest Rococo examples in the art of Latvia³⁸ with regards to its delicate contours, angel figures, and décor. Contemplating this construction with its strenuous, dynamic and, at the same time, elegantly elaborated rocaille forms, one must admit that the art of Latvia has lost some outstanding piece of artwork after the last war.

Figure 7.
The Tabernacle

The central part of the artwork was impressing due to its dimensions, e.g. the tabernacle occupies a sizable part of the painting on the altar and shapes both the content and the formal domain of the altar composition. The space was meant for displaying the Crucifix or the Holy Sacrament and was embraced by the spatially deployed planes, which carried six brass candlesticks in the lively pulsating whorl of volutes. There was one more considerably wider plane in the background parallel to the retable, which had the expressive asymmetric rocaille shapes forming the background of the Most Holy Sacrament. And finally, the planes stretching on both the sides were crowned with two figures of praying angels on their knees on the volutes, respectfully turned towards the heart of the church.

Searching for the equivalent and inspiration of the artwork under query has led us across the borders of Latvia as far as South Germany and Austria. Similar ideas are present among the sculptors of the mid-18th century, e.g. Peter Wagner and Johan Baptist Straub. In addition,

other examples of tabernacles from the region show the aesthetic concept close to the piece in Jelgava.

Taking into consideration the markedly international and mobile character of the Society, this feature excludes any idea of coincidence. We may well assume that the connections between this region and Jelgava might have lasted after the period of Ernest Sturm. Moreover, the brothers of the Society might have brought the art solutions to Latvia not only from the Lithuanian-Poland territories, but also from the provinces of Austria and Germany.

Apart from the central altar, there were the side altars situated outside the presbytery, as it was common to the Catholic tradition. The records confirm that the Jesuits built the altar of Virgin Mary and St. Francis Xavier³⁹ before 1684. However, these altars were changed in the course of time. The records of inspection visits in 1761 and 1800 describe the Evangel side (left) of the altar with the painting of the Holy Family, where the heads of St. Joseph, Mary and Jesus wore the silver-spangled crowns. And the Apostle side (right) represented Virgin Mary, whose head was adorned with twelve silver stars, her feet resting on the silver crescent, with the silver heart and the silver crucifix above her breast. It is worth mentioning that the heads of Holy Virgin and Infant Jesus were crowned⁴⁰. The silver appliques also adorned the Crucifixion painting on the central altar, executed in the 17th century. Unlike the *risa* technique popular in the Orthodox churches (covering the whole surface of painting by leaving visible only a face and hands), the practice of giving the character of the local appliqué to the background is nothing extraordinary. Similar overlays, for example, cover the painting of "Annunciation" from the second half of the 17th century on the southern side altar in the Church of Skaistkalne.

At the end of the 19th century the side altars in Jelgava were remodelled once more in the result of which they gained their Neo-Gothic shape. Moreover, the church was provided with new altars at the beginning of the 20th century. According to historical records, the sacristy had four feretories for each Evangelist⁴¹. The font was magnificent, highly elaborate with lavish adornment⁴².

The inspection visit of 1761 mentions the new sculpted pulpit, which was polychromatic, covered in gold and silver⁴³ like the baptistery. The document dating to 1800 also mentions four Evangelists made of plaster of Paris and mounted on its roof⁴⁴.

As common in the Catholic churches, there were confessionals provided for the Sacrament of Confession in the church of St. George. The church had five confessionals made of fir and embedded into the walls under the windows⁴⁵. They were adorned with the depictions saying “for the viewing of confessors”⁴⁶.

Finally, there were many settles in the church⁴⁷. According to what the church plan shows, the settles were arranged in thirteen rows on both the sides of the central passage. Interestingly, the painters who worked with these benches used the ears for holding the church banners⁴⁸. The protocol of inspection in 1800 mentions seven major and thirteen minor paintings⁴⁹ relating to the theme of the Crucifixion.

THE APPLIED ART OF THE CHURCH

During the Second World War, when the new Jelgava Catholic Church was burned down, the whole liturgical inventory, which was preserved from the times of the old church, was totally lost. The records of inspection visits allow us tracing the gradual increase of the inventory and the names of donators. The historical records lead to the conclusion that the church servants had a great number of silver- and gold-plated vessels as well as many precious implements at their disposition.

The Jesuit annals also keep records of expensive assets, most of which were donated by the Catholic noblemen from Jelgava. However, not only the Catholic community, who supported the members of the Jesuit Society with the huge sums of money and splendid liturgical dresses, but also some Protestants⁵⁰, appreciate the activities of the Society. For example, the Duchess of Courland used to donate beautiful liturgical cups and other items⁵¹ to acknowledge their diligent work for several years in a row. Furthermore, the Jesuits received the necessary liturgical equipment amounting to the value of about 400 imperials⁵² from the Royal Residence as well as from private benefactors in 1695.

The positive relationship of the Jesuits with upper class was not the only source of stocking St. George Church with the inventory. After establishing the abbey of the Society of Jesus in Courland, the liturgical inventory was expanded with the expensive and valuable pieces of art. St. George Church faced the period of lavish inventory⁵³, in particular, after moving the Bishop Office to Jelgava. The historical records give

Figure 8.
The Silver Reliquary Cross

us information about the quantities of items and their value; however, there is no sufficient record about how those objects looked like, how they were handled in a technical sense, what was their style, etc.

The materials available in the archive of the Document Centre of Inspection of Cultural Heritage Protection have been of great help in bridging the gap of knowledge by giving data about the Jelgava Catholic Church before the Second World War. The photos with the objects of applied art as well as broad description provide us with priceless information about the heritage of this church. Nevertheless, the extensive comparison of the written resources with the visual documents show that we can access only a small amount of items, despite the fact that the written resources enable us to recognize several objects to a certain extent. For example, the protocol of 1761 describes the silver reliquary cross marked with the letters JB⁵⁴. (Figure 8). Presumably, it is the same object, which has been recorded by a specialist of Cultural Heritage in 1930.

Figure 9.
The Silver Monstrance

The pride of the church was the silver monstrance adorned with precious stones (Figure 9). The members of the French Royal House, who resided in Jelgava during the French Revolution, donated it together with other liturgical vessels. Some records claim that priest Kazimieras Jasėnas had to sell one or more brilliants from this monstrance⁵⁵ for raising funds for building the new church.

All in all, the fragments of historical evidence collected from various sources and glued together allow us to glimpse into the lost glory of the former capital of Courland Duchy. This evidence by all means certifies its role in the wider cultural context.

REFERENCES

¹ Jezuīti Jelgavā un Skaistkalnē // Latvijas vēstures avoti. III laidziens, I daļa. / Sast. Kleintjenss J. – Rīga, Latvijas Vēstures institūta apgāds, 1940. (henceforth – LVA I) – 1. lpp.

² Records confirm that the Jesuits from Riga and later from Poznań worked as priest assistants and missionaries worked in Jelgava already from 1621. The names of those brothers are also known, e.g. Fryderyk Meinek and Krzysztof Matysiewicz. (*Już od 1621 jezuit*

ici z Rygi, a od połowy XVII w. z Poznania pracowali w Miłkowie jako pomocnicy proboszcza w duszpasterstwie i misjonarze (m. in Fryderyk Meinek 1663–71 i Krzysztof Matysiewicz 1667–70)) – Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564 – 1995. / Red. Grzebień L. – Kraków, 1996. – S. 430.

³ Ķaune N. Jezuītu darbība Vidzemē, Kurzemē un Latgalē. Nikolaja Ķaunes, Fil. un foloz. fak., vēst. nod. stud., mtr. N. 6709, kandidāta darbs. [Rīga], 1932. – 150. lpp.

⁴ Latvijas Valsts vēstures arhīvs (henceforth LVVA), 7363 f., 5. apr., 227. l., 7.–10. lp.

⁵ Encyklopedia.. – S. 430.

⁶ LVVA, 6984 f., 1. apr., 48. l., 44. – 47. lp.

⁷ Lancmanis I. Skaistkalnes baroks // Komunisma Ceļš. 1983. 26. febr.

⁸ Zubovas V. Tomas Žebrauskas ir jo mokiniai. Vilnius: Mokslas, 1986.; Paszenda J. Kościół jezuitów w Iłkukszcie // Biuletyn historii sztuki. Warszawa, 1978. Nr. 3 – S. 277. – 286.

⁹ However, here we may face some fuzziness and obscurity as it is characteristic of the whole history of destroyed Jelgava. The comment of researcher Stanisław Załęski is responsible for this in a great deal. He mentioned that the Jesuits worked in the parish church until superior Emanuel Rousselet built a new Jesuit church in Mitawa in spite of financial difficulties; he ensured that the entombments under the presbitery were built etc. (*Pomimo tych pieniężnych trudności, superior Rousselet wykończył budowę nowego kościoła w Mitawie, benedyktował go i otworzył uroczystym nabożeństwem, bo dotąd pracowali Jezuici przy kościele farnym. Cieszyło ich to najwięcej, że w nowym kościele mieć będą własny grobowiec pod presbiterium.*) – Załęski S. Jezuici w Polsce. T. IV. Część IV. – Kraków, 1905. – S. 1539. That means that the Jesuits performed their liturgical work in some other church in Jelgava apart from St. George's Church and the residence chapel.

Other authors cite this comment, for instance, the Jesuit encyclopaedia allows us to conclude that the Jesuits in Jelgava had their own church. (*Początkowo pracowali jezuita przy kościele parafialnym Św. Jerzego, wprawdzie murowanym, ale w początkach XVIII w. poważnie zniszczonym. (...) Jezuici pracowali w kościele parafialnym i własnej kaplicy w rezydencji do XVIII w., dopiero superior Emanuel Rousselet 1758 – 67 ukończył budowę osobnego, niewielkiego kościoła.*) – Encyklopedia.. – S. 430.

Similar facts are noted by Nikolajs Ķaune – Ķaune N. Jezuītu darbība.. – 155. lpp.

But drawing on the relation written to the Pope in 1715, cardinal Juliāns Vaivods stated that there were no more than one Catholic church in Jelgava at that time. – Vaivods J. Katolū baznīcas vēsture Latvijā. Latvijas rekatolizācija. Rīgas Metropolijas kūrīja, 1994. – 366. lpp. In their comment on Catholicism in Courland, other church historians and priests do not mention the fact that there could have been several Catholic churches in Jelgava. Until now no true evidence was found with regard to the existence of such separate Jesuit church. Moreover, considering the fact that father Rousselet was working mostly in Skaistkalne where he, indeed, built the new edifice for school, one can assume that there has been some mistake in records.

- ¹⁰ Encyklopedia.. – S. 430.
- ¹¹ Historia Residentiae Mittaviensis-Schönbergensis Societatis Jesu // LVA I. – 65. lpp.
- ¹² Kaune N. Jeziūti darbība. 154. lpp.
- ¹³ Jeziūti Jelgavā un Skaistkalnē // LVA I. – 7. lpp.
- ¹⁴ Vaivods J. Katoli baznīcas vēsture Latvijā. Latvijas rekatolizācija. – 366. lpp.
- ¹⁵ Justa A., Merkus D., Skaruliene J. Jelgavas katoļu katedrāle. Rīga: Vārti, 2000. – 10.–11. lpp.
- ¹⁶ Information about the kings staying in Jelgava is found, for instance, in Inland, 1836. Nr. 39. – S. 646.–647.
- ¹⁷ P. Sturm accepit magnas eleemosynas ab imperatore Leopoldo et ceteris benefactoribus. – Historia Residentiae Mittaviensis-Schönbergensis Societatis Jesu // LVA I. – 9. lpp.
- ¹⁸ Kučinskis S. Nikolajs Poplavskis // Dzimtenes Kalendārs 1975. gadam. Vāsterās: Ziemeļblāzma, 1974. – 50. lpp.
- ¹⁹ Structura ecclesiae ex lateribus et culae extructa, non consecrata. formix superior non ex lateribus, sed ex aperibus dealbatus laqueatus, tectum ab extra tegulis argilaceis copertum sed pro vetustate stillans et foraminosum. Campanile supra portium ejusdem ecclesiae tegulis abielinis contectum, similiter foraminosum et stillans. Pavimentum ecclesiae latere stratum, sed pro vetustate disiectum, et destructum reparandum. – LVVA, 4038. f., 2. apr., 2262. l., 6. lp.
- ²⁰ Svilāns J. Latvijas Romas-katoļu baznīcas un kapeļas. Rīga: Rīgas Metropolijas kūrīja, 1995. – 279. lpp.
- ²¹ Kučinskis S. Latvijas zemju katoļu draudžu attīstība un kultūra pēc reformācijas // Dzimtenes Kalendārs 1982. gadam. – Vāsterās: Roze, 1981. – 98. lpp.
- ²² Pacem etiam sonant tres novae campanae, cum campanilli hoc anno restaurato. – Historia residentiae Mittaviensis-Schönbergensis Societas Jesu // LVA I. – 17. lpp.
- ²³ Tornix hujus ecclesiae (..) Tectum ad extra tegulis agritaceis coopertum sed prae vetustate foraminosum et stillans. Campanile supra porticum ejusdem ecclesiae cum fuerat ruinosum ob neglectam reparationem anno 1782do sup sumptibus Camera Ducalis restauratum. – LVVA, 4038., 2. f., 2218. l., 213. lp.
- ²⁴ Mitauisches Zeitung 40. St., d. 19. May 1786.
- ²⁵ LVVA, 554. f., 1. apr., 1831. l., 5.–6. lp.
- ²⁶ More about the church's financial matters look: Vaivods J. Katoli baznīcas vēsture Latvijā. Baznīcas vēsture Kurzemē XIX un XX gadsimtos. Rīga: Rīgas Metropolijas kūrīja, 1994. – 183.–187. lpp.
- ²⁷ Ibid – 187. lpp.
- ²⁸ Vaivods J. Katoli baznīcas vēsture Latvijā. Baznīcas vēsture Kurzemē. 1994. – 188. lpp.
- ²⁹ Vipērs B. Latvijas māksla baroka laikmetā. Rīga: Valtera un Rapas akciju sabiedrības apgāds, 1937. – 110. lpp.
- ³⁰ Центральный Государственный исторический архив в Санкт-Петербурге, ф. 1399, оп. 1, д. 441, л. 8. Unfortunately, the date of the plan remains unknown. It is possible that the drawing was created around 1816, when Sehrwald created the drawing of Anna Church in Jelgava.
- ³¹ Tornix hujus ecclesiae non ex lateribus sed asseribus laqueatus et coloribus depictus.. – LVVA, 4038. f., 2. apr., 2218. l., 213. lp.
- ³² Bruģis D. Skaistkalnes baznīca. Bauska, 1995. – 43. lpp.
- ³³ Pavimentum ecclesiae lateribus erat stratum (..) lapidibus marmoreis albis nigris intermixtis.. – LVVA, 4038. f., 2. apr., 2218. l., 213. lp.
- ³⁴ Vaivods J. Katoli baznīcas vēsture Latvijā.. – 187. lpp.
- ³⁵ Akta wizytacji generalnej diecezji Inflanckiej i Kurlandzkiej czyli Piltyńskiej z 1761 roku. / Red. S. Litak. – Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 1998. – S. 192.
- ³⁶ Vipērs B. Latvijas māksla baroka laikmetā.. – 234. lpp.
- ³⁷ Document Centre of the Latvian Inspection of Cultural Heritage Protection. Jelgavas katoļu baznīca. – 5. lp.
- ³⁸ Vipērs B. Latvijas māksla baroka laikmetā.. – 235. lpp.
- ³⁹ Już przed 1684 jezuici fundowali w nim ołtarze NMP i Św. Franciszka Ksawerego. – Encyklopedia.. – S. 430. The inspection records of 1684 confirm this information: Ad dextram partem ecclesia extat altare operis sculptilis, in quo imago B. M. Assumptionis. (..) Ad sinistram partem ecclesia extat altare sculptilis operis, in quo imago Sancti Francisci Xaverij.. – LVVA, 4038. f., 2. apr., 2262. l., 7. lp. Probably the "Assumption" was later placed in the central altar.
- ⁴⁰ Altare minus ad cornu Evangelii cum imagine sancti Iosephi, Infantis Iesu et Beatissimae, habens itidem omnia requisita. Altare tertium ad cornu Epistolae cum imagine Beatae Virginis Mariae et omnibus requisitis. – Akta wizytacji generalnej.. – S. 190. Altare collaterale extra presbyterium continet imagine B. V. M. cum infantulo Iesu ornatum argenteis stellis 12 circa caput B. V. M. supra caput vero infantuli Iesu et matris Mariae coronis duabus, corde supra pectus magno crucifixo deaurato, luna sub pedibus et pede uno, altero in tabula ad columnam affixo atquo corde parvo et numismate, his omanibus argenteis. Altare collaterale 2^{dum} continet imaginem S^{ti} Iosephi Nutritii matris Mariae cum infantulo Iesu ornatem coronis argenteis tribus numismatibus.. – LVVA, 4038. f., 2. apr., 2218. l., 215. lp.
- ⁴¹ Festo S^{mi} Corporis Christi pro processione circumcirca ecclesiam in caemetario 4 altaria pro 4 Evangelii persolvendis. – LVVA, 4038. f., 2. apr., 2218. l., 214. lp.
- ⁴² Fons baptismalis competenter locatus, cratulis arte sculptoria confectis, pro exigentia artis depictis, deauratis et deargentatis obductus, bene clauses. – Akta wizytacji generalnej.. – S. 190.
- ⁴³ Suggestus noviter sculptus et simul cum cratibus baptisterii coloribus variis auro et argento adornatus. – Ibid..
- ⁴⁴ ..supra baldachinum hujus ambonae statua 4 Evangelistorum de gypso. – LVVA, 4038 f., 2. apr., 2218. l., 215. lp.
- ⁴⁵ Confesionalia in ecclesie intra murum sub fenestris bonae structurae ex lignis abiignis sunt quinque. – Ibid. – 216. lp.
- ⁴⁶ Confesionalia cratulis distincta pro excipiendis confessionibus, depicta. – Akta wizytacji generalnej.. – S. 190.
- ⁴⁷ Scamna habentur sufficientia. – Ibid..
- ⁴⁸ ..et habentur anstati. – LVVA, 4038. f., 2. apr., 2218. l., 214. lp.
- ⁴⁹ Imagines in ecclesia: majores – 7, minores – 13. – Ibid.. – 221. lp.

⁵⁰ Kleintjens J. Jezuiti Jelgavā un Skaistkalnē // LVA. I – 3. lpp.

⁵¹ *Serenissima ducissa iterum per bello poculo arte et pretio insigni reverendum patrem superiorem residentiae nostrae pro xenio cohonesavit.* – Historia Residentiae Mittaviensis-Schönbergensis Societatis Jesu // LVA I. – 8. lpp.

⁵² *Ad ornamentum ecclesiae accessit hoc anno apparatus totus, nempe casulae duae, dalmaticae duae, ante-*

pendia 3 et pluviale 1, circiter 400 imperialum in usum Societatis Jesu, tum ex eleemosynis, tum ex privata industria – Ibid, 8.–9. lpp.

⁵³ Svilāns J. Latvijas Romas-katoļu baznīcas un kapeļas.. – 279. lpp.

⁵⁴ *.. crux argentea cum reliquiis ac literis: JB. notatis..* – Akta wizytacji generalnej.. – S. 191.

⁵⁵ Svilāns J. Latvijas Romas-katoļu baznīcas un kapeļas.. – 279. lpp.

Kristine Ogle

RESIDENTIA MITTAVIENSIS SOCIETATIS JESU. NAUJAUSI PAVELDO TYRINĒJIMO FAKTAI

S a n t r a u k a

Nagrinējant dingusias brangenybes, palikusias reikšmīgu pēdsaku kultūras pavelde, susiduriama su daugeliu pamirštu, taču vērtu tyrinējimo objektu. Tarp jų yra ir Jelgavas (buv. Mintaujos) kataliku Šv. Jurgio bažnyčia.

Per Antrąjį pasaulinį karą Kurzemės-Žiemgalos kunigaikštystės sostinė su savo garsiu kultūras paveldu buvo visiškai sunaikinta. Jelgavas Šv. Jurgio bažnyčia – labai įdomus objektas tiek istoriniu (kataliku bažnyčia protestantų dominuojamame krašte), tiek meniniu požiūriu.

Šv. Jurgio bažnyčios istorija artimai susijusi su jėzuitų misionieriška veikla. Protestanto kunigaikščio iniciatyva ji pastatyta 1643–1644 m. ir netrukus perduota vienuolijai.

Įdomu kad, skirtingai nuo didžiulių jėzuitų pastatų, finansuotų kataliku dvarininkų, pavyzdžiui, Skaistkalneje (1692) ir Alūksteje (*Ilūkste*, 1754–1769), kur pasireiškė naujos stilistinės kryptys ir ambicingi sprendimai, Šv. Jurgio bažnyčia išoriniais kontūrais nesiskyrė nuo tradicinių Kurzemės liuteronų bažnyčių.

Dėl liūdno senosios Šv. Jurgio bažnyčios likimo tyrinėtojai susiduria su būdinga Kurzemės kunigaikštystės sostinei situacija, kai pastato vaizdą galima atkurti tik remiantis rašytine arba vaizdine archyvine medžiaga. Šios bažnyčios pastato vizija atsiskleidžia senoviniuose raiziniuose su Jelgavas panorama, XIX a. pab. atvirutėse ir fotografijose.

Nuotraukose matyti tipiškas XVII a. Kurzemės pastatas: pailginto keturkampio plane rytinė dalis užsi-
baigia apvalia apside, o išsikišantis masyvus kvadratinis bokštas žymi vakarinę fasadą.

Rygos kataliku kurijos archyve yra vienintelė fotografija, kartu su Serhvaldo planu teikianti labai svarbios informacijos bažnyčios interjero tyrinėjimui. Nuotraukoje matyti Jelgavas Šv. Jurgio bažnyčia su haline vidaus erdve, cilindrinio skliautu, žvaigždžių ašuri virš choro. Deja, tokie interjero sprendimai, kaip tinko pobūdis, šiandien tyrinėtoji neprieinami. Tačiau vizitacijų medžiaga patvirtina, kad bažnyčia buvo puošta tapybos kūriniais.

Šv. Jurgio bažnyčia būdinga Kuržemei, o jos interjero nuotaiką labiausiai atspindi ne architektūra, bet prabangi vidaus įranga.

Be abejo, funkciškai ir meniškai svarbiausia bažnyčios dalis – pagrindinis altorius, kurio ankstesnę išvaizdą galima vertinti pagal išlikusias nuotraukas. Akivaizdu, kad visa choro erdvė buvo užpildyta medžio konstrukcijų. Nuotraukose užfiksuotas masyvus dviaukštis statinys, papuoštas akantų lapų dekoru.

Kaip ir Skaistkalnės atveju, Šv. Jurgio bažnyčios altorius pagal stilių laikytinas originaliu pietų ir šiaurės katalikams būdingų elementų junginiu. Galima pritarti meno istorikui Borisui Viperiui, vaizduojamąjį ir ornamentinį dekorą (akanto lapų vainikus, polichromiją, angelų galvas, taip pat didžiules, masyvias altoriaus proporcijas) priskiriančiam prie specifinės estetinės Kurzemės programos.

Svarbiausia Jelgavas altoriaus dalis – tabernakulis. Lankytojai žavėjosi šiuo šedevru, o Borisas Viperis vėliau rašė, kad dėl rafinuoto kontūro, angelų statulų ir dekoru tai vienas puikiausių rokoko pavyzdžių Latvijos mene. Iš tiesų stebint dinamiškais ir kartu elegantiškai detalizuotomis rokailių poromis papuoštą konstrukciją, galima daryti išvadą, kad per pastarąjį karą Latvijos menas prarado žymų meno kūrinių.

Rašytiniai šaltiniai patvirtina, kad bažnyčioje buvo daugybė sidabrinių ir auksuotų indų, taip pat daug brangių reikmenų. Šaltiniai teikia informacijos apie daiktų skaičių ir jų vertę, bet apie jų išvaizdą, sukūrimo techniką, stilistiką ir pan. Todėl ypač vertinga Kultūros paveldo apsaugos inspekcijos dokumentų centro archyvo medžiaga, apibūdinanti Jelgavas kataliku bažnyčią iki Antrojo pasaulinio karo. Fotogra-

fijos, taip pat aiškūs aprašymai teikia neįkainojamos informacijos apie šios bažnyčios paveldą. Deja, lyginant su pasakojimais, galima identifikuoti tik menką dalį daiktų. Vis dėlto įmanoma atpažinti keletą objektų, paminėtų rašytiniuose šaltiniuose, pavyzdžiui, 1761 m. protokole aprašytą sidabrinis relikvinis kryžių su raidėmis *JB*. Tikėtina, jog tai tas pats daiktas, kurį 1930 m. įregistravo kultūros paveldo specialistai. Ši sidabrinė monstrancija, papuošta brangakmeniais, buvo bažnyčios pasididžiavimas. Kartu su kitais liturginiais indais ją dovanojo Prancūzijos karališkųjų rūmų dvariškiai, revoliucijos metu gyvenę Jelgavoje. Žinoma, kad rinkdamas pinigų naujos bažnyčios statybai, kun. Kazimieras Jasėnas pardavė vieną ar daugiau brangakmenių iš šios monstrancijos.

Iš įvairių šaltinių surinkti gilios istorijos liudijimai įgalina išvysti buvusios Kuržemės kunigaikštystės sostinės prarastos šlovės blyksnį ir įsivaizduoti jos vaidmenį plačiame kultūros kontekste.

Gauta: 2004 11 02

Parengta spaudai: 2005 10 20

Joakim Hansson

LOST VALUES & UNUSED POSSIBILITIES IN THE MEDIEVAL CHURCHES IN GOTLAND

INTRODUCTION

There are 92 medieval parish churches and about 15 medieval church ruins on the island of Gotland. The diocese of Gotland has the highest density of well-preserved medieval churches in the region of the Baltic Sea. The churches were mainly built in stages during the 12th, the 13th and the first half of the 14th centuries. Those days, especially during the 12th and 13th centuries, Gotland, as the lock in the middle of the Baltic Sea, was extremely rich. All ships had to pass Gotland and the whole population of Gotland was involved in business all around the sea. (Figure 1). The Hanseatic League with modern bigger ships and cogs weakened the unique position of Gotland. In 1361 the Danish king Waldemar Atterdag conquered Gotland. The island became a Danish province in the periphery. Most of the churches are built of limestone, the main stone material in Gotland, but in the south of Gotland there are some churches mainly built of sand stone. In addition to the very specific locally characterized architecture, the Gotlandic churches are famous for their medieval stone portals, medieval art pieces of stone sculptures, medieval art pieces of wooden sculptures, medieval *al secco* wall paintings and medieval stained-glass windows (about 40 squared meters).

Since the Middle Ages the building structure of only two churches (Fårö and Eksta) has been heavily rebuilt. This does not mean that there are no additions in the churches after the medieval age. The Reformation in the 16th century led to many additions, especially, in the interior, for example, new altarpieces, pulpits and benches. But Gotland was a poor county, a Danish one until 1645 when Sweden got Gotland via the treaty in Brömsebro. The Danish used Gotland only as a military strategic island in the middle of the sea. When Gotland became Swedish, it became part of the super powerful Sweden with provinces all around the Baltic Sea. This meant a new economic boom for Gotland. Merchants moved in, especially, from the war-ravaged Germany. Many interiors of the churches were renewed during the end of the 16th and beginning of the 18th centuries.

THE RESTORATIONS DURING THE 19TH AND 20TH CENTURIES

Swedish princess Eugenie settled down in Gotland in the middle of the 19th century. Her health was weak so a resort and tourism grew up in her presence. This triggered a new interest in the history and nature of the island. During the second half of the 19th century and beginning of 20th century almost all the churches fa-

ced some kind of restoration measures. Heating systems for wood were installed. The chimneys for the stoves were integrated into the medieval walls. These measures caused extensive damages to medieval wall paintings under the white washed surface. However, in those days a few inspectors and Gotlandic enthusiasts became aware of the richness of the medieval heritage. During the 19th century some other measures were taken to restore the churches, for example, restoring interiors including new wall paintings, altarpieces, benches and organ galleries.

During the decades of 1940s, 1950s, 1960s and 1970s almost all of the churches were restored again. As a result of restoration, the 19th century additions were totally or partly destroyed. This was motivated with reference to “poor artistic standard”, “unfitting to the medieval architecture”, or just “ugly”. The fact is that the elite of Swedish architects of about 1900, for example, Johan Fredrik Åbom, Gustaf Lindgren, Isak Gustaf Clason and Ferdinand Boberg, created these additions. But not only the pieces of the 19th century were destroyed, the wall paintings from the 17th and 18th centuries were taken away to uncover the fragments of medieval paintings, even the important benches and organ galleries from the 17th century were torn out. The main idea was to free the medieval rooms from later additions, especially, from the 19th century. Only two churches, Dalhem and Ardre, have fully

Figure 1.

Hejde church. A typical Gotlandic church built in several stages. The nave from about 1230, the choir and the lower part of the bell tower from the middle of the 14th century. The upper part of bell tower from the end of the 14th century. Photo County museum/ Louise Borgö.

preserved the restorations by “architect” Axel Herman Hägg, a Gotland born artist, from the 19th century. (Figure 2, 3).

Most of the organ galleries were removed in the 1950’s and 1960’s and this has caused a lot of problems for the organs and for finding proper storerooms for all kinds of movables. These storerooms could easily have been adapted for the galleries. Nowadays all kinds of different solutions are used to meet these modern needs, and

Figure 2.

Dalhem church is one of the few well preserved interior restorations from about 1900. County museum/ Photo Louise Borgö.

Figure 3.

Dalhem church. The wall paintings were planned and composed by the architect Axel Herman Hägg and painted by the local painter Wilhelm Pettersson. Photo County museum/ Louise Borgö.

they are often a dominating part of the architecture of the historical room.

The comfort of the churches was improved. New heating systems based on oil and, later, on electricity replaced the old systems. The new systems were many times installed in a brutal way partly destroying the benches and other parts of the interiors. However, the benches were renewed or rebuilt in several churches.

The idea of the 1940's to 1970's was to let the medieval architecture dominate in the room, but the churches were built as Catholic churches and were used longer as Lutheran churches so some problems emerged. The architects had to keep the pulpit and the benches or to make the new ones. These restoration processes were not of high quality; the elite of the Swedish architects did not create them. Many values were lost in this process. Gotland has been a diocese with an unbroken historical chain of preserved restoration ideas. On one hand, without these restorations many values might have been preserved; on the other hand, the churches would have reached us in a much poorer physical status.

The Society of Gotlandic churches (*Samfälligheten Gotlands kyrkor*) were established in 1984 to which every parish belongs nowadays. The

society has the right to collect taxes from all the members of the Swedish church in Gotland for the purpose of restoration. These taxes and state subsidies constitute the economic foundation of the society. The responsibility of the society is to maintain the exterior and interior of churches, except for movables such as art pieces. Every year about 5-6 extensive restorations projects and maintenance work are carried out in every church. The extensive restorations would be impossible for a single small parish with only 30-200 members for economical and mental reasons.

However, the issue of heating 92 churches is currently a very important question. It is expensive for small parishes, some of them with just about 100 members, to heat a big medieval stone church. Many of the heating systems in Gotland are about 50 years old and are in great need of renewal. To install new systems always means physical damage to the cultural heritage. In addition, hot and dry climate will usually cause damages after the installation. On the other hand, an unheated church may face great problems caused by humidity.

Lau church was restored in 2003-04. The heating system from the 1950s never functioned properly so the church was kept cold. The in-

terior was dominated by the last restoration. The current restoration has used a new sort of heating. There is an electrical heating system to keep a low ground temperature in the church all the time. The radiator heaters placed in two historically camouflaged chandeliers over the benches are used during services. (Figure 4 - 6). This kind of system is more favourable for the interior than the older systems. The system can also be adapted into the old benches without destroying them.

About 15 years ago architect Mr Jan Utas at the County museum prepared the programs of restorations. He has now established an own company, but he will still be the main architect of the restoration projects. The physical status of the churches has served as priority for restorations, which is a decision made in close cooperation with the representatives of the County administration and the County museum, Mr Joakim Hansson and Ms Louise Borgö respectively. This cooperation has led to restoration ideology whereby the measures are carefully articulated. It is impossible to return to the time before the last restorations but the effort is to make the best out of the situation. All the different periods the church faced are carefully documented in order to preserve them. In case something needs to be removed, it is always properly documented and the fragments are usually stored if possible.

THE WALL PAINTINGS

The medieval churches in Sweden were not whitewashed after the Reformation, as many people would think. The tradition to decorate churches continued past the Reformation. The whitewashed interiors became popular during the 18th century as an aesthetic architectural ideal. (Figure 7). Bäl, a small medieval church, was whitewashed approximately in the beginning of the 19th century. In the middle of the 20th century there were even three different stages of restoration. The result of this turned the church into one of the least interesting interiors in Gotland. In the 1960's test surfaces were opened in the whitewash and the medieval paintings were found. For nearly 30 years the parish wanted to uncover the paintings but the Central Board of Heritage (*Riksantikvarieämbetet*) would refuse. The inspectors and conservators at the Central Board had the opinion that the paintings did not have the "artistic level to be uncovered" or were in too bad condition.

In 1997 the parish asked the County administration for permission to uncover the paintings. A symposium was held a few years later. The

Figure 4.

Lau church was restored in the 1950's. The interior before last restoration. Photo County museum/ Jan Utas.

Figure 5.

Lau church was restored in the 1950's. The interior before last restoration. Photo County museum/ Jan Utas.

Figure 6.

Lau church was restored in the 1950's. The interior under last restoration. The big crowns are for radiating heating. Photo County museum/ Peter Olsson.

Figure 7.

Bäl church. The interior was white washed in the beginning of 19th century. Situation before the last restoration. Photo 1968 County museum/ W. Falck.

Figure 8.

Bäl church. A preserved part of the paintings from 13th, 14th and 15th centuries, at right a St Georg and the dragon from 14th century. Photo County museum/ Louise Borgö

conservative inspectors at the Central Board had the opinion that we should retain some whitewashed church interiors and leave it for the future generations of conservators and inspectors to discover and uncover the medieval paintings. The other opinion was to uncover the paintings as the parish wanted. (Appendix figure 23). The County administration decided to allow the parish to uncover the paintings under certain conditions. The conditions were straightforward. The parish had to treat the paintings as fragments even if these were badly damaged and could use no or as few as possible retouches. A reference group with members of the parish, the Society of Gotlandic churches, the museum, the County Administration, conservators and other specialists was established. The parish and the Society of the Gotlandic churches accepted the conditions.

The restoration was carried out in 2001-02. All the surfaces on the walls and vaults, except for some reference surfaces, were uncovered down to the medial layers. Interesting paintings from the 13th, 14th and 15th centuries were found under the later layers, partly in very bad condition. Retouches were applied only to the architectural motives at the openings and arches in order to retain the uniformity of architecture. The parish was somewhat shocked about the fragmental paintings at the very beginning but accepted the result. (Figure 8). Bäl church has gained a more interesting and exciting interior than before and has become a very important site for experts and tourism. It is a good example of how lost values can get new forms.

Lost values have been reconstructed in some other churches such as Hamra and Gammelgarn churches. Hamra church in the south of Gotland was renovated in 1792 when a new painted classicistic altarpiece of limestone and new wall paintings were added to the interior. The wall paintings consist of painted draperies in deep red behind the altar, the pulpit and other openings in the choir. It is the amateur painter, former officer Magnus Möller, who painted these and similar paintings in several churches in Gotland. Unfortunately, most of them were destroyed in later restorations, except for the paintings in Ekeby church. The fragments of the paintings in Hamra were discovered during the restoration in 1997. These were in quite poor condition, but the detailed watercolour sketches from the 1890's were found in the Archives at the Central Board of Heritage. The parish was very interested in reconstructing the paintings, but the County museum was very much against the idea. The interior of Hamra church is do-

minated by the details from the 18th century and no medieval paintings or fragments were present on the surfaces for the drapery paintings. (Figure 9 - 11, appendix figure 24). The County Administration allowed for the reconstruction. It was a fully reversible reconstruction that completed the interior. At the same time the original colour surface of the altarpiece was uncovered under two later layers of paint. The original motive of the altarpiece was some angels on a cloud. The problem was the layer between the original layer and the layer from the 1950's. This layer painted in 1892 by local painter Johan Gardelin had another motive - that is, a piety lamb. The motive was situated on one coloured background on the original surface. It was decided to preserve the lamb by painting it in the same colour as the background from the 1790s. The lamb is still visible in the light from the side. Thanks to this decision, the altarpiece got its original motive back, but the 19th century motive was not lost either. In the process of the restoration, reconstructing and conserving the 18th century atmosphere in the church have recovered lost values. This was also an important pedagogical example to show how the medieval church room looked like at the end of the 18th century.

The situation in Gammelgarn church was somewhat similar. This medieval church was badly damaged by fire at the end of the 15th century. Almost all the paintings, except for some fragment from the beginning of the 15th century, were destroyed. The pulpit and the benches from the 17th and 18th centuries dominate the interior. The painted black ribbons in the vaults were part of this interior. The imitation of black-stone borders was painted around the door and window openings and the arches. Behind the pulpit there was a painted drapery. (Figure 12 - 15). These paintings closely related to the furniture were whitewashed in the 1950's. During the restoration in 2000-01 the parish became interested in reconstructing these lost paintings. There were many good photos of the interior. It was easy to find the exact tone of the colour. The conditions for the reconstruction were excellent. The County administration gave the permission with the same conditions as in Hamra - namely, the reconstruction was fully reversible. It turned out that the parish had some difficulties in figuring out the result due to which some members were quite shocked. However, Gammelgarn is the only church in Gotland, which has these black ribbons in full scale and gives a good picture as to how a very usual interior of the beginning of the 18th century looked like.

Figure 9.
Hamra church. The interior from about 1900. The altarpiece is from 1892 and has a painting (lamb) from 1887 by Johan Gardelin. Photo County museum/ E. Erić.

Figure 11.
Hamra church. During the restoration the lamb was uncovered and in there are also parts of the layer from 1792. C. H. Eliason/ County museum.

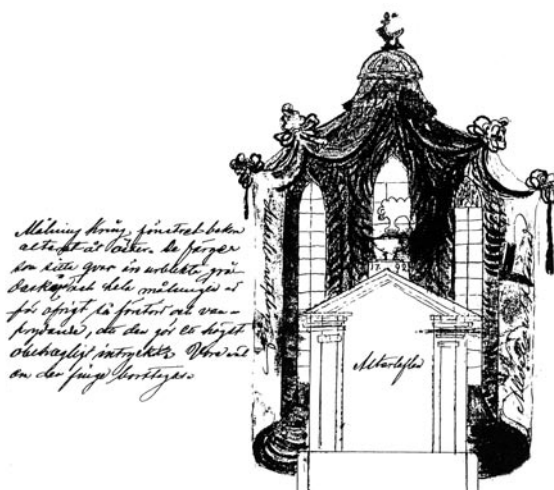

Figure 10.
Hamra church. The drapery drawings from 1892 were documented in 1890's before white washing them. Drawing in ATA.

Figure 12.
Gammelgarn church. The interior about 1900. Observe the black vault ribbons and imitated stone paintings in the arch. Photo County museum/ E. Erić.

Figure 13.
Gammelgarn church. The interior after restoration in the 1950's. The church was whitewashed. Photo County museum/ Gunnar Svahnström 1958.

Figure 14.
Gammelgarn church. The white washed vaults after the restoration in the 1950's. Photo County museum/ Gunnar Svahnström 1958.

Figure 15.
Gammelgarn church. The vaults after last restoration again painted with ribbons. Photo County museum/ Loise Borgö

Figure 16.
Bro church. The interior about 1900. The floor is from the 19th century. Photo County museum/ E. Erić.

Figure 17.
Bro church. The 18th century floor before last restoration. Photo County museum/ Louise Borgö.

THE MEDIEVAL FLOOR IN BRO CHURCH

Bro church is one of our most popular sites visited by tourists. The church has a very nice interior, the medieval room dominated by the paintings from different periods. In 2000 the interior restoration was initiated due to the bad condition of the beams under the floor. The wooden floor of the 19th century was opened. (Figure 16). There was another floor under this floor in the choir. It was made of stone with many medieval tombstones. However, floor in the nave and tower was wooden. (Figure 17). About 90% of the floor was well preserved and dated to 1303 and 1215 by means of dendrochronological methods.

However, the beams under the medieval wooden floor were in poor condition so the condition of the floor was documented and the floor itself carefully removed. We found the remains of the burials under the floor, dating back to the Viking age and stretching to the 19th century. After repairing the beams, the medieval floor was put back exactly to where it was before. It could not be used as the permanent floor but a copy of the floor was made of wood from the same forests as the original timber. (Figure 18 - 19).

This restoration helped to recover some lost values, for example, the tombstones. We also learned about the ancient techniques from the medieval floor.

THE MEDIEVAL WOODEN SCULPTURES AND OTHER ART PIECES

Gotland is known for the high quality of medieval wooden sculptures and other medieval art pieces. There were certainly many more of them around, but many of them were removed from the holy room up to the attics or even destroyed after the reformation and, especially, during the 18th century. (Figure 20). In the middle of the 19th century many medieval wooden sculptures in the attics were sold to the State Museum of History, the County Museum and even to private persons. Several of the most important masterpieces of medieval sculpture from Gotland are still in the museums.

Today we have another opinion about the sculptures. The majority of the inspectors would like to have the sculptures back in their right context of the churches; however, there are several problems about it. The pieces are usually in quite a bad condition and the clergy would like to have them renovated and repainted. The inspectors consider them as art pieces and the clergy as religious objects. However, most of the mem-

Figure 18.

Bro church. The medieval stone floor found in the choir with several tomb stone that were lost. Photo County museum/ Louise Borgö.

Figure 19.

Bro church. The medieval wooden floor dating 1303. Photo County museum/ Louise Borgö.

Figure 20.

Träkumla church is a good example on having the medieval sculptures back in the right context.

bers of the parish are interested in getting them back so we will see the first cases in Bäl and Bro churches in about a year.

There are also other problems concerned with medieval sculptures. One of them is the climate. The heating systems of the churches are important for controlling the climate and humidity in the churches and, especially, for the painted wooden pieces of art. The problem with heating has been solved by keeping a low temperature all the time, except the services when the temperature is rapidly taken up and afterwards down. The wooden sculptures will not react in such a short time.

The church breakers, thieves and petty thefts also present problems for church art. The medieval wooden sculptures are properly documented, so there should not be a market for them but still there is one. Some amateur collectors buy them and keep them in their secret collections. These make a very hard case for the police to find them. Most of the high quality pieces are stolen when the churches are locked. By breaking in, a gang of church thieves has stolen many medieval sculptures in the north of Sweden. Another kind of thieves is occasional thieves who grab a sculpture because it is easy to steal. It is important to ensure the safety of our cultural heritage by means of different safety systems. Finally, a third kind is petty thefts. It is almost impossible to avoid them, as usually these might be tourists hunting for souvenirs. In my opinion, it is certainly important to be prepared for all kinds of consequences but you can never be 100% sure. The solution does not lie by any means in locking our heritage up in cellars. It is important to keep the pieces in their right context and resort to museums and storages only when there is no alternative way. Removed from their context, the pieces of art will lose part of their value. Therefore, it is essential that all people access and see the cultural heritage in the right context in order to get a deeper understanding of our work and history. We might lose some pieces but who will see them in a cellar?

CEMETERIES

All the medieval churches in Gotland have cemeteries surrounding them, which have been in use since medieval times. In some places they are even surrounded by medieval stonewalls and some medieval tombstones have been preserved. From the 15th to 19th centuries most of the graves had wooden monuments and most of them disappeared due to natural reasons. (Figure 21).

In old photos from about 1900 there are very few monuments and trees on the cemeteries. The parish clerk used the cemetery as a hay-field and it was part of his salary! Since about 1900 the cemeteries have been remodelled into parks with trees, and different kinds of stone monuments have been built on the graves. The tradition to have the surface around the church open has disappeared.

Today the trees are nearly 100 years old, often in poor condition and so huge that they destroy the stonewalls around the cemetery. (Figure 22). The flower decorations are growing on the graves but the monuments are becoming more and more standardized. New customs such as memory places and stones are coming in. You could say that almost the whole tradition from 100 years ago is lost.

But people in our society are more mobile today than they were one hundred years ago. Many people move from the countryside to the cities. They do not like to take care of all kinds of decorations on the graves but the memory places grow in popularity. The old trees have to be removed or renewed. Probably some part of the old tradition will come back with big open areas and a few left monuments but I do not believe we will be back so far as hay-making.

3 AUTHENTICITY

The churches in Gotland enjoy an effective system of maintenance and access economical resources needed for restoration. About every 40-year or perhaps over somewhat longer period a larger restoration project will be carried out in every church. Is this good or too much effort to maintain our churches? The answer is yes and no. Everything, even old buildings, should be in good shape and look nice in Sweden. The exteriors of the churches have never been kept so well as now. The interiors are just beautiful, nice clean paintings and everything "tip top". But do these churches look old? They do partly so, as the patina is missing in most cases and the authenticity is partly lost. We should probably slow down the process to some extent in order not to lose the values. Every time the wall paintings in a church are cleaned, some parts of the original colour and brightness are lost.

On the other hand, there are many technical installations in our churches. It does not concern only the heating systems, but also the electrical appliances of different kinds, lightning conductors and other high-tech installations in the churches. These become out-dated just in some years. The technical installations are the

Figure 21.
Tofta church in 1880'. Observe the small threes. Photo in County museum.

Figure 22.
Toft church. The small trees have grown up and the memory place is a new tradition growing stronger. Photo County museum/ Louise Borgö.

biggest fire hazards in many churches. A fire in a culturally valuable building is always a catastrophe. It is of great importance to establish what kind of techniques we allow in the churches. Permissions are given to install mobile antennas in church towers because it is impossible to discover them from outside and the installation meets all the security requirements. It is noteworthy to mention that in case this were forbidden, a freely standing antenna would have been built quite near a church, destroying the historical landscape. This is a choice between two bad alternatives, whereby the antenna is

used for the common needs and the cultural values are not given the same weight.

These are some aspects of how lost values can be used as possibilities. The major concern is to discover the possibilities and to promote them. With new ideas and methods, we can get more values and knowledge out of our heritage. We need to let a great interest in history ride us on the wave as long as it lasts because there will be days when the interest in history declines. Our heritage is an important factor of getting new opinions and formulating new ideas.

REFERENCES

Not printed reports

1. Borgö, L., Perotti, J. 2001. 'Conservation report for interior restoration 2000-01
2. Gammelgarn church (Swedish). Archives of County Museum of Gotland.
3. Borgö, L. 2002. 'Conservation report for interior restoration 2000-02 Bro church (Swedish). Archives of County Museum of Gotland.
4. Borgö, L. 2002. 'Conservation report for interior restoration 2002 Bäl church (Swedish). Archives of County Museum of Gotland.
5. Gelotte, H. 1997. 'Conservation report for interior restoration 1997 Hamra church (Swedish). Archives of County Museum of Gotland.

Printed reports

1. Hedlund, E 1935. "Bäls kyrka annex till Hejnum", pp. 178-190 in Sveriges kyrkor konsthistorisk inventarium 42. Stockholm.
2. Lundmark, E. 1929. Kyrkor i Bro ting. Sveriges kyrkor konsthistorisk inventarium 31. Stockholm.
3. Roosval, J., Lagerlöf, E. 1963. "Gammelgarns kyrka", pp. 695-774 in Sveriges kyrkor konsthistoriskt inventarium 97. Stockholm.
5. Lagerlöf, E., Svahnström, G. 1991. Gotlands kyrkor, en vägledning. Stockholm.

Joakim Hansson

PRARASTOS VERTYBĖS, NEIŠNAUDOTOS GALIMYBĖS GOTLANDO VIDURAMŽIŲ BAŽNYČIOSE

S a n t r a u k a

Gotlando saloje yra devyniasdešimt dvi viduramžių parapišės bažnyčios ir apie penkiolika bažnyčių griuvėsių. Baltijos jūros regione Gotlando vyskupija pasižymi didžiausiu gerai išlikusių viduramžių bažnyčių tankumu. Šios bažnyčios statytos daugiausia XII–XIII a. tarpusnyje ir XIV a. I pusėje. Tuo metu, ypač XII–XIII a., Gotlandas buvo nepaprastai turtingas Baltijos jūros prekybinis uostas. Dauguma bažnyčių statytos iš kalkakmenio kaip pagrindinės statybos medžiagos, tačiau pietinėje salos dalyje yra keletas smiltainio bažnyčių. Be šiai vietai būdingos labai specifinės architektūra, bažnyčios garsios viduramžių akmeniniais portalais ir meno kūriniais: akmenys ir medžio skulptūra, *al secco* sienų tapyba ir vitražais.

Nuo viduramžių laikų buvo perstatytos tik dvi bažnyčios. Tai nereiškia, kad per tą laiką bažnyčiose nebūta jokių pokyčių. XVI a. reformacija paskatino daugelio papildymų, ypač interjere (pvz., naujų altorių dalių, sakyklų ir suolų), atsiradimą.

Per pastaruosius dvidešimt metų atlikta atliekama sisteminga ir profesionali Gotlando bažnyčių restauracija, atskleista ir surinkta daug naujų faktų. Tai įgalina suprasti ir iš naujo atrasti vertybes, laikytas prarastomis. Straipsnyje pateikta keletas pavyzdžių, kaip dingusios vertybės gali virsti naujomis galimybėmis.

Gauta: 2004 10 08

Parengta spaudai: 2005 10 20

D A I L Ė S P A V E L D O

T Y R I M A I I R

I Š S A U G O J I M O

G A L I M Y B Ė S

*Research and Protection of Art
Heritage*

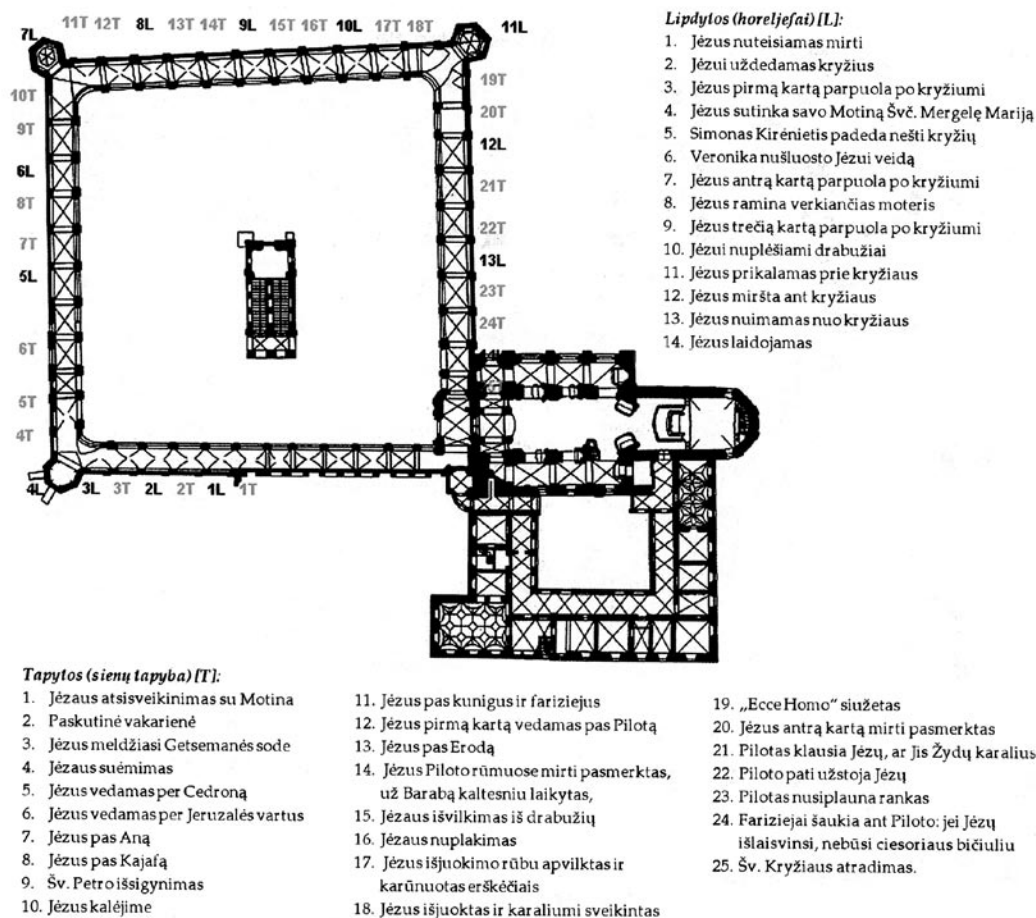
Dalia Klajumienė

KRYŽIAUS KELIO RAIŠKA TYTUVĖNŲ BERNARDINŲ VIENUOLYNŲ ANSAMBLIO SIENŲ TAPYBOJE: IŠSAUGOJIMO BŪTINYBĖ

Iškiliausias iki mūsų dienų išlikęs sienų tapybos paminklas Tytuvėnų bernardinų vienuolyno ansamblyje – Kryžiaus kelio stotys, sukurtos XVIII a. paskutiniame ketvirtyje, prie bažnyčios pristačius kvadratinį šventorių su arkadomis. Nuo pat bernardinų įsikūrimo XVII a. pirmoje pusėje Kristaus kančios apmąstymų tema visada buvo svarbi vienuolyno ir bažnyčios dekoro dalis. Tytuvėnų ansamblio šventoriuje suformuotas Kryžiaus kelias – vieningas išlikęs tokio pobūdžio religinės dailės paminklas Lietuvoje (1 pav.). Kad ir koks unikalus, jis kasmet vis labiau nyksta. Maldininkai į Tytuvėnus dažniausiai plūsta norėdami pasimelsti bažnyčioje priešais stebuklais garsėjančią Dievo Motinos atvaizdą ir šventoriuje keliais užkopti Šventųjų (arba Kristaus) Laiptų koplyčios pakopomis. Šventoriaus tvoroje įkomponuotas Kryžiaus kelias dėl savo sunykimo šiandien dažnai lieka už pamaldumo praktikos ribų.

Šio rašinio tikslas – pateikti esamus istorinius bei ikonografinius duomenis ir priminti apie šio vertingo paveldo objekto¹ išsaugojimo būtinybę. 39 Kryžiaus kelio stočių ansamblį sudaro 14 gipsinių horeljefų ir 25 ant sienos tapytos kompozicijos, tačiau šiuo atveju pirmiausia akcentuojami tapyti paveikslai, kurių daugelis yra avarinės būklės ir reikalauja skubaus restauratorių dėmesio.

Kryžiaus kelias – tai liaudiškosios pamaldos, kuriomis minimas kryžių nešančio Jėzaus Kristaus kelias Jeruzalės gatvėmis nuo Piloto „rotušės“, kur buvo nuteistas mirti, iki Golgotos kalno. Vakarų bažnyčioje įvairiai besitransformuojančio Kryžiaus kelio kulto istorija ryškėja nuo XI a. Stočių arba „Kristaus parpuolimų“ skaičius ilgą laiką labai įvairavo. Religinėje literatūroje jų minima nuo 7 iki 32. 1726 m. Benediktas XIII bule *Inter plurimum* suteikė visuotinius atlaides Kryžiaus kelių einantiems maldininkams, o 1731 m. Klemensas XII breve *Exponi nobis* ir 1741 m. Benediktas XIV breve *Cum tanta* pranciškonų ir bernardinų vienuolių įgalino visose bažnyčiose ir koplyčiose steigti arba prižiūrėti Kryžiaus kelio steigimą. Nuo tada ir paplinės bažnyčios, prieš steigdamos Kryžiaus kelio stotis, privalėjo gauti artimiausio pranciškonų ar bernardinų konvento sutikimą. Be to, 1730 m. patvirtintas privalomų iki dabar egzistuojančių 14 stočių ciklas². Be privalomųjų Kristaus kančios epizodų, atspindinčių įvykius nuo Atpirkėjo nuteisimo iki jo mirties ir palaidojimo, neretai atsirasdavo papildomų scenų. Labiau išplėtuose cikluose, dažniausiai susiformuojančiuose vienuolynų aplinkoje, papildomai pasakojama Kristaus sulaikymo istorija, kuriai įkvėpimo semtasi iš evangelijų. Šie siužetai nebuvo griežtai reglamentuoti, todėl stočių skaičių ir temų pasirinkimą lemdavo ikonografinės programos

1 pav.

Tytuvėnų ansamblio šventoriaus tvoroje įkomponuoto Kryžiaus kelio planas. D. Klajumienės brėž.

sudarytojo kompetencija ir maldingi siekiai.

Tytuvėnų Kryžiaus kelyje prie privalomųjų 14 stočių pridėta dar 25, itin detalizuotai pristatančios Kristaus teismo raidą Piloto „rotušėje“. Įdomu, kad skirtinga technika sukurto stotys turi ir atskirą numeraciją.

Rekonstruojant Tytuvėnų šventoriaus Kryžiaus kelio ansamblį, galima remtis XVIII–XIX a. bernardinų rankraščių (vienuolyno kronikos, ansamblio inventorių ir vizitacijų aktų³) įrašais, rodančiais sukūrimo ir pertapymo laiką. 1781 m. išleistas vadovas po Tytuvėnų „kalvariją“⁴ leidžia įvardyti net labiausiai sunykusių stočių siužetus. 1970 m. fotofiksacija⁵ ir 1989 m. cheminiai bei mikologiniai tyrimai⁶ atskleidžia tapybos būklę iki XX a. 9 dešimtmečio restauracijos. Be to, daugelį Tytuvėnų ansamblio istorijos klausimų ir Kryžiaus kelio atsiradimo aplinkybių bei ikonografijos niuansų nušviečia Mindaugo Paknio ir Augustino Vitėno tyrinėjimai⁷.

M. Paknys, tyrinėjęs Tytuvėnų bernardinų istoriją, rašo, kad „atskiros Kryžiaus keliui skirtos galerijos pradėtos įrenginėti Lenkijos–Lietuvos bernardinų vienuolynuose tik XVIII a. Pirmi pavyzdžiai

žinomi iš XVIII a. I–II ketvirčių sandūros: Krokuvoje Kryžiaus kelias įrengtas apie 1733 m., Vilniuje – XVIII a. pirmojoje pusėje (sunaikintas 1749 m. gaisro metu). Kada įrengtas pirmasis kryžiaus kelias Tytuvėnuose – nėra aišku. Greičiausiai tai irgi buvo padaryta dar XVIII a. pirmojoje pusėje. 1754 m. Tytuvėnus vizituodamas vyskupas Antanas Domininkas Tiškevičius minėjo, kad priešais bažnyčią esąs Šv. Kryžiaus kelias su gausiomis arkomis praėjimui. Tai patvirtintų, jog dabartinis plačiai išdėstytas šventoriuje Kryžiaus kelias nėra pirmasis. Galima tik spėti, jog ankstesnė galerija pradžioje buvus medinė, kuri vėliau, XVIII a. antrojoje pusėje perstatyta į mūrinę⁸. Kaip liudija Tytuvėnų bažnyčios ir vienuolyno dokumentai, popiežius Klemensas XIV 1774 m. vasario 22 d. indultu suteikė atlaidus Kristaus laiptus Tytuvėnų vienuolyne aplankiusiems ir keliais ėjusiems tomis keturiomis dienomis, kurias nurodys Žemaičių vyskupas Jonas Lopačinskis. 1775 m. birželio 20 d. vyskupas kaip atlaidų dienas nurodė Trijų Karalių, Viešpaties Žengimo į dangų, šv. Jono Krikštytojo ir Švč. Mergelės Marijos Nekaltojo Prasidėjimo aštuondienio šventes⁹.

2 pav.

Šventoriaus procesijų koridoriaus rytinis sparnas. 2003 m. vaizdas. M. Iršėno nuotr.

Šventoriaus mūrinėse arkadose išlikęs puikiausias eksterjere tapytų Kryžiaus kelio stočių pavyzdys ne tik Tytuvėnuose, bet ir visoje buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos teritorijoje (2 pav.). Istoriografijos liudijimu, šventoriaus tvoroje tapyto Kryžiaus kelio būta ir prie Varnionių (dab. Baltarusija) bažnyčios, tačiau dėl sunykimo XIX a. pabaigoje jis užbalintas kalkėmis¹⁰.

Tytuvėnų Kryžiaus kelio atnaujinimą XVIII a. antroje pusėje nulėmė vienuolio bernardino Antano Burnickio kelionė į Šventąją Žemę. Jo atgabentų šventosios žemės žiupsnių, apgaubtų stikliniais gaubtais, iki šiandien išliko prie kai kurių stočių. Kryžiaus kelių kūrimo tradicijas tyrinėjęs A. Vitėnas pažymi, kad A. Burnickis buvo vienas iš nedaugelio vienuolių, ne tik aplankusių Šventąją Žemę, bet ir palikusių kelionės dienoraščių, kurių nedidelė dalis publikuota XIX a. viduryje¹¹. Skelbtieji fragmentai liudija, kad tėvas Antanas Burnickis Šventojoje Žemėje buvo 1762–1765 m. Jo lankymasis susijęs su tarnybine užduotimi: pusę metų jis tarnavo Šv. Kapo Jeruzalėje viršininku, septynis mėnesius – bernardinų vienuolyno Betliejuje gvardijonu. Grįžęs iš Šventosios Žemės, 1769 m. jis paskiriamas Tytuvėnų bernardinų vienuolyno gvardijonu, o po metų, t. y. 1770 m. kovo 21 d., miršta. A. Burnickio mirties data ir Tytuvėnų Kryžiaus kelio sukūrimo laikas rodo, kad tėvas gvardijonas galėjo pasiūlyti tik Kryžiaus kelio steigimo

(arba tiksliau – atnaujinimo) idėją, o pačių stočių statyba rūpinosi jau vėlesni Tytuvėnų vienuoliai.

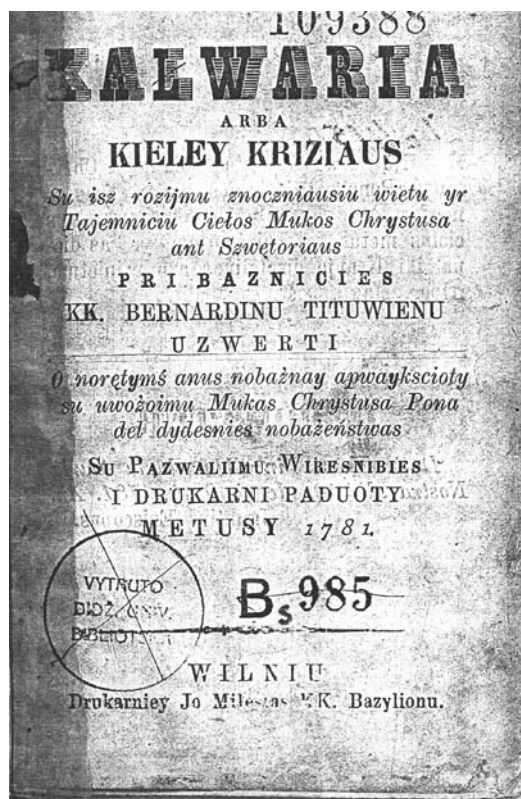
Pasak išlikusios Tytuvėnų bernardinų kronikos, 1771 m. (praėjus metams po gvardijono A. Burnickio mirties) planuojant mūryti šventoriaus tvorą su procesijų koridoriais, pradžioje sumanyta įrengti tik 14 „privalomųjų“ iš gipso lipdytų Kryžiaus kelio stočių¹², o darbai prasidėjo 1778 m.¹³ Kada ikonografinė ciklo programa išsiplėtojo ir kas buvo jos iniciatorius, neaišku, bet 1780 m. atsiranda žinutė: „Visa Kalvarija su Kristaus kančios paslaptimis tuose pačiuose šventoriaus koridoriuose, persipinanti su Kryžiaus keliu didelėse nišose, baigta tapyti 1780 m. rugsėjį“¹⁴. Deja, meistro pavardė kronikoje neminama. Tik 1830 m. vizitacijos akte pasakyta, kad „stotys, tapytos kun. gvardijono Kerbedžio rūpesčiu už geradarių lėšas, 1825 m. atnaujintos ir pašventintos“¹⁵. 1831 m. priduriama, kad atnaujinimą atliko „geras tapytojas“¹⁶. XX a. istoriografijoje minima, kad stotis atnaujinęs Mykolas Sabaliauskas¹⁷. Kartais šiam meistrai priskiriama ir tapyto ciklo autorystė¹⁸. Šiuo metu užtapyto/pertapyto pėdsakai itin ryškūs X stotyje.

Tapytos Kryžiaus kelio stotys labai sunykusios, tačiau 1781 m. maldininkų vadove¹⁹ randami visų tapytų siužetų pavadinimai padeda rekon-

truoti ciklo ikonografiją (3 pav.). Skubus vadovo išleidimas iškart po stočių nutapymo kartu patvirtina, kad Tytuvėnų ciklas buvo sudėtingas ir netradiciškas net ano meto maldininkams.

Įdomu, kad vadovo įžangoje nurodoma, jog einant Tytuvėnų „kalvariją“ ir siekiant gauti didesnius atlaidus, pirmiausia reikia apeiti visa tapytas, o paskui – gipsines stotis: „Jey kas norėtum diel didesnies Nuobaženstwas Ciela atprowity Kalwaryje, pawinas pirmiausey nu malawotu pradiety, ir anas iki paskutinios moliawotas apepty, a po tam gipsawotas sztukaunay pradiety Stacijas, ir bengty iki graba Pona JEZUSA: o teyp ciela atsyprowis Kalwaryja su tays zwyczajnas atpuskays kiaturiolika Stacyju i pri kožnos kalbant: Tiewie musu etc. Sweyka Marya Garbie bug Diewuy etc.“²⁰.

Tapytose kompozicijose vaizduojami šie siužetai: I. **Viešpaties Jėzaus gailingas atsisveikimas su Švenčiausiąja Motina**²¹ (Pona Jezusa gaylingas posyžegnoimas su Motina Szwenciausie)²²; II. **Paskutinė vakarienė su apaštalais** (Wečiery paskutinie su Apasztalays); III. **Viešpaties Jėzaus, meldamasis Getsemanės sode, krauju prakaituodamas, priima kančios taurę** (Ponas Jezusas Darži Jetsemona melzdamas Krauju prakaytaudams, Kielika mukas priimqas); IV. **Viešpaties Jėzaus suėmimas, stumdymas, surišimas, mušimas ir t. t.** (Paiemymas Pona Jezusa, stumdimas, suryszymas, muszimas etc.); V. **Viešpaties Jėzaus vedimas per Cedrono upę** (Pona Jezusa par Upy Cedrona wedimas); VI. **Viešpaties Jėzaus vedimas pro vartus į Jeruzalės miestą** (Pona Jezusa par Broma į Miasta Jerozolimas wedymas)²³; VII. **Viešpats Jėzus atvedamas pas Aną, ten tardomas, jo mokymas paniekinamas, jis mušamas per veidą** (Ponas Jezusas prig Aynosiaus atwestas, tynay examinawotas, mokslas jo pagorditas, i weyda užgautas); VIII. **Viešpats Jėzus atvedamas pas Kajafą, ten neteislingai liudijama, meluojama, piktžodžiaujama, mušama, plakama ir t. t.** (Ponas Jezusas pry Kaypošiaus atwetas tynay swietkay nesprawedliwy, nelawymay, blužnijmay, musimay, pliekimay etc.); IX. **Petras išsigina Viešpaties Jėzaus, dėl to nuoširdžiai gailisi ir karčiai verkia** (Petras usygien Pona Jezusa ant atsyweyzdieima jo miłasirdingay gayles yr karciey werk); X. **Kalinamas Viešpats Jėzus visą naktį pajuokiamas** (Kalinis Pona Jezusa yr ciela naktys ant iszcidyima jo); XI. **Kunigai ir fariziejai tariasi, kaip Jėzų pričiupti** (Roda dara Kunigay ir Farizeuszay kaypo Jezusa paimty); XII. **Viešpats Jėzus iš kalėjimo vedamas pas Pilotą ir ten apkaltinamas; išgirdęs, jog jis iš Galilėjos, Pilotas siunčia jį pas Galilėjos karalių Erodą** (Iszweda Pona Jezusa isz Kaliñie pri Pilota, tynay askaržui, Pilotas isz-

3 pav.

1781 m. išleisto maldininkų vadovo antraštinis puslapis.

girdys, jog ira isz Galileios, nusiunta pri Heroda Karalaus Galilejos); XIII. **Viešpats Jėzus, Erodo dvariškių klausinėjamas, tyli, paniekinamas ir siunčiamas atgal pas Pilotą** (Ponas Jezusas dwaryszkay nu Heroda klaustas tile, pagarditas, pri Pilota atgalaus nušiuostas); XIV. **Viešpats Jėzus pas Pilotą pasmerkiamas mirti, laikomas blogesniu už piktadarį Barabą** (Ponas Jezusas pas Pilota ant smerties skaržitas usz Barabosziu Łatra pyktešniu turietas); XV. **Viešpats Jėzus negailestingai išvelkamas iš drabužių** (Ponas Jezusas isz Sukñelis sawa ne miłasirdingay nupliesžtas); XVI. **Viešpats Jėzus smarkiai nuplaskamas šešių budelių** (Ponas Jezusas nu sziesziu kotu smarkiey nuplaktas); XVII. **Viešpats Jėzus apvelkamas išjuokimo drabužiu ir sopulingai vainikuojamas** (Ponas Jezusas iszcidyima sukny apwyłktas, yr sopulingay karunawotas); XVIII. **Viešpats Jėzus išjuokiamas ir pasityčiojama sveikinamas kaip karalius** (Ponas Jezusas iszciditas yr ant apjuka Karalu sweykintas); XIX. **Viešpats Jėzus Pilotą rodomas prie rotušės: Štai žmogus!** (Ponas Jezusas ant Rotušies nu Pilota, sitay žmogus paroditas); XX. **Viešpats Jėzus žydų tarybos antrą kartą pasmerkiamas mirti** (Ponas Jezusas antra karta nu susyryn-kima Zydu ant smertie skaržitas); XXI. **Pilotas klausia Jėzų, ar jis yra žydų karalius** (Pilotas examinawo Jezusa iey ira Karalu Židu) (4 pav.);

4 pav.

XXI stotis „Pilotas klausia Jėzų, ar jis yra žydų karalius“. 1970 m. būklė. Nuotr. iš KPC DPI archyvo

5 pav.

XXIV stotis „Fariziejai ir susirinkusieji šaukia Pilotui: Jei šitą paleidi, nebesi ciesoriaus draugas!“ 2003 m. būklė. A. Petrašiūno nuotr.

6 pav.

XX a. 7 dešimtmečio šventoriaus arkados remonto darbai. Nuotr. iš KPC archyvo

XXII. Pabudusi iš miego, Piloto pati pripažįsta Jėzų teisiu ir užstoja jį (Pilota pati, pabudinta iš miego, už sprawedliwa Jezusa išpažįsta yr už ij užstowynie); XXIII. Pilotas nusimazgoja rankas ir prisipažįsta nerandąs jame jokios kaltės (Pilotas mazgoie rankas, yr išpažįsta, jog neiokies anamy ne randa kaltibies); XXIV. Fariziejai ir susirinkusieji šaukia Pilotui: Jei šitą paleidi, nebesi ciesoriaus draugas! (Farizeuszay yr susyrinkimas isznayie szauka ant Pilota, jey tą iszwalninsy, ne busy prieteliu Ciesoriaus) (5 pav.); XXV. Šv. Kryžiaus atradimas (Atradimas Križiaus Szwęta).

Kaip matyti iš pavadinimų, net dvylika stočių skirtos įamžinti Jėzaus teismui Piloto „rotušėje“. Nuo XII iki XXIV tapytos stoties tarsi sulėtintame filme kadras po kadro ryškinamas Atpirkėjo „artėjimas“ pasmerkimo link. Lėtas kadravimas ypač akivaizdus XIX, XX ir XXI stotyje, tik labai nedaug kintančiais Kristaus ir Piloto kūnų rakursais atskleidžiant teismo eigą. Įdomu, kad XII–XXIV stotyje stengiamasi itin pabrėžti Piloto abejones dėl Jėzaus kaltumo. Vadove išplėtoti stočių pavadinimai tas abejones atspindi gana aiškiai (pvz., XXI – „Pilotas klausia Jėzų, ar jis yra žydų karalius“, XXII – „Pabudusi iš miego, Piloto pati pripažįsta Jėzų teisiu ir užstoja jį“, XXIII – „Pilotas nusimazgoja rankas ir prisipažįsta nerandąs jame jokios kaltės“). Subtili nuoroda į netobulą žmogiškąją Piloto prigimtį, nulėmusią teismo nuosprendį, išreiškta XXIV stoties pavadinimu „Fariziejai ir susirinkusieji šaukia Pilotui: Jei šitą paleidi, nebesi ciesoriaus draugas!“

7 pav.
II stotis „Paskutinė vakarienė su apaštalais“. 1970 m.
būklė. Nuotr. iš KPC DPI archyvo

8 pav.
II stotis „Paskutinė vakarienė su apaštalais“. 2003 m.
būklė. A. Petrašiūno nuotr.

9 pav.
I stotis „Viešpaties Jėzaus gailingas atsisveikinimas su
Švenčiausiąja Motina“. 1970 m. būklė. Nuotr. iš KPC
DPI archyvo

10 pav.
I stotis „Viešpaties Jėzaus gailingas atsisveikinimas su
Švenčiausiąja Motina“. 2003 m. būklė.
A. Petrašiūno nuotr.

Įdomu pažymėti, kad nors Tytuvėnų Kryžiaus kelio vadovas 1781 m. išleistas lietuviškai, su stočių pavadinimais lietuvių kalba, šventoriaus tvoroje po tapytomis scenomis įrašai

lenkiški. Po kai kuriomis geriau išlikusiomis stotimis jie dar matyti. Pvz., po 14 tapytu epizodu, vadove įvardytu *Ponas Jezus pas Pilota ant smerties skaržitas usz Barabosziu*

• *Łatra pykcieśniu turietas*, įrašė netaisyklinga lenkų kalba sakoma: *Tajemnica XIV. Pan Jezus u Pilata naśmiercz skażany za barabasza łatra Gorszyni miany*.

Aptariamasis XVIII a. sienų tapybos ciklas, kaip ir visas Tytuvėnų vienuolynas, XX a. paskutiniame ketvirtyje susilaukė nemenkos restauratorių pagalbos (6 pav.). 1989 m. atlikti cheminiai tyrimai patvirtino du šio ciklo tapybos periodus. Rasti du rusvos spalvos kalkių ir smėlio tinko sluoksniai: pirmas plonesnis – 1–5 mm., antras storesnis – 3–17 mm. Nustatyta, kad tapyta naudojant gyvulinės kilmės klijus ir beveik dvidešimt pigmentų.²⁴

Atlikus tyrimus suformuluotos išsamios rekomendacijos restauratoriams. Išskirti pagrindiniai punktai:

„Paveikslus galerijoje naikina nesutvarkytas stogas. Galeriją remontuojant naudota cementiniai skiediniai, nudažyta dažais, kurių rišamoji medžiaga – polimerai.

Prieš pradedant tapybos restauravimo darbus būtina:

1. Sutvarkyti galerijos stogus.
2. Nuvalyti dažus.
3. Išdažas ir plyšius užtaisyti tik kalkių-smėlio skiediniu.
4. Sieną, kurioje nutapyti paveikslai, dažyti tik kalkiniais, gerai praleidžiančiais orą dažais.

Atsižvelgiant į aukščiau išdėstytus tyrimo metu rastus paveikslų defektus, tapybą konservuojant rekomenduojama laikytis sekančios technologinės eilės:

1. Nuvalyti nuo mechaninių užteršimų.
2. Sutvirtinti avarinės būklės tapybą.
3. Antiseptikuoti, nuvalyti dumblius.
4. Nudruskinti.

NUORODOS

¹ Lietuvos TSR paminklų sąrašė šis objektas įrašytas DR 637, 638 (tapyba) ir DR 639 (horeljefai) numeriais.

² Apie tai plačiau žr. „Droga krzyżowa“, in: *Encyklopedia katolicka*, t. IV, Lublin, 1983, kol. 215–221. Už nuorodą dėkoju D. Vasiliūnienei.

³ Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau LVIA), f. 1135, ap. 6, b. 59 – Tytuvėnų bernardinų kronika; f. 669, ap. 2, b. 242, l. 104v – Tytuvėnų bažnyčios ir vienuolyno 1830 m. vizitacijos aktas; f. 669, ap. 2, b. 248, l. 92–103 – Tytuvėnų bažnyčios ir vienuolyno 1831 m. vizitacijos aktas.

⁴ *Kałwaria arba Kielej Kriziaus su isz rozijmu znoczniausiu wietu yr Tajemnicu Cielos Mukos Chrystusa ant Szwętoriaus pri baznacies KK. Bernardinu Tituwie-nu uzwertu (...)*, Wilniu[j], 1781.

⁵ Kultūros paveldo centro (toliau KPC) Dailės paveldo instituto (toliau DPI) archyvas.

5. Sutvarkyti tinką.

6. Nuvalyti ir atlikti galutinį tvirtinimą.

7. Atstatyti tapybą, antiseptikuoti²⁵.

Vadovaujantis šiais nurodymais, atlikti nemaža darbų, laidavusių bent dalinį šio ciklo išlikimą: sutvarkytas galerijos skliautas, perdengtas stogas, atnaujintos tapytos stotys „Paskutinė vakariene su apaštalais“ (7, 8 pav.), „Viešpaties Jėzus, meldamasis Getsemanės sode, krauju prakaituodamas, priima kančios taurę“, „Viešpaties Jėzaus vedimas pro vartus į Jeruzalės miestą“, kurios ir šiandien geriausiai matomos. Porą kitų („Viešpaties Jėzaus suėmimas...“ ir „Viešpaties Jėzaus vedimas per Cedrono upę“) spėta tik nuvalyti ir šiek tiek sutvirtinti. Matyt, pasibaigus finansavimui, darbai iki galo neužbaigti. Šiandien galima tik apgailestauti, kad tapytos Kryžiaus kelio stotys, tada dar buvusios geresnės būklės, netvarkomos baigia sunykti. Scenos „Viešpaties Jėzaus gailingas atsisveikinimas su Švenčiausiąja Motina“ (9, 10 pav.), „Viešpats Jėzus atvedamas pas Aną...“ ir „Viešpats Jėzus atvedamas pas Kajafą...“, dar šiek tiek įžiūrimos 1970 m. fotomedžiagoje, šiandien jau visiškai sunykusios. Kitų stočių tapyba gali nubyrėti su visu nuo sienos atšokusiu tinku. Unikalaus ansamblio atskiros dalys yra apverktinos būklės ir laukia skubių restauravimo darbų. Jei ne tos kelios, maždaug prieš dešimtmetį restauruotos kompozicijos, eilinis maldininkas, ar šiaip keleivis, užsukęs apžiūrėti garsaus ansamblio, nė nenutuoktų čia buvus didingą, bernardinų ir pranciškonų kiemeliams būdingą Kryžiaus kelią. Žinoma, laikas negailestingas ir dalies stočių atstatyti nebeįmanoma, tačiau paskubėjus praradimai būtų kur kas mažesni.

⁶ KPC archyvas, f. 3, ap. 1, b. 291; KPC Natūros tyrimų skyriaus archyvas – Kaminskienė M., XVII, XVIII a. arch. Tytuvėnų vienuolyno ansamblis. Arkinėje tvoroje išlikusios sieninės tapybos cheminiai, mikologiniai tyrimai ir pasiūlymai konservavimui, V., 1989.

⁷ Paknys M., „Bažnyčios ir vienuolyno istorija XVII–XIX a.“, in: *Tytuvėnų bernardinų bažnyčia ir vienuolynas*, V., 2004, p. 9–34; Vitėnas A., „Kryžiaus kelias – naujoji Jeruzalė Lietuvos provincijoje“, in: *Tytuvėnų bernardinų bažnyčia ir vienuolynas*, V., 2004, p. 93–117.

⁸ Paknys M., „Bažnyčios ir vienuolyno istorija XVII–XIX a.“, in: *Tytuvėnų bernardinų bažnyčia ir vienuolynas*, V., 2004, p. 24.

⁹ LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 470, l. 2.

¹⁰ Jankovski Cz., *Powiat Oszmianski*, Peterburg–Kra-ków, 1896–1900.

¹¹ Vitėnas A., „Kryžiaus kelias – naujoji Jeruzalė Lie-

tuvos provincijoje“, in: *Tytuvėnų bernardinų bažnyčia ir vienuolynas*, V., 2004, p. 95.

Pilnas Antano Burnickio dienoraščio rankraštis saugomas Čartoryskių bibliotekoje Krokuvoje (R. Janonienės nuoroda).

¹² *Ano Dni 1771. In Junio Tego Roku Cmentarz wypylantowany na którym kurytarz murowany in quadro założony y iedna linia z kaplicą wyprawadzona, jako dla Processij odprowowania pod czas konkursu ludu tak y Drozek Krzyżowych albo Stacyi 14 tych kurytarzach bydz maiących* (LVIA, f. 1135, ap. 6, b. 59, l. 146v – Tytuvėnų bernardinų kronika).

¹³ *Tegoż Roku 1778 na tymże Cmętarżu wymurowanych kulitarzach (!) albo w Krużgankach sklepionych zaczęte są stacye 14 Via Crucis z Gipsu sztukaterską robotą quo ad singula Misteria Passionis Xti murawac* (Ten pat).

¹⁴ *Cała Kalwaria co do Tajemnic Męki Chrystusowej na tychże Kulitarzach (!) Cmętarzowych przecie wpro- d drodze Krzyżowej wprowadzone ze stacyami w większych w framugach wymalowana dokonczona Roku 1780 in 7bri* (Ten pat, l. 147).

¹⁵ *Stacye malowane staraniem JX. Gwardyana Kierbedzia kosztem dobrodziejow w 1825 Roku odnowione y poświęcone* (LVIA, f. 669, ap. 2, b. 242, l. 104v – Tytuvėnų vienuolyno ir bažnyčios 1830 m. vizitacijos aktas).

¹⁶ LVIA, f. 669, ap. 2, b. 248, l. 92–103 – Tytuvėnų vie-

nuolyno ir bažnyčios 1831 m. vizitacijos aktas.

¹⁷ Čerbulėnas K., Baliulis A., *Tytuvėnų architektūros ansamblis*, V., 1987; *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas*, V., 1973.

¹⁸ Kad kompozicijos buvo kelis kartus pertapytos, 1989 m. parodė ir cheminiai ansamblio tyrimai.

¹⁹ *Kalwaria* (...), Wilniu[j], 1781, p. 4.

²⁰ *Kalwaria* (...), Wilniu[j], 1781.

²¹ Paryškinti pavadinimai redaguoti pagal dabartinės lietuvių kalbos taisykles.

²² Skliausteliuose stočių pavadinimai pateikiami taip, kaip užrašyti XVIII a. pabaigos Tytuvėnų Kryžiaus kelio vadove.

²³ Ši stotis kiek skiriasi nuo kitų. Siužetas čia perteikiamas ne daugiafigūre kompozicija, bet architektūriniu peizažu. Tapyta Jeruzalės panorama dekoruoti platūs trijų dalių šventoriaus vartai.

²⁴ KPC archyvas, f. 3, ap. 1, b. 291; KPC Natūros tyrimų skyriaus archyvas – Kaminskienė M., XVII, XVIII a. arch. *Tytuvėnų vienuolyno ansamblis*. Arkinėje tvoroje išlikusios sieninės tapybos cheminiai, mikologiniai tyrimai ir pasiūlymai konservavimui, V., 1989.

²⁵ KPC Natūros tyrimų skyriaus archyvas – Kaminskienė M., XVII, XVIII a. arch. *Tytuvėnų vienuolyno ansamblis*. Arkinėje tvoroje išlikusios sieninės tapybos cheminiai, mikologiniai tyrimai ir pasiūlymai konservavimui, V., 1989, l. 15

Dalia Klajumienė

THE IMAGERY OF THE STATIONS OF THE CROSS IN THE MURALS OF THE QUONDAM BERNARDINE ENSEMBLE IN TYTUVĖNAI: THE NECESSITY OF PRESERVATION

S u m m a r y

The Stations of the Cross are the most outstanding mural paintings, which has been preserved in the quondam Bernardine monastery ensemble. The stations were created in the last quarter of the 18th century after building the square churchyard with the arcades next to the church. The theme of contemplating the pain of Christ has been always an important part of decoration in the monastery and the church since the Bernadine settled there in the first half of the 17th century. The Stations of the Cross featured in the churchyard of Tytuvėnai ensemble is a unique piece of sacral art of this kind that has remained in Lithuania. Regardless of its unique status, it keeps decaying with years.

The current article uses both the historical and iconographic records to remind us of the necessity of preserving this valuable heritage object. Although the total 39-station ensemble consists of 14 hors-relief and 25 mural paintings, we are inclined to stress the paintings, most of which are under risk of decaying due to the plaster cracking from humidity and salts as well as the paint peeling off. Therefore, they need to be restored with immediate effect. The guide on Tytuvėnai 'calvaries' published in 1781 has served as a source of reconstructing the unique scenes of the Stations of the Cross, which are rare in the Lithuanian art.

Gauta: 2004 10 14
Parengta spaudai: 2005 10 20

Laima Šinkūnaitė

PAŽAISLIO KAMALDULIŲ VIENUOLYNŲ RESTAURAVIMAS: KLAIDOS IR REZULTATAI

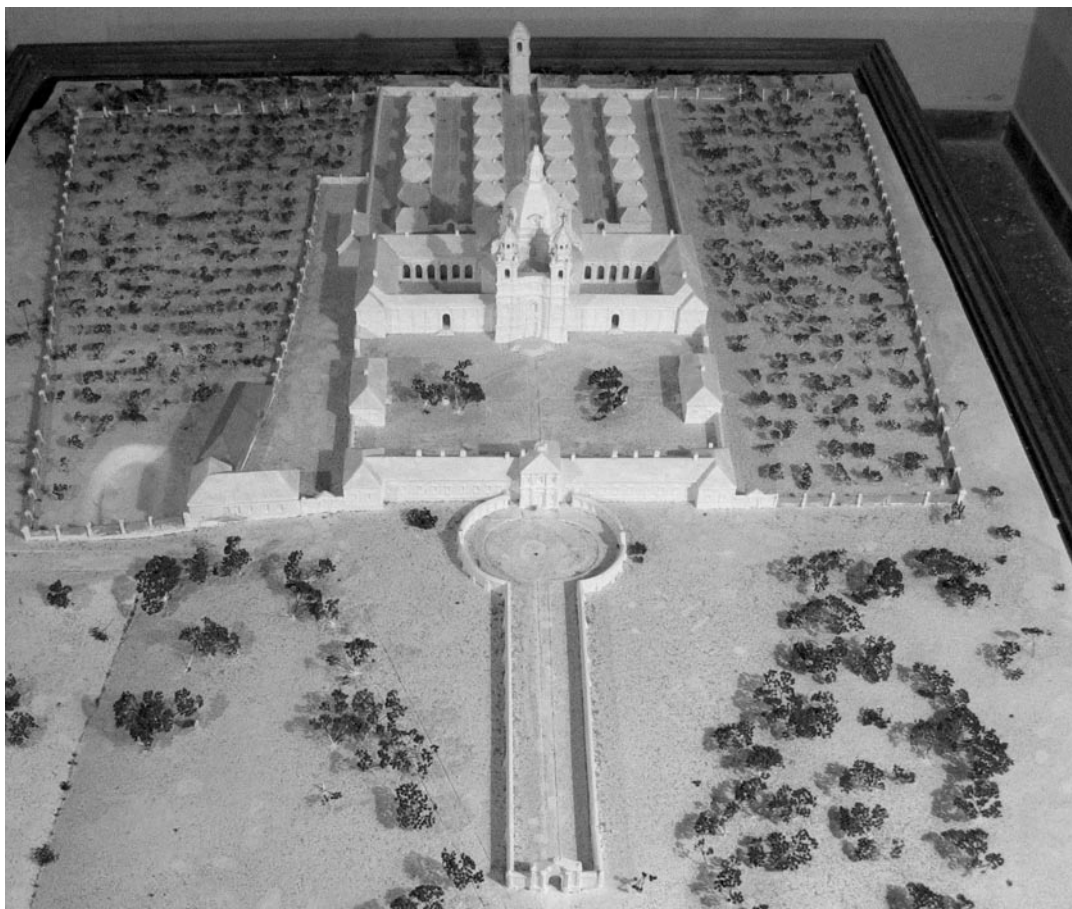
[...] bet dar ir visus ir kiekvieną, kas tik ką nors prieš mano fundaciją iš anksto bandytų sumanyti ir pasikėsinti, dieviškojo teismo pagrasinimu ir šiuo trumpu praeiksmu praeikiu: Tebūnie praeiktas mano sumanymo ir fundacijos pažeidėjas!

Iš Pažaislio kamaldulių vienuolyno fundacijos akto
(1664 m. lapkričio 3 d.)

Pažaislio kamaldulių vienuolyno ansamblio kompleksinių restauravimo darbų pradžia – 1969 m. architektės Stefanijos Čerškutės parengtas „Pažaislio ansamblio restauracijos ir pritaikymo Kauno Valstybinio M. K. Čiurlionio dailės muziejaus filialui projektas“¹. (1 pav.) Projekto autorė ir pirmoji restauravimo darbų vadovė Čerškutė į vienuolyno fundatoriaus Kristupo Paco sumanymus stengėsi įsigilinti ir jų nepažeisti. Vėliau, per dažnai keičiantis šio komplikuoto objekto restauravimo darbų vadovams ir nesant greta meno istoriko, būta visko: pasiekta ir gerų rezultatų, tačiau neišvengta ir skaudžių klaidų. Pažaislio vienuolyne įvairūs konservavimo, restauravimo ir atkūrimo darbai vykdomi jau trisdešimt penkerius metus, bet iki šiol atliktų darbų kokybė nė karto nebuvo įvertinta paveldosaugos aspektu². Tad iš esmės pirmą kartą, pasirinkus tam tikrus vertinimo kriterijus, bandoma aptarti ir įvertinti šiame komplekse atliktų paveldosaugos darbų kokybę. Pagal paveldo apsaugą reglamentuojančius dokumentus pagrindiniu vertinimo kriterijumi nusistatytas kultūros vertybės autentiškumas

(sumanymo, formos, medžiagos, atlikimo būdo, aplinkos ir funkcijos aspektai)³.

Pažaislio vienuolyno ansamblyje skleidžiasi baroko pilnatis⁴; tapybą, skulptūrą ir architektūrą skiriančios ribos čia tarsi tirpsta. Šio didžiulio objekto struktūra labai sudėtinga, o atliktų darbų apimtys ir įvairovė išpūdingi. Todėl naudingiausia pasirinkti kurią nors vieną Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo bažnyčios patalpą ir jos pavyzdžiu aptarti svarbiausias paveldosaugos problemas viso ansamblio kontekste. Vienuolių choras tam pasirenkamas ne atsitiktinai; jo svarbą Pažaislio bažnyčios hierarchinėje struktūroje išryškina ir pabrėžia ne tik šios patalpos vieta išilginėje simetrijos ašyje, bet ir skliautuotos lubos bei langai. Interjere (skliautuotų lubų ir sienų dekore, įrangoje), kurtame pagal kamaldulių regulos reikalavimus, atsiskleidžia šventovės idėjinė programa. Tad choro patalpos interjero restauravimo ir pritaikymo paveldosaugos problemos (čia jos akivaizdžios) atsiskleidžia trim pagrindiniais lygmenimis: sienų tapybos bei stiuko lipdybos restauravimas ir erdvės tvarkymas.

1 pav.

Pažaislio kamaldulių vienuolyno maketas pagal architektės Stefanijos Čerškutės projektą. Autorius Tadas Stelmokas. Apie 1980. (Čia ir toliau – iliustracijos iš Laimos Šinkūnaitės asmeninio archyvo)

Pažaislio vienuolyne išliko per 140 įvairaus dydžio sienų tapybos paveikslų, tapytų *al fresco* ir *al secco* technika⁵. Freskos⁶ pradėtos restauruoti apie 1976 m. Šventuosiuose vartuose. Darbas dar nebaigtas; sumažėjus finansavimui, dabar kasmet restauruojamas vienas ar du paveikslai. Choro patalpoje skliauto freskas ir stiuko lipdinius restauruoti pradėta 1989 m., nors pastoliai sienų tapybai tvarkyti jau buvo pastatyti prieš trejus, o „mišku“ išaugę metaliniai pastoliai skliauto dekorui – prieš dvejus metus. Tačiau veikiai darbai nutrūko ir atnaujinti tik 1999 m. pavasarį (istorinė pastolių išardymo data – 2000 m. liepos 1 d.)⁷. Šis faktas – ne vienintelis, liudijantis paveldotvarkos darbų organizavimo nesklandumus, dėl kurių ne sykį nukentėjo meno kūriniai. Choro freskų (13 – skliaute, 2 – paskliautėse, 7 – sienose) restauracija užbaigta 2002 m. Jų išlikimo laipsnio būta aukšto: skliauto – 95 %, paskliaučių – 50 %, sienų – penkių freskų 95 %, kitų dviejų – 65 %. Apskritai ir šioje, ir kitose patalpose sienų tapybos paveikslų autentiškumas abejonių nekelia.

Dabarties supratimu, restauravimu siekiama atskleisti originalią būklę, neperžengiant iki mūsų dienų išlikusios medžiagos ribų. Šiuo požiūriu galima teigti, kad Pažaislio vienuolyne sienų tapybos paveikslų autentiškumas visuomet itin saugotas, išskyrus vieną kitą pavienį atvejį. An-tai 1985 m. Svečių namo Pacų menėje židinį puošiančioje kompozicijoje naujai nutapyti angeliukai (figūrų išlikimo laipsnis – tik apie 5 %), nepaisant kitaip manusių tokių specialistų, kaip Stasys Pinkus ir Romanas Jaloveckas⁸. Vis dėlto restauruojamas objektas suvoktas kaip vertas pagarbos, todėl tose freskose, kuriose sunykimo laipsnio būta didelio, pirmenybė teikta konservavimui, paliekant tuščius prarastos tapybos plotus arba ankstesnės restauracijos vaizdą. Tinkama tokios situacijos iliustracija būtų dvi choro paskliaučių freskos, „restauruotos“ XIX a. stačiatikių: „Marijos gimimas“ (įklija il. 25) ir „Marijos užmigimas“⁹ (įklija il. 26). Šiuose paveiksluose aiškiai matyti riba tarp autentiškos ir XIX a. tapybos. Tačiau esminės nuostatos, kad kūriny s gali būti restauruojamas tik po įvai-

2 pav.

Mykolas Arkangelas Palloni. Angelai atneša dovanas šv. Benediktui. 1677–1680. Freska. Šventųjų vartų vakarinė patalpa, šiaurės rytų siena

riapusių tyrimų ir rekomendacijų, laikytasi ne visada. Taip atsitiko su XIX a. uždažyta prieangio freska „Šv. Benediktas aplanko savo seserį šv. Skolastiką“; smalsumui patenkinti ši freska 1984 m. ne tik atidengta be išankstinių tyrimų, bet ir nebaigta restauruoti. Be to, virš neuždengtos freskos restauruojant kitus objektus ji smarkiai aptaškyla. Dėl to paveikslą teko pakartotinai restauruoti 2002 m. Ir kitų dviejų prieangio sienose nutapytų freskų restauracija 1990–1992 m. atlikta be tyrimų ir neužbaigta, todėl irgi pakartota 2003 m. Pakartotinai restauruotos ir penkios refektoriaus freskos, tik jau dėl kitų priežasčių: 1989 m. nutrūko šios patalpos biologinio užterštumo kontrolė (čia „klesti“ pelėsių kolonijos), todėl 2001 m. teko jas gelbėti. Tačiau kiekviena kartotinė restauracija, t. y. intervencija į kūrinių, nebūtinai jam tik naudinga.

Tenka pripažinti, kad restauracijos kokybę dažnai labiausiai lemia restauratoriaus profesinis pasirengimas ir asmenybė. Pažaislyje dažniausiai dirbo pasišventėliai. Tačiau kai kuriems Pažaislio freskos buvo tapusios pradžiamoksliu! Visa bėda, kad blogos restauracijos rezultatai išryškėja ne iš karto. Antai 1985 m. Rimo Čiurlionio tvarkytą paveikslą „Šventovės statymas“ Kęstučiui Andziuliui teko restauruoti 2002 m. jau avarinės būklės¹⁰. Tai ne vienintelis atvejis. (2 pav.) Tuo

tarpu visas choro sienose nutapytas freskas restauravę Gražina Samuolytė ir K. Andziulis savo darbą atliko nepriekaištingai (įklija il 25).

Mokslinių tyrimų stoką iš dalies kompensuoja restauratorių patirtis ir gebėjimai. Tačiau jų darbas taptų patikimesnis, jei Pažaislyje būtų naudojami šiuolaikiniai fizikiniai paveikslų būklės (grunto ir tapybos sluoksnio) tyrimo metodai, bent jau infraraudonųjų ir ultravioletinių spindulių fotografijos. Netaikant šių metodų, neįvertinami plika akimi neregimi tam tikri struktūriniai pokyčiai, todėl visai įmanoma, kad bus restauruotas tik sienų tapybos paveikslų meninis vaizdas.

Pasitaikančios freskų restauravimo klaidos dažniausiai atsiranda dėl paveldotvarkos darbų organizavimo trūkumų (pavyzdžiui, neatliekant privalomų sienų tinko mikologinių tyrimų, mechanškai sužalojant paveikslus pastolių statymo ir ardymo metu, restauratoriams stingant profesionalumo ar sąžiningumo). Tuo tarpu restauravimo kokybės įvertinimą labai apsunkina ne tik apskaitos, bet ir konkrečios restauruotos vertybės dokumentavimo ydos. Šiuo požiūriu ir dabar situacija ne ką geresnė nei sovietmečiu. Mat daugumai net Pažaislio vienuolyne restauruotų objektų neparengti pasai, kuriuose būtų fiksuojama kūrinio būklė iki restauravimo ir pateikti išsamūs atliktų darbų bei metodikos aprašai¹¹. Nesant tokių dokumentų, nėra kuo remtis, nežinia, kada, kas ir kaip dirbo. Sovietmečiu tokiam pasui parengti naudota standartizuota forma, dabar ji laisva. Požiūriu į restauruojamo objekto dokumentavimą stokoja vieningumo ir sistemiskumo, atliktų darbų kokybės įvertinimas darosi keblus. Vis dėlto vertinant Pažaislio sienų tapybos paveikslų restauravimą pagal pagrindinę autentiškumo kriterijų, dera pripažinti, kad šiuo požiūriu, nepaisant išvardytų trūkumų, pačių freskų restauracija yra aukštos kokybės.

Stiuko lipdiniai rėmina daugumą freskų, nutapytų įvairių patalpų skliautuose ir paskliautėse, rečiau – sienose. (3 pav.) Galima sakyti, kad Pažaislio vienuolyno puošyboje freskos ir skulptūrinis dekoras yra lygiaverčiai partneriai. Vienuolių choras kaip tik yra tokia patalpa, kurioje savarankiška šventųjų atsiskyrėlių (protokamaldulių) tema plėtojama vien skulptūros priemonėmis¹². Akivaizdu, kad visi trūkumai, įvardyti aptariant freskų restauraciją, būdingi ir stiuko lipdybai. Tačiau restauravimo kokybę vertinant pagal tą patį autentiškumo kriterijų, padėtis čia gerokai sudėtingesnė. Viena vertus, kai kuriose patalpose būta pastebimų medžiaginių lipdybos praradimų, kita vertus, visose patalpose skulptūrinis dekoras atkurtas kaip visuma, taigi taikyta ne tik restauracija, bet ir atkūrimas, deja, ne

3 pav.

Mykolas Arkangelas Palloni. Jėzus Kristus mazgoja kojas savo mokiniams. 1677–1680. Freska. Zakristija, šiaurinės sienos paskliautė. Jonas Merli. Stiuko dekoras. 1674. Lipdyba

visada sėkmingai. (4 pav.) Tai ypač pasakytina apie stiuko lipdybos restauravimą refektoriaus patalpoje, kurioje 1978–1980 m. dirbo ir pradedantys restauratoriai, ir skulptoriai (pavyzdžiui, Giedraitis), į šį darbą veikiausiai žvelgę tik kaip į galimybę užsidirbti. Akivaizdžios anatomijos klaidos atkurtose dekoratyvinių atlantų figūrose, akis „bado“ baroko plastinės raiškos nesupratimas. Tie patys taisytini dalykai iš dalies matyti ir kapitulos salės figūriniuose stiuko lipdiniuose (1985), be abejo, tik tuose, kuriems taikyta dalinė rekonstrukcija (pirmiausia tai būdinga dekoratyvinėms atlantų figūroms). Todėl atskirų patalpų skulptūrinio deko-
 restoracija pagal autentiškumo kriterijų vertintina ne vienodai dėl atskirų objektų kai kurių elementų formos pakitimų (medžiaga, lipdybos būdas ir aplinka lieka autentiška visais atvejais). Pavyzdžiui, choro patalpos skliauto ir ypač sudėtingos paskliaučių figūrinės ir ornamentinės stiuko kompozicijos restauruotos ištis gerai; be to, čia atsižvelgta į patalpos ikonografinę programą. (įklija il. 28) Tiesą sakant, sovietmečiu į puošybos ikonografiją nesigilinta, todėl neapsieita be klaidų. Antai presbiterijoje kupolinio skliauto aukščiausiam taške plevena apskritime įkom-

ponuotas Šventosios Dvasios balandis. Restauravimo metu svarstyta, kokios spalvos turi būti fonas – melsvas ar gelsvos ochros (rasta abiejų dažų pėdsakų). Neišsiaiškinus prasmės, pasirinkta melsva spalva¹³, nors vienuolyno dekore dangiškoji sfera visur vaizduojama ta pačia auksą primenančia gelsva spalva. Pažymėtina, jog apibendrintai įvertinti stiuko lipdybos restauravimo kokybę ypač sunku dėl parengtų pasų stokos (čia daug sunkiau nei freskose nustatyti ar bent nuspėti objekto būklę iki restauravimo, neturint vaizdo fiksacijos).

1832 m. vienuolyną perėmus Rytų apeigų krikščionims ir 1840 m. pašventinus Švč. Dievo Motinos Užmigimo titulu, bažnyčios ir visų kitų patalpų interjerai prarado ankstesnį vaizdą: pirmiausia neliko įrangos ir meno kūrinių, taip pat buvo keičiami, taisomi ar slepiami atskiri deko-
 ro elementai. Antai po Rusijos caro Mikalojaus I apsilankymo Pažaislyje 1837 m. rugpjūčio 9 d. skulptorius Kazimieras Jelskis šį įvykį savaip pažymėjo choro patalpos (tuo metu – stačiatikių altoriaus) pietinės paskliautės dekore¹⁴. Abiejų (pietinės ir šiaurinės) paskliaučių stiuko kompozicijų centre nulipdyti karūnuoti kartušai

4 pav.

Jonas Merli. Angeliukas su taure. Stiuko dekoru fragmentas iki restauravimo. 1674. Lipdyba. Zakristijos skliautas

5 pav.

Šv. Kazimiero altorius (buvęs kiotas). Šv. Marijos Magdalenos de Pazzi koplyčia. XX a. ketvirtos dešimtmečio fotografija

su Pacų giminės herbu – dviguba lelija. Vieną jų (pietinėje paskliautėje) Jelskis pakeitė nauju kitokios konfigūracijos kartušu su caro Mikalojaus I monograma centre ir įrašu apačioje: 1839. AVGVST. 22. (įklija il. 29) Baigiant šios patalpos stiuko dekoru restauraciją, nutarta pašalinti šią monogramą ir atkurti ankstesnį vaizdą pagal šiaurinės paskliautės analogišką kartušą¹⁵. Manau, kad šiuo konkrečiu atveju galima diskutuoti dėl pasirinkto sprendimo teisingumo. Vienoks ar kitoks sprendimas iš dalies priklauso ir nuo požiūrio į XIX a. prievartinę invaziją Pažaislio baroko vienuolyne.

UNESCO ir ICOMOS dokumentuose įteisinta nuostata, jog kultūros paveldo apsaugos ir perdavimo ateities kartoms pagrindinis tikslas – išsaugoti praeities relikto kultūrinę vertę, glūdinčią tik autentiškuose objektuose. Autentiškumas – vienintelis kriterijus, leidžiantis atskirti tikrus paveldo objektus nuo bet kokių padirbinių. O medžiaginis objekto autentiškumas, kaip minėta, yra tam tikra visuma, kurią sudaro šio objekto formos, medžiagos, darbo būdo, funkcijos ir aplinkos autentiškumas. Deja, praktiškai autentiškumas dažniausiai tapatinamas vien su formos autentiškumu.

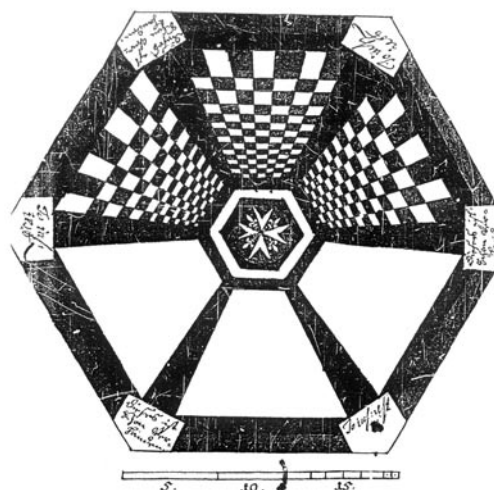
Toks pat požiūris į kultūros vertybę patvirtintas ir Rygos chartijoje dėl istorinių objektų autentiškumo ir rekonstrukcijos kultūros paveldo išsaugojimo kontekste. Pavyzdžiui, manoma, kad kultūros paveldo replikavimas iš principo yra praeities liudijimo pakaitalas, o kultūros paveldo objekto rekonstrukcija galima tik ypatingais atvejais¹⁶. Todėl Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo bažnyčios vidaus erdvės tvarkymą irgi reikėtų įvertinti pagal čia minimus autentiškumo požymius.

Deja, nė vienoje patalpoje autentiška įranga neišliko jokių pavidalų, išskyrus praustuvą, stačiatikių perkeltą iš zakristijos į chorą, 1836 m. apraše pažymint: „Marmurinė puošmena iš zakristijos pernešta...“¹⁷ Todėl kuriant atskirų patalpų įrengimo projektus, kyla daug problemų klausimų. Pavyzdžiui, ar apskritai verta gaminti naujus įrenginius, galinčius turėti autentiškų požymių? Kaip pasielgti su praustuviu choro patalpoje – palikti ar sugrąžinti į zakristiją? Ieškant sprendimo, visas aplinkybes reikėtų vertinti Pažaislio vienuolyno kaip išskirtinio baroko paveldo objekto išsaugojimo kontekste¹⁸.

Erdvės tvarkymui bažnyčioje lemtingai reikšminga buvo mūro pertvaros, atskyrusios vienuolių chorą nuo presbiterijos, restauracija (1840 m. stačiatikiai ją buvo perstatę, pritaikydami ikonostasui). (įklija il. 30, 31) Tvarkant

presbiterijos altorinės dalies struktūrą, siekta jos dekorui adekvačios sakralinės ir meninės kokybės. Projektas rengtas, atlikus istorinius, menotyrinius ir architektūrinius tyrimus, jame atsižvelgta ir į Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo bažnyčios ikonografinę programą, taip pat į barokinės šventovės visumos poveikį (stiliaus grynumą, erdvines perspektyvas)¹⁹. Atliktą darbą vertinant pagal autentiškumo kriterijų visais jo aspektais, galima daryti išvadą, kad esamomis aplinkybėmis šio kriterijaus skrupulingai laikytasi²⁰. Restauravus mūro pertvarą, atkurta ne tik presbiterijos ir choro, bet iš dalies ir pokupolinio ruimo pirminė tūrinė ir erdvinė struktūra. (įklija il. 32) Nesant patikimų ikonografinių duomenų, nemėginta atkurti sunaikinto didžiojo altoriaus. Kristupo Paco dovanotas Švč. Mergelės Marijos, Gražiosios Meilės Motinos, altoriaus paveikslas, anksčiau kabėjęs kitoje pertvaros pusėje, t. y. choro altoriuje, dabar pakabintas naujai įrengtame retabule (juodai dažytas medis); įtvirtintą grindyse, prirėmus jį labai paprasta iškelti²¹. Taigi šiuo atveju autentiškumą stengiasi išlaikyti sumanymo, aplinkos ir medžiagos (bei spalvos) aspektais pagal turimas galimybes. Tačiau galima tik apgailestauti, kad tebėra nesutvarkyta choro patalpos erdvė, nors jos interjero restauravimo ir pritaikymo projektas parengtas dar 2001 m.²²

1839–1840 m. skulptorius Jelskis Šv. Romualdo ir Šv. Marijos Magdalenos de Pazzi koplyčiose vietoj sunaikintų altorių įrengė dirbtinio marmuro kiotus²³. Po 1920 m. Šv. Kazimiero kongregacijos seserys tuos kiotus pritaikė altoriams (5 pav.). Jų būklė (ypač gipso dekoru) pastaruoju metu buvo labai prasta, todėl 2000 m. pradžioje jie išardyti. (įklija il. 33) Pirmoji Pažaislio tyrinėtoja Halina Kairiūkštytė-Jacinienė šiuos statinius įvertino taip: „Nugriautieji altoriai dviejose bažnyčios koplyčiose buvo pakeisti prasta, ryškių spalvų dirbtinio marmuro siena, kuri visiškai netiko prie monumentalių bažnyčios vidaus formų. Paausuotais rusų imperijos herbo ženklais papuošti piliastų kapiteliai atrodė kaip simbolis prievartos, įvykdytos šioje tylioje sakralinėje buveinėje“²⁴. Vis dėlto kiotų išardymas sukėlė specialistų diskusijų, atsispindėjusių ir spaudoje²⁵. Diskutuota dėl šių objektų meninės ir istorinės vertės. Daugumos specialistų sutarimu, jie neturi didelės meninės vertės²⁶. Neatsitiktinai jie neįtraukti į Nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą nei 1999 m., nei ankstesniais laikais, o jų restauravimui neskirta lėšų. Svarbiausia, kad šių statinių išardymas baroko paminklo autentiškumui žalos nepadarė, priešingai, sustiprino jį ir atgaivino.

6 pav.

Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo bažnyčios pokupolinio ruimo grindų piešinio eskizas. Wrocław, Biblioteka Ossolineum, sygn. 1901/I

1832 m. visose keturiose koplyčiose sunaikinus drožybinius baroko altorius, atsivėrė tuščia erdvė, kurios neužpildė dviejose koplyčiose įrengti plokšti kiotai. 2000 m. liepą šiose koplyčiose ant sienų pakabinus po vieną autentišką ar tos pačios baroko epochos altoriaus paveikslą, siekta tuštumos išpūdį sušvelninti. Tačiau visiškai kompensuoti XIX a. prarastą tūrinę struktūrą vienas kūrinys nepajėgus. Galbūt ateityje pavyks surasti geresnį sprendimą.

Manychiau, kad bažnyčios grindis ir daugumą baliustrų keičiant naujomis, praleista gera proga interjerui grąžinti autentiškesnę išvaizdą (turiu omenyje medžiagos, atlikimo būdo ir funkcijos aspektus). Pagal pirminį sumanymą visos baliustros prebiterijos, koplyčių (4) ir *coretti* (maldos kambarių) balkonėlių (4) baliustradose lietos iš bronzos. Pirmojo pasaulinio karo metais jos buvo išplėtos, todėl Šv. Kazimiero kongregacijos seserys pasirūpino nuliedinti iš stiuko masės naujas, spalva vykusiai imituojančias bažnyčios raudonąjį marmurą. Dabartinio restauravimo metu daugelis trūkstančių arba sužalotų baliustrų dar kartą nuliedintos iš tos pačios medžiagos, tik šį kartą visiškai netikusios spalvų gamos. Matyt, būtų buvę ir prasmingiau, ir naudingiau visas jas lieti iš bronzos, t. y. pirminį sumanymą atitinkančios medžiagos, pagal gerai žinomą autentišką formą.

Tuo tarpu bažnyčios grindų danga pakeista neatlikus jokių, juolab mokslinių, tyrimų, kurie būtų padėję išsiaiškinti, kaip atrodė grindys pokupoliniame ruime ir prieangyje (medžiaga, piešinys ir kita) tuo metu, kai buvo įrengtos. Pasirinktas paprasčiausias variantas: visas šis bažnyčios plotas išklotas raudono granito plokštė-

mis²⁷. Tačiau grindų piešinio eskizai, saugomi Vroclavo Ossolineum bibliotekoje, rodo, kad grindų dangos būta kitokios²⁸. (6 pav.) Svarbu atminti, kad, viena vertus, kamaldulių bažnyčiose nebūdavo suolų, kita vertus, grindų piešinys ir spalva galėjo turėti ir simbolinę reikšmę. Pažaislio kamaldulių vienuolyno bažnyčioje taip ir būta: pokupolinėje erdvėje juodo, raudono ir balto marmuro plytelės išdėstytos taip, kad anapusybė (kupolo sfera) ir šiapusybė (grindų dan-

ga) kartu suvokiamos ir kaip priešprieša, ir kaip visetas. Taigi to, kas padaryta abiem minimais atvejais, kitaip kaip klaidomis pavadinti negalima. Vis dėlto teigiami šio unikalaus paminklo restauravimo rezultatai smarkiai pranoksta padarytąsias klaidas.

Kad ir daug netekęs, Pažaislio vienuolyno ansamblis išliko vientisas. Čia išsaugota pati paminklo dvasia, o su restauruojamomis meno vertybėmis iš esmės elgtasi pagarbiai.

NUORODOS

¹ Čerškutė S., *Pažaislio ansamblio restauracijos ir prietaikymo Kauno Valstybinio M. K. Čiurlionio dailės muziejaus filialui projektas*, Kaunas, 1969 (PKI archyvas, Nr. 200 – 36. 3121).

² Minėtina išimtis – 2003 m. birželį VDU Menų institute Gintaro Kušlio parengtas ir apgintas menotyros magistro darbas „Pažaislio vienuolyno sienų tapybos restauracija: paveldosauginis aspektas“ (darbo vadovė Laima Šinkūnaitė).

³ Remtasi šiais dokumentais: Venecijos chartija (1964), Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių (1994) ir Kilnojamųjų kultūros vertybių (1996) apsaugos įstatymai, Nekilnojamųjų kultūros vertybių tvarkymo darbų taikymo metodiniai nurodymai (1994), Rygos chartija (2000). Autentiškumas – ne tik pagrindinis išlikimo kriterijus, jis labai svarbus nustatant paveldo objekto bendrąją kultūrinę vertę. Be to, objekto autentiškumas išryškina visas kitas vertes, todėl jį galima žvelgti kaip į tam tikro laikotarpio reprezentantą.

⁴ 1996 m. gruodžio 23 d. Pažaislio vienuolyno ansamblis įrašytas į Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių registro Statinių kompleksų sąrašą (Nr. G32KP). Pažaislio vienuolyno bibliografija labai gausi; naujausi tyrinėjimai apibendrinti str.: Šinkūnaitė L., „Baroko pilnatis Pažaislio vienuolyno ansamblyje“, in: *Darbai ir dienos*, 2001, Nr. 26, p. 7–28.

⁵ Daugumą freskų 1677–1685 m. nutapė Mykolas Arkangelas Palloni (1637–1719), Kristupo Paco pakviestas iš Florencijos.

⁶ Patogumo dėlei tolesniame tekste terminai *sienų tapybos paveikslai* ir *freskos* vartojami kaip sinonimai.

⁷ Iš Laimos Šinkūnaitės asmeninio archyvo.

⁸ Išplėstinės tarybos restauravimo metodikos klausimais posėdžio protokolas. 1985 gruodžio 11 d. (Laimos Šinkūnaitės asmeninis archyvas).

⁹ Gr. *koimēsis*, lot. *dormitio*, rus. *ycнeнue*.

¹⁰ Anuo metu nesutvirtintas nei pagrindas, nei tapybos sluoksnis, o pati tapyba neretušuota. Tą pat galima pasakyti apie freską „Angelai atneša dovanas šv. Benediktui“, restauruotą Reginos Meškauskienės; jau 1990 m. prašyta nustatyti jos nykimo priežastis (KPA inspekcijos 1990 02 07 raštas Nr. 24). Tačiau penkiolika metų jokių priemonių nesiimta. Tik 2005 m. rugsėjį freską nuo visiškos žūties išgelbėjo K. Andziulis. (Šie ir kiti duomenys apie restauravimą – iš Laimos Šinkūnaitės asmeninio archyvo.)

¹¹ Autorės asmeniniame archyve saugoma keliolika nuorašų KPA inspekcijos raštų aukštesnėms institucijoms, kuriuose vis prašoma ir prašoma parengti restauruotų kūrinių pasus, tačiau į tuos raštus beveik nė vienu atveju nereaguota.

¹² Šinkūnaitė L., „Pažaislio bažnyčios choro patalpos dekoras“, in: *Vaizdas ir pasakojimas*. Dailė 27. V., 2002, p. 83–105. Stiuko lipdinių autorius – Jonas (Joanes) Merli (1646 – iki 1695) iš Albogasio miestelio prie Lugano ežero Lombardijoje.

¹³ Tokią spalvą pasirinkti nutarta prebiterijos kupolinio skliauto restauravimą aptariant Meno tarybos 1990 m. kovo 12 d. posėdyje (dalyvavo Stasys Pinkus, Romanas Jaloveckas ir kt.).

¹⁴ Tuo metu Vilniaus universiteto profesorius Kazimieras Jelskis pakviestas Pažaislio vienuolyne atlikti įvairius darbus: restauruoti stiuko lipdinius, projektuoti kiotus ir kt. Presbiterijos kupolinio skliauto dekore yra jo signatūra: *Anno Domini 1839 / Casimiri Jelski restaurator. Žr.* Kauno apskrities archyvas. I 1468, ap. 1, b. 824, l. 1–6.

¹⁵ Tai ir padaryta 2000 m. balandžio 12 d.

¹⁶ *Authenticity and historical reconstruction in relationship with cultural heritage*. October 23–24, 2000, Riga, Latvia.

¹⁷ Kauno apskrities archyvas. I 1468, ap. 1, b. 165, l. 7.

¹⁸ Pažaislio kaip baroko vienuolyno išskirtinę vertę nustatė pirmoji jo tyrinėtoja Halina Kairiūkštytė-Jacinienė. Žr. Kairiūkštytė-Jacinienė H., *Pažaislis, ein Barockkloster in Litauen*, Kaunas, 1928.

¹⁹ Plačiau žr. Šinkūnaitė L., *Pažaislio vienuolyno bažnyčia*. Presbiterijos altorinės dalies istoriniai-menotyriniai tyrimai, 1999, rankraštis; Pikšrienė D., *Presbiterijos sienelės-pertvaros architektūriniai tyrimai*, 1998–1999, rankraštis, Kauno PRP instituto archyvas.

²⁰ Pagrindiniai bažnyčios interjero tvarkymo darbai užbaigti 2000 m. liepos 14 d.; kitą, liepos 15 dieną, į Pažaislio vienuolyną iškilmingai sugrįžo Švč. Mergelės Marijos, Gražiosios Meilės Motinos, paveikslas.

²¹ 1988 m. architektės Mortos Borisevičiūtės parengtame Pažaislio bažnyčios „pagrindinio altoriaus, altoriaus pertvaros ir choro patalpos įrangos“ projekte, neįgyvendintame tik dėl choro patalpoje pastatytų pastolių, apstu esminių klaidų. Todėl šis objektas tyrinėtas iš naujo. Plačiau žr. Šinkūnaitė L., *Pažaislio Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo bažnyčia*. Choro patalpos istoriniai ir menotyriniai tyrimai, 2001, Kauno PRP instituto archyvas.

²² 2001 m. atlikus istorinius, menotyrinius ir architektūrinius tyrimus parengtas ir patvirtintas choro interjero erdvės tvarkymo projektas. Deja, neskyrus finansavimo, jis liko neįgyvendintas. Parengto projekto griežta nuostata – autentiškumo viršenybė.

²³ *Kiotas* arba *kibotas* (rus. *kuom*, *kuom* < gr. *kibōtos* – skrynia) – įstiklinta spinta arba rėmas stačiatikių ikonoms laikyti.

²⁴ Kairiūkštytė-Jacinienė H., *Pažaislis...*, S. 55. Tokios pat nuomonės laikosi ir S. Čerškutė. Žr. *Buv. Pažaislio kamaldolija*. Tyrimų ataskaita. I dalis. Genplanas. 1967–1972, Pažaislio vienuolyno archyvas.

²⁵ Garbaravičienė B., „Laiko ženklų sankirta Ramybės kalne“, in: *Kauno diena*, 2000, liep. 4.

²⁶ Antai XIX a. meno tyrinėtoja Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė demontuotus K. Jelskio lipdinius vertina kaip gero meistro vidutinišką „chaltūrą“, nelygiavertę Vilniuje esantiems objektams. Straipsnio autorės nuomone, dviem vienodais kiotais, skulptoriaus Jel-

skio projektuotais Pažaislio stačiatikių vienuolyno užsakymu, atkartojamas vyskupo Jeronimo Stroinovskio antkapinio paminklo (Šv. Jono bažnyčia, 1827–1829) architektūrinės dalies (architektas Karolis Podčasinskis) supaprastintas variantas (schema), pritaikant kitai erdvei ir paskirčiai. Vargu, ar jie gali būti laikomi originaliais kūrinių. Visi išmontuoti kiotų elementai saugomi Pažaislio vienuolyno muziejuje.

²⁷ Sprendimas buvo priimtas ir granitas parinktas 1994 m. sausio 12 d. Šį sprendimą ypač palaikė tuometiniai paveldosaugos vadovai Alfredas Jakučiūnas ir Irma Grigaitienė, beatodairiškai atmesdami visus kontrargumentus.

²⁸ *Korespondencje, ugody, plany i rachunki [...] kościoła Kamedulów w eremie Montis Pacis [...]*. Wrocław (Lenkija), Biblioteka Ossolineum, sygn. 1901/I. Už šio dokumento nuorodą nuoširdžiai dėkoju dr. Czesławui Srzednickiui.

Laima Šinkūnaitė

RESTORATION OF CAMALDOLI MONASTERY IN PAŽAISLIS: MISTAKES AND RESULTS

Summary

“The project of restoration and adaptation of Pažaislis ensemble for the branch of the National M. K. Čiurlionis Art Museum in Kaunas” prepared by architect Stefaniya Čerškutė in 1969 has initiated a range of complex restoration work of Pažaislis Camaldoli monastery ensemble. Various services of conservation, restoration and reconstruction have been provided for 35 years; however, no one has evaluated yet the quality of the results in terms of heritage preservation.

Therefore, this is the first case of discussing and assessing the quality of heritage preservation work in terms of some evaluation criteria. According to the documents determining the concept of heritage preservation, the authenticity of a cultural asset is one of the main criteria with regard to its concept, form, materials, construction methods, aspects of surrounding and functions.

The structure of this large object is very complex, and the volume and variety of work is impressing. Therefore, we have decided to choose the interior of St Virgin Mary Visitation Church with reference to some individual interior cases, which served as an example in discussing the most important issues of heritage preservation in the context of the entire Baroque ensemble.

It has turned out that we need to address the heritage issues on three main levels of restoration and adaptation: 1) the restoration of murals, 2) the restoration of stucco mouldings, 3) the arrangement of surrounding space. Therefore, the article discusses in great detail the restoration of frescos, in the first place, and then the restoration of stucco mouldings, by highlighting the characteristic shortcomings, main issues and results. After evaluating these aspects in terms of the authenticity criterion, it has been admitted that the quality of fresco restoration is high. The same authenticity features have been used to assess the improvement of the church space.

However, the authentic equipment was destroyed after 1832. Therefore, the projects of renovating the individual interiors generated multiple issues. Searching for solutions, it is important to take into account all the conditions of renovation in the context of preserving Pažaislis ensemble as a unique Baroque heritage object. The article analyzes the renovation of the choir, the chancel, the chapels and the sub-dome space (e.g. restoring the wall partition and the structure of the altar side in the chancel, replacing the floor-cover of the sub-dome space, etc). It is worth mentioning that the results of restoring this unique monument have overcome the shortcomings identified.

Gauta: 2004 11 21

Parengta spaudai: 2005 10 20

Григорий Шауро

НАРОДНЫЕ ОСНОВЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОФОРМЛЕНИЯ КУЛЬТОВЫХ ХРАМОВ БЕЛАРУСИ НА РУБЕЖЕ XIX—XX СТОЛЕТИЙ

Среди многочисленных памятников истории и культуры Беларуси важное место занимают архитектурные памятники прошлого и, в первую очередь, сооружения культового и гражданского назначения: церкви, костёлы, монастыри, замки, городские ратуши и т.д. Следует отметить, что многие из них претерпели самые жестокие испытания не только времени, но и различные исторические катаклизмы, войны, идеологические перегибы, социальные и общественные перестройки.

В республике Беларусь проделана огромная работа по выявлению, изучению и учёту памятников каменного и деревянного зодчества. Сегодня в Беларуси насчитывается 2,2 тыс. памятников археологии, свыше 500 памятников архитектуры, 7,5 тысяч памятников истории. Что касается памятников архитектуры, то они взяты под охрану государства и многие из них уже восстановлены, отреставрированы или находятся в стадии консервации и реставрации.

Особый интерес с точки зрения архитектурно-художественного решения вызывает уникальный образец деревянного зодчества – бывший костёл св. Михаила в Тимковичах (Копыльский р-н Минской области). Из исторических источников известно, что ещё в 1560 году князь Ян Шиман Юревич

Амелькович построил в Тимковичах небольшой деревянный костёл. Однако спустя пятьдесят лет на этом месте на средства Льва Сапеги началось возведение нового костёла, который впоследствии был назван именем св. Михаила Архангела. Одной из особенностей тимковичского костёла является то, что он представляет собой трёхнефовую базилику. Стены храма были обшиты досками, что придает ему лёгкость и изящность. Благодаря положению на возвышенной точке ландшафта, он виден со всех сторон и является украшением всего населённого пункта.

Тимковичский деревянный храм не однажды достраивался и перестраивался. В конце XIX - начале XX века он был подвергнут значительной перестройке на средства, собранные среди крестьян, мещан и местной шляхты, и в таком виде сооружение оставалось до 80-х годов XX столетия. Но самым уникальным явлением в существовании этого храма была эстетизация интерьера, его внутреннее оформление, выполненное белорусским художником Франтишком Бруздовичем вместе с местными народными мастерами и умельцами в традициях народного художественного творчества.

Традиционное народное искусство, как первоисточник изобразительного и декоратив-

но-прикладного искусства вообще, являлось для многих художников образцом эстетического восприятия жизненной реальности и отражения её через условные знаки, символы, идеограммы с их глубокой философской закодированностью. Это всегда привлекало и вдохновляло профессиональных творцов на разгадку и постижение глубинных тайн народной эстетики. Народное искусство, его традиционные виды и формы, выверенные временем, оставались непререкаемым мерилом красоты, общепринятым художественных ценностей.

Родился Франтишек Бруздович на Пинщине в дер. Бродница (теперь это Ивановский р-н Брестской области). По классу рисунка он учился в Варшаве, затем в Краковской школе искусств у известного художника Яна Матейки. Вернувшись в конце XIX века на родину, он много внимания уделял изучению народного искусства – ткачеству, вышивке, росписи и др. видам традиционного декоративно-прикладного творчества. Именно любовь к народным традициям в искусстве, прочная профессиональная подготовка впоследствии* дали возможность Франтишку Бруздовичу осуществить один из самых интересных проектов художественного оформления тимковичского храма на основе традиций народной художественной эстетики.

Как свидетельствуют сохранившиеся документы, часть средств на художественное оформление храма дала одна из богатейших в то время женщин из рода Вайниловочей – Михалина Горватова, а остальную часть собрали прихожане.

В общей композиции оформления костёла доминировала разноцветная полихромная роспись, основными элементами которой являлись растительные и геометрические узоры, отдельные букеты цветов из роз, ромашек, васильков, лилий, льна, колокольчиков. (Илл. № № 34, 35.) Расписные стены, колонны, потолок, балки, ниши храма создавали атмосферу цветущего сада, подчёркивали и усиливали архитектурно-художественную выразительность интерьера. Мотивы росписи были исключительно разнообразными. Предпочтение отдавалось в первую очередь растительному орнаменту, который складывался не только из цветов, но и из листьев, стеблей, различных видов овощей и фруктов. Отдельные места интерьера были расписаны белоснежно цветущими яблоневыми садами, гирляндами вьющихся растений, составляющих знакомую флору местного региона. Вся

эта орнаментальная ковровость росписи гармонировала с тёплыми оттенками пожухлой от времени древесины, создавала приподнятое, праздничное настроение. Архитектурные элементы интерьера храма, начиная от дверных и оконных наличников, капителей колонн, несущих балок, были расписаны геометрическими ромбами, волнообразными линиями, ритмически повторяющимися цветами, выполненными под трафарет в плоскостной манере. Цветы, листья, стебли растений сплетались в единую, целостную композиционную структуру, формируя своеобразный и колористически неповторимый художественно-эстетический ансамбль. Стенки хоров, расписанные отдельными букетами из лилий, белых ромашек, георгинов или цветами в вазах, в значительной степени напоминали традиционную белорусскую роспись полесских сундуков или гродненских шкафов конца XIX века. Здесь Франтишак Бруздович тонко использовал основы традиционного белорусского искусства, сохраняя стилистику и манеру его живописно-пластического решения.

На северной и южной стенах храма основным композиционным мотивом в росписи были деревья: огромный дуб с густой зелёной кроной и желудями, а также яблоня, усыпанная спелыми краснобокими плодами. Эта же композиция нашла своё продолжение и на западной стене интерьера, создавая ассоциации подлинного «райского сада». Нефовые колонны (три справа и три слева) кроме того, что они снизу доверху были расписаны элементами геометрического и растительного орнамента, имели декоративно-резные формы: гранёные, круглые, фигурные. Капители колонн не повторялись между собой по конструктивному решению и заканчивались абаком, также расписанным розами, листьями, ветками. (Илл. № 36.) Над абаком размещались квадратные ниши, в которых в более ранний период находились семь сюжетных композиций на библейскую тематику, а в более позднее время, когда костёл был перестроен под церковь, они были закрыты и на их местах местные художники расписали растительные орнаменты.

Чрезвычайно богато, интересно и созвучно с общим декоративно-живописным оформлением интерьера храма гармонировали декоративная ковка металла, ткачество, вышивка. С особым вкусом, мастерством, любовью создавали народные мастера декоративные решётки, дверные навесы и ручки, накладки замочных проушин. В художе-

ственной обработке материала, как и в росписи, великолепно взаимопереплетались традиции народного и профессионального искусства. Стиль модерн, который был характерен для профессионального искусства конца XIX века, в значительной степени проявлялся и в народном творчестве. Мастера увлекались усложненной пластикой металла, легкостью и «текучестью» его формообразования, экспрессивной динамикой композиции. Трудно себе представить, как, располагая достаточно скудными и простыми вспомогательными средствами, кузнецы свободно обращались с металлом, доводя его до ювелирной утонченности и изящности. Следует отметить, что общая стилистика декоративно-живописного оформления храма сохранялась и в изделиях из металла. Например, строгая геометрическая структура решеток, прочно скрепленная из четырёхгранных металлических прутьев, сочеталась с изящно вытянутыми, очень выразительными силуэтами стеблей растений, листьев, цветов, сделанных из металлических пластин и кованых полос. Формы дверных навесов, ручек, накладок для замочных проушин были не только удобными и функциональными, но они, прежде всего, являлись элементами украшения внутренней среды помещения, поддерживали единство стиля эстетической организации среды.

Целостность и единство художественного оформления храма сохранились и в большинстве культовых предметов. Многие из них делались специально по заказу, а некоторые предметы, такие как подсвечники, дароносицы, лампадки, были принесены из ближайших церквей и костелов и великолепно вписались в единую интерьерную структуру помещения.

В эстетической организации интерьера костела значительное место отводилось народному ткачеству и вышивке. Сверкающие белозолотой нарядные ручки обрамляли почти все имевшиеся в храме иконы, что придавало интерьеру возвышенность, праздничность. Народная эстетика, представления простого человека об уюте, красоте, формировавшиеся в его жилищно-бытовых условиях, в домашней обстановке, трансформировались в некий особый идеал прекрасного, и все это транслировалось в общественную среду, в самые почитаемые и святые места.

Естественно, Франтишек Бруздович в украшении храма тонко учитывал народное представление о прекрасном, вековые традиции, обряды, ритуалы, которые были неотъемлемой частью жизни каждого человека. Именно глубокое знание духовной жизни людей, их запросов, чаяний, устремлений позволили художнику блестяще совместить профессиональное и народное искусство в единой концепции художественной организации внутренней среды храма. Казалось бы, что в атмосфере общей перенасыщенности элементами росписи, декора предметами утилитарного содержания, изобилии тканых дорожек и вышитых ручников прихожанин мог как бы затеряться, отвлечься от той особой атмосферы святости, ради которой он пришёл в храм. Однако всё происходило наоборот. Переливающиеся узоры растительного мира, колористическая выверенность общего решения интерьера, его подлинно народный характер в эстетическом понимании этого слова создавали человеку самые приемлемые условия для осуществления религиозной церемонии и внутреннего психологического настроя на возвышенное и таинственное состояние души.

На рубеже XIX-XX столетий заметно вырос интерес художников-профессионалов к традициям народного искусства. Невзирая на то, что именно в этот период актуальными становились новые веяния и влияния западноевропейского искусства, такие известные художники Беларуси как Франтишек Бруздович, Фердинанд Рушниц, Язеп Дроздович, Михась Филиппович и многие другие становились активными защитниками и проповедниками народных основ в национальной художественной культуре. Только на примере Тимковичского храма мы видим взаимный сплав народного творчества и профессионального искусства, сохранивший для нас уникальный по своей природе эстетический результат.

Своим творчеством они многое сделали для взаимосближения и взаимовлияния основ народного творчества и профессионального искусства и этим расширили границы духовной культуры, обогатили её новым ценностным содержанием. Художественное оформление тимковичского храма являет собой блестящий образец этого сотрудничества – взаимосочетания народного и профессионального искусства в решении глобальных эстетических задач.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Раманюк Міхась. Кветкі зямлі капільскай. // Мастацтва Беларусі. – 1986. – №12. – С.66-69.
2. Церашчатава В.В. Цімкавіцкі роспіс.// Помнікі мастацкай культуры Беларусі: новыя даследаванні (36. артыкулаў). – Мінск, Навука і тэхніка. – 1989. – С.21-24.
3. Сініцкі І.В. Касцёл у Цімкавічах.// Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. – 1978. - №4. – С.34-36.
4. Шаўра Рыгор. Народныя асновы ў іканапісе і манументальна-рэлігійных формах жывапісу Беларусі мінулых часоў.// Тэрмапілы /літаратурна-мастацкі і беларусазнаўчы часопіс/. – Беласток. – 2004. - №8. – С.243-253.

Grigorij Saura

FEATURES OF FOLK ART IN SHAPING OF BELARUSIAN RELIGIOUS BUILDINGS OF 19th–20th

S u m m a r y

The paper deals with a wooden church interior decoration of the end of the 19th – beginning of the 20th century Belarus, presenting a sample analysis of St. Michael Church in Tymkovitch, Minskaya oblast.

The aesthetics of church interior spaces is a unique phenomenon in Belarus, as well as in decorative arts generally.

Using rich Belorussian folk traditions, the famous painter František Bruzdovič, together with local masters carried out a grand project of monumental church decoration, demonstrating the inexhaustible possibilities of cooperation between the two art forms in the solution of an aesthetic task.

There are not many cult buildings that would host an interior of similar artistic solution in either Belarus or other foreign countries.

It is worth mentioning that Tymkovitch church interior decoration combines elements of metal and textile, which creates an atmosphere of sophistication and protuberance.

The paper notes that at the end of the 19th – beginning of the 20th century, together with new tendencies and influences of Western European art, many Belorussian artists became active defenders and promoters of folklorism in national culture.

National art was raised to the highest level, enriching in this way the professional art and national culture in general.

The decoration of Tymkovitch church presents a notable example of cooperation between the two art forms, it anticipates the possibilities of Belorussian applied arts and ways of their further development together with the rich forms of folk expression.

KULTŪROS PAVELDAS:

KULTŪROLOGINIAI

IR

TEISINIAI ASPEKTAI

*Culture Heritage: Historical and
Legal Aspects*

Игорь Мартыненко

ПРОБЛЕМЫ ОРГАНИЗАЦИИ ОПЕРАТИВНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ И НАСТУПЛЕНИЯ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ПРЕСТУПЛЕНИЯ, ПОСЯГАЮЩИЕ НА КУЛЬТУРНОЕ ДОСТОЯНИЕ СТРАН СНГ И БАЛТИИ

В последние годы в структуре уголовного законодательства произошли существенные изменения, направленные на усиление уголовно-правовой охраны историко-культурного наследия. Если в советский период всего одна статья уголовного кодекса предусматривала ответственность за умышленное уничтожение (либо повреждение) памятников культуры, то в новом законодательстве таких норм несколько.

Как правило, один из разделов Уголовного кодекса объединяет преступления против мира, безопасности человечества и военные преступления. Часть из них, так или иначе, посягает на культурные ценности. Необходимость формирования и выделения их в самостоятельный раздел обусловлена реалиями международной жизни: рост международного терроризма, экспансия религиозной ненависти, усиление влияния экстремистских и радикальных мировоззрений. Все это приводит к тому, что одновременно с проведением, например, террористического акта либо осуществлением политики геноцида уничтожаются памятники культуры.

Преступлениями против мира и безопасности человечества признаются умышленно совершенные общественно опасные деяния, предусмотренные нормами международного права и национальным уголовным за-

конодательством, которые причиняют существенный вред условиям существования человеческой цивилизации, отношениям, характеризующимся наличием согласия и спокойствия в международном сообществе, отсутствием в нем войн и вражды между государствами и народами, а также основополагающим правам человека, здоровью и жизни населения, либо его отдельных групп или природной среде.

Законодатель, с учетом принятых перед мировым сообществом обязательств по борьбе с посягательствами против мира и безопасности человечества, сформулировал составы этих преступлений. Большинство из них были провозглашены еще **Уставом Нюрнбергского военного трибунала**¹ и в **Конвенции о неприменении срока давности к военным преступлениям и преступлениям против человечества** от 26 ноября 1968 г.²

Военными преступлениями являются умышленно совершенные общественно-опасные деяния, предусмотренные нормами Уголовного кодекса и выражающиеся в нарушении установленных международным гуманитарным правом правил ведения войны (вооруженного конфликта), использования средств и методов вооруженной борьбы и обращения с жертвами войны и иными

лицами, а также объектами, пользующимися во время военных действий международной защитой³.

В законодательстве стран СНГ и Балтии вопросы уголовной ответственности за преступления против мира, безопасности человечества и военные преступления, в которых объектом преступного посягательства выступает культурное достояние (культурные ценности), регулируются несколько отлично от норм международного права. В частности, система преступлений, установленная национальным законодательством, нетождественна той системе международных преступлений (если признавать эту формулировку), которая базируется на международно-правовых соглашениях.

В Уголовном законе Латвийской Республики в главе IX «Преступления против человечества, мира, военные преступления, геноцид» как самостоятельный состав преступления выделена ст.79 «**Уничтожение культурного и национального наследия**»⁴. Объективную сторону данного преступления составляет умышленное уничтожение таких ценностей, которые являются составной частью культурного национального наследия (в смысле его идентичности с населением государства). Следует заметить, что в группе преступлений против общественной безопасности имеется традиционная для уголовного законодательства норма, предусматривающая ответственность за уничтожение и повреждение памятников культуры (ст. 229 УЗ Латвийской Республики). Причем форма вины не имеет значения для квалификации, а способ совершения данного преступления оговорен специально в части второй статьи и является квалифицирующим признаком: более строгая ответственность (до 10 лет лишения свободы) установлена за уничтожение или повреждение памятников культуры, если эти действия совершены путем поджога, взрыва или иным общеопасным способом.

Как представляется, эта весьма перспективная норма может быть позаимствована законодателями других стран. Указание на способ совершения преступлений (поджог, взрыв), как квалифицирующий признак сноса памятника (или его повреждение), окажет, прежде всего, превентивное воздействие на потенциальных правонарушителей.

В Российской Федерации в Уголовный кодекс 1996 г.⁵ впервые включены нормы уголовно-правовой охраны мира и безопасности человечества. Их значительно меньше,

чем в белорусском уголовном законе (8 против 17), и они несколько по-иному формулируют составы преступлений.

В частности, ст. 356 УК РФ «**Применение запрещенных средств и методов ведения войны**» предусматривает уголовную ответственность прежде всего за жестокое обращение с военнопленными, применение в вооруженном конфликте средств и методов, запрещенных международным договором Российской Федерации. Также устанавливается ответственность и за разграбление национального имущества. Под последним действием следует понимать захват оккупирующей стороной и обращение в свою собственность в том числе и культурных ценностей. В большинстве случаев такой захват сопровождается вывозом оккупантами национального достояния покоренной страны.

Уголовный кодекс Украины предусматривает уголовную ответственность за нарушение законов и обычаев ведения войны (ст. 438 УК Украины), а конкретно - **за разграбление национальных ценностей на оккупированной территории**.

С принятием и введением в Беларуси нового Уголовного кодекса с 1 января 2001г. на национальном уровне криминализированы нарушения международного гуманитарного права. В результате в Уголовном кодексе появилась самостоятельная глава 18 «Военные преступления и другие нарушения законов и обычаев ведения войны».

Уголовно-правовые нормы, предусматривающие ответственность за преступное нарушение норм международного права в отношении культурных ценностей во время вооруженного конфликта, появились в результате имплементации во внутреннее законодательство Гаагской конвенции о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта от 14 мая 1954 г. и двух Дополнительных протоколов к ней.

Ст. 136 УК Республики Беларусь «**Преступные нарушения норм международного гуманитарного права во время вооруженных конфликтов**» предусматривает ответственность за превращение в объект нападения ясно опознаваемых исторических памятников, произведений искусства или мест отправления культа, находящихся под особой защитой, при отсутствии военной необходимости.

В центре внимания конвенции находятся исключительно вопросы защиты материальных ценностей (как движимых, так и

недвижимых), а также памятников градостроительства и архитектуры, культуры и искусства, археологических объектов, мест расположений рукописей, книг и научных коллекций, зданий и центров сосредоточения культурных ценностей.

Государства-участники Конвенции взяли на себя обязательства принимать предупредительные меры с целью охраны культурных ценностей не только во время военных действий, но также и в мирное время.

Объектом данного преступления является установленный международно-правовыми нормами порядок обращения с объектами, пользующимися во время военных действий международной защитой, а также порядок использования средств и методов ведения военных действий.

Обязательный признак – время совершения преступления: период вооруженного конфликта. Военная необходимость как обязательный признак объективной стороны может иметь место в том случае, если воюющая сторона для достижения военных целей, вытекающих из конкретной ситуации вооруженного конфликта, применяет соответствующие средства и методы ведения военных действий, а также принимает иные меры, которые должны являться правомерными с точки зрения их соответствия нормам международного гуманитарного права (например, применение в ходе боя не запрещенных международным правом оружия и боевой техники для выполнения конкретной боевой задачи)⁶.

Данное преступление совершается умышленно: лицо сознает, что совершает действия, запрещенные нормами гуманитарного права. Требование к объектам, находящимся под особой защитой, как сформулировано в диспозиции ст.136 УК, означает: исторические памятники, произведения искусства и места отправления культа должны быть взяты именно под специальную защиту, в порядке, определенном Гаагской конвенцией 1954 г.

Статья 138 УК Республики Беларусь предусматривает ответственность за умышленное использование вопреки международным договорам во время военных действий охранных знаков для культурных ценностей либо пользование знаком международной организации.

Объектом данного преступления выступает установленный порядок пользования знаками, охраняемыми международными договорами. Как известно, международ-

ным сообществом принят ряд обозначений (знаков), применяемых для идентификации культурных ценностей или международных организаций, уставной задачей которых является охрана памятников культуры и достопримечательных мест.

Практика обозначения культурных ценностей знаком Конвенции не является повсеместной, поскольку некоторые государства не решаются это сделать из опасений предоставить возможному неприятелю «список целей»⁷. Недавние события в бывшей Югославии подтверждают обоснованность таких опасений. Доклад Хорватии об имплементации Конвенции, опубликованный в 1995 г. в докладе Секретариата, содержит данные о намеренном выборе в качестве целей для нападения культурных ценностей, обозначенных эмблемой Конвенции. С другой стороны, некоторые государства-участники, такие как Австрия и Швейцария, обозначили свои культурные ценности, тем самым привлекая к ним внимание населения. Республика Беларусь в своем докладе об имплементации Конвенции на национальном уровне, опубликованном в периодическом докладе Секретариата в 1995 году, указала, что планирует обозначить культурные ценности эмблемой Конвенции⁸.

Здесь следует сказать, что Беларусь фактически полностью выполнила свои международные обязательства по правовой защите отличительных знаков, установленных международным сообществом. Например, 12 мая 2000 г. принят закон «Об использовании и защите эмблем Красного Креста и Красного Полумесяца»⁹, ответственность за незаконное использование которых наступает также по ст.138 УК Республики Беларусь.

Представляется, что подобный закон может быть принят и в отношении культурных ценностей.

НЕЛЕГАЛЬНОЕ ПЕРЕМЕЩЕНИЕ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Как показывает практика, в сфере незаконного перемещения культурных ценностей действуют особо подготовленные преступные группировки со строгим распределением криминального труда по следующей схеме: заказ – хищение – доставка к границе – контрабандный вывоз – передача заказчику. Все это совершается в условиях глубокой конспиративности и с использованием коррумпированных связей по обе стороны границы.

Из этого следует главный вывод: количество попыток контрабандного вывоза культурных ценностей продолжает оставаться на традиционно высоком уровне. Наибольшее количество незаконно перемещаемых культурных ценностей отмечается в России, Украине и Беларуси.

В период с января 2000 г. по январь 2004 г. в пунктах пропуска через Государственную границу **Республики Беларусь** пограничными войсками было зарегистрировано 68 случаев задержания за незаконное перемещение через границу предметов культурных ценностей;

- в 2000 году в 28 случаях было изъято 149 икон, 1 складень, 71 изделие из серебра, 30 изделий религиозного культа, 29 монет 1750 года и 3 нагрудных знака (1 крест 1914 года, 2 знака в виде Чеченского флага);
- в 2001 году в 27 случаях было изъято 180 икон, 2 креста, медаль 1827 года;
- в 2002 году в 9 случаях было изъято 33 иконы, 4 картины, 3 греко-католические книги 1936 года издания и скрипка XIX века;
- в 2003 году в 4 случаях были изъяты 41 икона и различная церковная утварь¹⁰.

Количество задержаний предметов, представляющих историко-культурную ценность, произведенных таможенными и пограничными органами **Российской Федерации**, составило за период 1992-2000 г. - 51253¹¹. За 2002 г. изъято 1318 предметов, представляющих культурно-историческую ценность, возбужденно 63 уголовных дела.

В период с января по сентябрь 2003 г. изъято 8448 предметов, представляющих культурную ценность, и возбужденно 114 уголовных дел.

Основными направлениями незаконного перемещения через таможенную границу РФ являются:

- авиационные пункты пропуска в аэропортах, осуществляющих перевозку пассажиров в страны Западной Европы и далее Зарубежье;
- актуальными остаются проблемы незаконного перемещения культурных ценностей через таможенную границу России железнодорожным транспортом, особенно на Украину и в страны Балтии;
- наиболее трудно контролируемый канал незаконной переправки за рубеж культурных ценностей - это почтовые отправления.

В период с 2000 г. по 2003 г. таможенными и пограничными органами **Украины** предупреждено 877 таких случаев. Во время за-

держания и осуществления производства по данным фактам изъято почти 10 тыс. культурных ценностей, имеющих непосредственное отношение к историко-культурному наследию Украины. Общая стоимость задержанных предметов составляет порядка 270 тыс. долларов США. В структуре задержанных предметов контрабанды преобладают ордена (21%), старинные монеты (13,1%), иконы (11%), предметы домашнего обихода (5,6%). Как показывает практика, чаще всего предметы старины и искусства скрываются в багаже (79%), личных вещах (11%), транспортных средствах (5,4%).

Таможенными органами **Республики Таджикистан** в 2000-2003 гг. выявлен один факт контрабандного перемещения предметов (книги), представляющих культурную ценность¹².

На территории **Азербайджанской Республики** в 2000-2003 гг. было задержано 150 предметов, представляющих культурную и художественно-историческую ценность: 14 старинных книг, 9 ковров и ковровых изделий ручной работы, 8 икон, а также большое количество старинных монет, предметов археологического наследия, старинной мебели. Наиболее типичные способы укрытия антиквариата – сокрытие предметов от таможенного контроля, не декларирование, недостоверное декларирование¹³.

А вот в **Грузии** в этот же период факты контрабанды культурных ценностей вообще не регистрировались¹⁴.

Зачастую контрабанду культурных ценностей совершают иностранные граждане.

Так, в октябре 2001 г. таможенными органами **Республики Молдова** пресечена попытка незаконного вывоза гражданином Румынии 16 предметов церковного культа, спрятанных во внутренних полостях личного автомобиля¹⁵.

Для **Литовской Республики** характерен вывоз культурных ценностей российского происхождения. В основном это иконы, картины, автомобили довоенного производства. В 2000-2003 гг. таких задержаний было зафиксировано три¹⁶.

За период с 2000 г. по 2003 г. таможенными органами **Латвийской Республики** выявлены 16 случаев незаконного перемещения предметов старины и искусства. Абсолютное большинство задержаний произведено в Риге. При этом в зону риска входит международный аэропорт. Были также случаи задер-

жания культурных ценностей на таможенных постах на границе с Россией, Литвой и Эстонией. Для нелегального вывоза используется личный автотранспорт, частные яхты и катера. Как один из способов сокрытия отмечается недекларирование либо недостоверное декларирование (занижение культурной значимости перемещаемой ценности). Так, в октябре 2002 г. на границе с Литовской Республикой задержана антикварная мебель эпохи классицизма, ввозимая в Латвию из Франции. Как показали экспертизы, стоимость мебели была занижена более чем в 10 раз¹⁷.

Многолетнее изучение данной проблемы позволяет выделить следующие сложившиеся в данной области тенденции:

- нелегальное перемещение культурных ценностей продолжает сохранять высокий уровень;
- контрабандный вывоз предметов старины и искусства принимает характер международной организованной преступности. Криминализация мирового антикварного рынка в первую очередь вызвана тем, что незаконные операции с культурными ценностями стоят по доходности практически на одном уровне с незаконным оборотом оружия и наркотиков;
- происходит качественный рост нелегального оборота культурных ценностей: через границу перемещаются не только отдельные старинные предметы, но и целые специально подобранные коллекции;
- преступный промысел в сфере незаконного оборота культурных ценностей отличается высокой степенью профессионализма, специализации и распределением криминального труда: в большинстве случаев вывозимые предметы были ранее похищены из музеев, церквей или частных коллекций;
- чаще всего предметами контрабандного вывоза культурных ценностей становятся иконы, старинные монеты, ордена и медали, рукописи, древние и редкие книги, картины, предметы религиозного культа, филателистические материалы, предметы нумизматики, фалеристики и бонистики;
- законодательные акты, регулирующие порядок перемещения культурных ценностей через таможенную границу, полностью остановить контрабандные потоки не могут;
- приоритетными устойчивыми направлениями контрабандного перемещения культурных ценностей через западную границу Беларуси продолжают оставаться

ся варшавско-берлинское, вильнюсское и львовское. Основными каналами перемещения культурных ценностей является железнодорожное сообщение с Республикой Польша на направлениях «Брест - Тересполь» и «Гродно - Белосток»;

- только небольшая часть предметов, задержанных на внешней границе страны, имеет белорусское происхождение. Чаще всего территория Республики Беларусь используется для транзита в страны Западной Европы ценностей, приобретённых или похищенных на территории Российской Федерации и стран СНГ. Основными регионами Российской Федерации, которые являются поставщиками икон, являются Московский, Вологодский, Ивановский, Тульский, Ярославский;
- значительная часть историко-культурных ценностей вывозится гражданами, выезжающими на постоянное место жительства за границу;
- доставка и оседание незаконно вывезенных культурных ценностей осуществляются, в основном, в страны Западной Европы, СНГ, Японию, США, на Ближний Восток;
- незаконному вывозу культурных ценностей способствует прозрачность границ с Россией. Так, железнодорожные поезда, следуя из России в страны Восточной Европы через границу России с Беларусью, минуют эту границу без контроля, а их погранично-таможенный досмотр осуществляется лишь на границе Беларуси с Польшей, Украиной, Литвой.

Как показывает практика, наиболее распространённым является безличный способ перемещения антиквариата, когда старинный предмет скрывается в конструктивных особенностях транспортного средства, следующего международным сообщением (например, в вагоне). При этом сообщники находятся на разных концах канала контрабанды. Обнаруженные таким образом перемещаемые культурные ценности оформляются, говоря применяемым на практике языком, как «бесхозные».

В мае 2001г. в вагоне пассажирского поезда «Санкт-Петербург-Варшава» в вагоне под декоративной обшивкой коридора между окнами были обнаружены 16 икон и крест-распятие. Установить лицо, сокрывшее указанные вещи, не представилось возможности.¹⁸ Через неделю в этом же поезде и при таком же способе сокрытия вновь были обнаружены 4 иконы, перемещаемые без лица.¹⁹ Затем еще дважды в этом поезде и в этом же вагоне об-

наруживали спрятанные малыми партиями иконы (от 4 до 16 икон), укрытые в межпотолочном пространстве тамбура и в пустотелом пространстве под окном²⁰.

Данные факты (а таких примеров - сотни) свидетельствуют о предварительномговоре контрабандистов с работниками транспортных организаций.

В подтверждение данного тезиса приведем еще один пример: в апреле 2002 г. в результате реализации оперативной разработки в кабине машиниста тепловоза, следовавшего из Беларуси в Польшу, были обнаружены сокрытые от таможенного оформления 9 икон, которые находились в пустотелом пространстве шахты системы охлаждения двигателя тепловоза. Иконы незаконно перевозил за плату машинист, который и был привлечен к административной ответственности²¹.

В большинстве случаев так и случается: органы пограничного или таможенного контроля обнаруживают скрытые в специально приготовленных тайниках либо упрятанные с учетом конструктивных особенностей транспортного средства предметы старины, а вот кто их перемещал через границу, как правило, установить не удается.

Способствует этому и несовершенство технологической процедуры досмотра, на реализацию которой отводится зачастую всего лишь 30-40 минут.

По другому варианту перемещение культурной ценности осуществляется в тайниках транспортного средства на безопасном удалении от места нахождения лица, сопровождающего антиквариат²².

В обоих случаях противоправный вывоз старинных предметов возможен лишь приговоре контрабандистов с персоналом, обслуживающим транспорт международного сообщения, и с работниками смежных с таможней структур. Тайники чаще всего устраиваются в нерабочих тамбурах пассажирских вагонов, в межпотолочных пространствах, в инвентарных ящиках и в купе проводников, других местах. Для извлечения предметов старины и искусства зачастую приходится использовать специальные ключи и инструменты, что говорит о том, что помещались ценности в тайники, скорее всего, в пунктах отправления поездов (автобусов). Проиллюстрируем это на конкретных примерах.

Скрываются старинные предметы и в ручной клади.

Также вывозят антиквариат священнослужители (ксендз одного из приходов Гроднен-

ской области, уроженец и житель Республики Польша, пытался вывезти с сокрытием от таможенного оформления 4 предмета религиозного культа, бывших собственностью костела, расположенного в приграничном белорусском поселке)

Осуществляют незаконный вывоз культурных ценностей работники дипломатических служб и представительств. Так, в июле 2003 г. в ходе досмотра личных вещей атташе Королевства Бельгии в Украине, которые вывозились из Украины в связи с окончанием дипломатической миссии, были обнаружены предметы, не заявленные в сопроводительных документах и представляющие культурную ценность: иконы – 115 шт., произведения народного промысла – 11 шт., живопись XIX века – 3 шт., церковные предметы, архивные документы.

Определенные трудности возникают и при квалификации контрабанды.

В соответствии со ст. 228 ч.1. УК Республики Беларусь, уголовная ответственность за контрабанду культурных ценностей наступает в случае перемещения их в крупном размере через таможенную границу Республики Беларусь, совершенное помимо или с сокрытием от таможенного контроля, либо с обманным использованием документов или средств идентификации, либо сопряженное с недекларированием или заведомо недостоверным декларированием.

Непосредственно в диспозиции этой уголовно-правовой нормы культурные ценности как объект преступного посягательства не указаны, они лишь охватываются общим родовым признаком «товары и ценности, запрещенные или ограниченные к перемещению через таможенную границу».

Поэтому для установления признаков преступления по ст. 228 УК Беларуси необходимо все-таки обращаться к специальному законодательству, что создает определённые трудности.

Конечно, логичнее, если бы культурные ценности были непосредственно указаны в исчерпывающем перечне предметов, перемещение которых через таможенную границу влечет более строгую ответственность в силу их общественной опасности (ядовитые, радиоактивные или взрывчатые вещества и т.п.), либо значимости, и в отношении которых установлены специальные правила перемещения.

Именно так поступил российский законодатель – в ч. 2 ст. 188 УК РФ названы культурные ценности, перемещение которых через

таможенную границу, совершенное одним из незаконных способов (например, с сокрытием либо помимо таможенного контроля), влечет более строгое наказание как преступление, представляющее повышенную общественную опасность. Аналогичная норма содержится и в Уголовном кодексе Украины.

В Республике Беларусь закон увязывает возможность наступления уголовной ответственности с крупным размером контрабандно перемещаемых культурных ценностей. В примечании к ст. 228 УК Республики Беларусь указывается, что контрабанда в ч. 1 ст. 228 УК признается совершенной в крупном размере, если стоимость перемещаемых одним лицом или группой лиц товаров и ценностей превышает в две тысячи раз размер базовой величины, установленный на день совершения преступления (а это больше 10 000 долларов США).

Такая конструкция уголовно-правовой нормы приводит к тому, что в большинстве случаев по факту незаконного перемещения культурных ценностей через таможенную границу Республики Беларусь возбуждается производство об административном таможенном правонарушении, а не уголовное дело.

Таким образом, действия по незаконному перемещению культурных ценностей через таможенную границу Республики Беларусь по сути **декриминализированы**.

Об этом свидетельствует фактическое отсутствие уголовных дел данной категории в судебно-следственной практике. Последнее уголовное дело, возбужденное по этой статье, относится к 1998 г. В последующие годы уголовные дела по контрабанде культурных ценностей не возбуждались. Причем в практике известны случаи задержания крупных партий культурных ценностей (например, несколько десятков икон), по фактам которых возбуждались производства об административных таможенных правонарушениях, а не уголовные дела. В результате контрабандисты, умело используя явное несовершенство закона, избегали уголовной ответственности и отделялись административными штрафами. Правоохранительные органы, зная, что в задержании формально нет состава преступления, ограничивались протокольной констатацией административного правонарушения и не принимали активных мер по пресечению канала контрабанды, выявлению пособников. Ведь уголовно-правовые показатели работы более весомы, чем административно-правовые.

Причем эта тенденция характерна для правоприменительной практики и деятельно-

сти правоохранительных и судебных органов других государств-членов СНГ.

ИНТЕГРАЦИОННЫЕ ФОРМЫ БОРЬБЫ С НЕЛЕГАЛЬНЫМ ОБОРОТОМ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Для повышения эффективности борьбы с незаконным вывозом предметов старины и искусства Генеральный Секретариат Интерпола разработал банк данных по произведениям искусства **Automatic Search Faciliti (ASF)**, где на сегодняшний день содержится текстовое и изобразительное описание свыше 21 400 произведений (среди них – 12 похищены на территории Республики Беларусь). Это банк данных, который разработан полицией для полиции, и с которым имеют возможность консультироваться все имеющие необходимое техническое оборудование, центральные национальные бюро. Для обращения к этому банку на английском, французском и испанском языках разработано программное обеспечение под названием EASYFORM. Кроме того, с целью распространения информации о похищенных художественных произведениях среди заинтересованных организаций Интерпол разработал также CD-ROM, который обновляется каждые два месяца и распространяется по подписке. Он включает информацию, которую сообщают Генеральному Секретариату Интерпола государства - члены Интерпола и в отношении которой они дают согласие на публичное распространение в качестве профилактической меры. Здесь также предусматривается возможность наведения справок в каком-либо реестре похищенных культурных ценностей.

Этот банк данных похищенных культурных ценностей пользуется поддержкой со стороны большинства государств. Национальные бюро стран СНГ и Балтии в 2000 году также получили возможность доступа к этой информации. Кроме того, существует необходимость определенной унификации сведений, содержащихся в каталогах и банках данных государств (не включенных в накопительную информацию Интерпола).

Важную роль в деле пресечения незаконного оборота культурных ценностей может сыграть реализация проекта «Идентификация объекта», являющегося результатом сотрудничества между ЮНЕСКО, ОБСЕ, Советом Европы, Европейским Союзом, Международным советом музеев (ИКОМ) и Интерполом.

Документ «Идентификация объекта» представляет собой международный нор-

мативный акт, цель, которого - упрощение и рационализация описания художественных и антикварных произведений с целью обнаружения похищенных ценностей. Этот документ весьма перспективен в плане охраны культурных ценностей, поскольку без точного описания или фотографий их возвращение законным владельцам сопряжено с большими трудностями. Документ «Идентификация объекта» в случае его внедрения в национальные правовые системы может стать краеугольным камнем информационных систем. Конечно же, указанный документ не претендует на то, чтобы подменять другие действующие в данной сфере нормативные акты. Он будет обеспечивать раскрытие преступлений в сферах хищения и контрабанды культурных ценностей благодаря быстрой регистрации базовых и минимальных данных, необходимых для идентификации и обнаружения художественных произведений на международном рынке. В соответствии с Рекомендациями № 5 Межправительственного комитета по содействию возвращению культурных ценностей странам их происхождения или их реституции в случае незаконного присвоения, всем государствам - членам ЮНЕСКО рекомендовано принять и в максимально возможной степени использовать документ «Идентификация объекта» в качестве основного документального стандарта в отношении похищенных или незаконно вывезенных культурных ценностей и международного обмена информацией о таких предметах²³.

В 2000-2003 гг. в Белорусское национальное бюро Интерпола поступило 22 запроса от правоохранительных органов зарубежных стран о розыске предметов старины и искусства (примерно 7-8 обращений ежегодно). В основном обращались органы полиции Польши, Литвы, Словакии, Молдовы, Венгрии, а также непосредственно из Генерального секретариата Интерпола²⁴.

Несколько иная картина в России: только за 2003 г. в адрес НЦБ Интерпола поступило около 60 циркуляров о культурных ценностях, похищенных за рубежом.

В МВД России имеется база данных по культурным ценностям, похищенным в России (она насчитывает порядка 50 тыс. единиц учета, из них около 35 тыс. икон). Поступающая из зарубежных стран информация по похищенным ценностям включается в данную базу избирательно, в основном это касается произведений искусства, живописи, икон, графики. В то же время не включаются,

как правило, культовые предметы, похищенные из католических храмов, предметы археологии, вероятность появления которых на российском рынке чрезвычайно мала.

Интерес представляют и некоторые формы международно-правового регулирования проблемы возвращения культурных ценностей стране их происхождения или законным собственникам.

Определенную роль в деле предотвращения нелегального оборота предметов старины может выполнить рекомендуемый органами ЮНЕСКО **Международный кодекс профессиональной этики для торговцев культурными ценностями**. Он позволяет обеспечить согласованность и целостность различных законов, касающихся вопросов приобретения антиквариата, а также обеспечивает торговцам, принявшим подобный кодекс, международное признание путем использования специального символа. В свою очередь торговцы культурными ценностями должны внимательно следить за тем, чтобы происхождение антикварных предметов имело законный характер. Кроме того, приобретение культурных ценностей у пользующихся хорошей репутацией торговцев художественными произведениями, добровольно связанных кодексом профессиональной этики, может быть соображением при определении того, проявил ли владелец надлежащее внимание в целях установления права на выплату компенсации за культурную ценность, которая была незаконно продана и подлежит реституции. Это положение непосредственно вытекает из ст.4 Конвенции ЮНИДРУА о похищенных или незаконно вывезенных культурных ценностях. Дело теперь стоит за присоединением к этой конвенции, принятием и реализацией других международно-правовых актов.

МЕЖВЕДОМСТВЕННЫЕ ФОРМЫ СОТРУДНИЧЕСТВА В БОРЬБЕ С НЕЛЕГАЛЬНЫМ ОБОРОТОМ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Сотрудничество между правоохранительными органами по вопросам борьбы с контрабандой, а также преступлениями, объектом которых являются культурные и исторические ценности, осуществляется в следующих формах:

- исполнение запросов и просьб по уголовным делам, делам оперативного учета и материалам об административных правонарушениях;

- обмен оперативно-розыскной, оперативно-справочной и криминалистической информацией о готовящихся или совершенных преступлениях и причастных к ним лицах, а также архивной информацией;
- содействие в проведении оперативно-розыскных мероприятий и процессуальных действий;
- обмен опытом работы, законодательными и нормативными актами, учебной литературой по вопросам деятельности органов внутренних дел, а также оказание на взаимной основе содействия в подготовке, переподготовке и повышении квалификации кадров;
- взаимовыгодные поставки автомобильной, криминалистической и специальной техники, средств связи, вещевого имущества и продукции производственно-технического назначения;
- содействие в осуществлении транзитных перевозок специальных и других грузов, конвоирования и этапирования;
- обмен научно-технической информацией по вопросам деятельности органов внутренних дел, совместное проведение научных исследований, разработок и программ по представляющим взаимный интерес актуальным проблемам;
- организация шифрованной связи.

Содействие по запросу и просьбе оказывается :

- в задержании лиц, скрывшихся от следствия, суда и отбытия наказания, заключении их в необходимых случаях под стражу;
- в выдаче лиц для привлечения их к уголовной ответственности или для приведения приговора в исполнение.

Кроме того, государства предоставляют необходимую информацию на унифицированных носителях для пополнения межгосударственных оперативно-справочных, дактилоскопических, криминалистических и иных учетов, находящихся в ведении МВД Российской Федерации. Причем пользование этой информацией осуществляется на безвозмездной основе. Содержание такого информационного банка осуществляется на доленом участии. Для координации и взаимодействия в борьбе с преступностью учреждено Совещание министров внутренних дел СНГ.

На практике взаимодействие органов по-

граничного контроля и таможенных служб осуществляется по следующим основным направлениям:

- обмен оперативной информацией по вопросам выявления и пресечения противоправной деятельности, связанной с незаконным перемещением культурных ценностей через Государственную границу, а также изменений в нормативных документах сопредельных государств по вопросам деятельности пограничных и таможенных органов;
- планирование, организация и проведение совместных мероприятий по выявлению и пресечению противоправной деятельности, связанной с незаконным перемещением культурных ценностей;
- сотрудничество в сфере борьбы с нелегальным оборотом предметов художественного, исторического и археологического достояния, контрабандой;
- информирование о лицах, причастных к незаконному перемещению через Государственную границу предметов художественного, исторического и археологического достояния, контрабанде; способах, формах и методах незаконного перемещения через Государственную границу предметов старины и искусства; попытках организованных преступных групп вовлечь должностных лиц таможенных и пограничных органов в преступную деятельность.

Такое взаимодействие правоохранительных органов, как правило, дает свой положительный результат.

Так, российские таможенные и правоохранительные органы во взаимодействии с Таможенной службой США в июне 2000 г. осуществили задержание культурных ценностей (9 предметов из серебра и хрусталя), незаконно вывезенных из России в США, которые, по оценкам экспертов аукциона Кристи, могли входить в коллекцию посуды Дома Романовых²⁵.

Итак, результаты произведенного анализа законодательства и практики его применения в странах СНГ и Балтии свидетельствуют о необходимости унифицировать правовые нормы, предусматривающие ответственность за преступления против историко-культурного наследия, криминализировать отношения в сфере нелегального вывоза предметов старины и искусства.

СНОСКИ

¹ Международное право в документах. М.; Юрид. лит., 1982. с. 826-832.

² Ведомости Верховного Совета СССР, 1971 г., № 2, ст. 18.

³ Уголовное право Республики Беларусь. Особенная часть. / Под ред. А.И. Лукашова. – Мн. Тесей,

2001. с. 36.

⁴ Уголовный закон Латвийской Республики (Krimināllikums) //PV SIA «TIS», 1999.

⁵ Собрание законодательства Российской Федерации. № 5. 29.01.96 г., ст. 411.

⁶ Калугин В.Ю. Преступления против мира, безопасности человечества и военные преступления: уголовно-правовой анализ. Мн.Тесей. 2002. с.96.

⁷ Хладик Я. Гагская Конвенция 1954 г. и Второй дополнительный протокол к ней: имплементация на национальном уровне // Юстиция Беларуси. 2003. №3. с. 71.

⁸ Информация об осуществлении Конвенции о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта. Доклады 1955 г. Paris, 1995 г.

⁹ Ведомости Национального Собрания Республики Беларусь. 2000. № 15.

¹⁰ Данные Государственного комитета пограничных войск Республики Беларусь, делопроизводство №5/1311 за 2003 г.

¹¹ Данные Главного управления по борьбе с контрабандой Государственного таможенного комитета Российской Федерации, делопроизводство № 08-313/5481; 09-05/5685.

¹² Данные Таможенного департамента Министерства по государственным доходам и сборам Республики Таджикистан, делопроизводство № 14.1/AA – 7954 за 2003 г.

¹³ Данные Главного управления по борьбе с контрабандой и нарушениями таможенных правил Государственного таможенного комитета Азербайджанской Республики, делопроизводство №

13/13 – 23/6154 за 2003 г.

¹⁴ Данные Криминальной службы Таможенного департамента Министерства финансов Грузии, делопроизводство № 2-01-25/291 за 2004 г.

¹⁵ Сведения сообщены Генеральным директором Таможенного департамента Республики Молдова, делопроизводство № 6830 за 2003 г.

¹⁶ Данные Таможенного департамента Министерства финансов Республики Литва, делопроизводство № 3В – 20.3/14 за 2003 г.

¹⁷ Сведения предоставлены Национальной таможенной службой Латвийской Республики, делопроизводство № 16. 8. 1 / 1854 за 2003 г.

¹⁸ Архив Гродненской региональной таможни, архив за 2001г.

¹⁹ Архив Гродненской региональной таможни, архив за 2001г.

²⁰ Там же.

²¹ Архив Гродненской региональной таможни за 2002 г.

²² Лайтман Е.В. Уголовно-правовые вопросы борьбы с контрабандой // Налоговые и иные экономические преступления. Сборник научных статей. Выпуск 3. Ярославль, 2001. с.114.

²³ Report by the intergovernmental committee for promoting the return of cultural property to its countries of origin or ins restitution in case of illicit appropriation its activities // UNESCO General Conference 30C/REP. 14, Paris, 1999.

²⁴ Сведения предоставлены начальником НЦБ Интерпола в Беларуси.

²⁵ Данные ГТК Российской Федерации.

Igor Martinenko

THE PROBLEM OF ESTABLISHING EFFECTIVE INTERACTION AND ATTACHMENT OF PENAL AMENABILITY FOR THE CRIMES, TRESPASSING ON CULTURAL HERITAGE OF THE CIS AND BALTIC STATES.

Summary

This article covers problems of attachment penal amenability for crimes against historical and cultural heritage according to legislation of the CIS and the Baltic states. The evaluation of court and consecutive practice on the cases of such category is carried out. Statistics, which characterise criminal state in this area and examples of attraction to the amenability for stealing cultural valuables, are listed.

Most typical ways of antique reticence from customs execution, when moving them to other countries, are named Conclusion is made, that bootleg export of period pieces and pieces of art assumes the way of international underworld. The criminalization of the world antique market is caused in the first place by the incomes of illegal operations with cultural valuables, which can easily be compared with the incomes from illegal rotation of weapon and drugs. Criminal business in the area of illegal rotation of cultural valuables is distinguished for the high level of professionalism, specialization and distribution of criminal work.

Scientific analysis of crimes trespassing on cultural property is carried out: intentional destruction of cultural monuments, contraband of cultural valuables, theft of cultural valuables, destruction of cultural valuables in times of war conflicts ors.

Criminal law of the Baltic states and the CIS is researched, structure of crimes against historical and cultural heritage is defined.

In accordance with results of conducted research of law system and practice of application in the CIS and the Baltic states author makes a conclusion about need of unifying law norms, contemplating responsibility for crimes against historical and cultural heritage.

Игорь Титович

ПРОБЛЕМА СОХРАНЕНИЯ КУЛЬТУРНОГО СВОЕОБРАЗИЯ ВОСТОЧНЫХ ТЕРРИТОРИЙ В ПЕРИОД II РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ

Трансформационные процессы после инкорпорации западных территорий Белоруссии и Украины во II Речь Посполитую затронули не только социально-политическую, но и культурную стороны жизни автохтонного населения, которое рассматривалось польским руководством как основной элемент ассимиляционного воздействия. Окончательной целью проводимой на этой территории правительственным лагерем политики «восточных кресов» было закрепление за Польшей присоединенных земель через постепенную колонизацию и ассимиляцию коренного населения.

Усиление польского культурного влияния в Западной Белоруссии в межвоенный период осуществлялось посредством национальной политики властей, которая нашла свое отражение в борьбе с любой пропагандой национальных и культурных отличий славянских меньшинств и систематическом убеждении местного населения в том, что оно является составной частью польского народа. В этом случае отсутствие борьбы белорусов, литовцев и украинцев за национальное освобождение рассматривалось польским руководством как гарант государственной безопасности II Речи Посполитой.

С учетом безрезультатности вовлечения большинства населения Белостокского, Виленского, Новогрудского и Полесского воеводств в открытую колонизаторскую деятельность, польскими властями была осуществлена попытка расширить этот процесс с помощью краеведческого движения при расчете, что оно частично ослабит культурно-национальные требования меньшинств, а научно-исследовательская и просветительская деятельность польских краеведческих учреждений на восточных территориях позволит проводить латентную аккультурацию белорусского, литовского и украинского населения. Помимо этого, при помощи краеведческой деятельности планировалось привлечь местное население к подготовке полноценных научных описаний отдельных территорий и разработке определенных моделей экономического и социокультурного развития восточного региона как составной части польского государства.

В свою очередь общественное краеведение на территории Западной Белоруссии развивалось как научно-исследовательская и научно-популяризаторская деятельность, направленная на комплексное изучение определенной местности, а также как одна из наиболее важных форм самоорганиза-

ции местного населения в целях борьбы за равные с поляками условия культурного развития, требования издания законов, которые могли бы гарантировать местному населению возможность свободного пользования родным языком, помочь созданию системы национального образования и обеспечить невмешательство государства в духовно-религиозную жизнь. Соответственно вся краеведческая деятельность общественных организаций на восточных территориях II Речи Посполитой была сконцентрирована преимущественно на культурно-воспитательной задаче и формировании национальной идентичности местного населения.

Программной основой западнобелорусского краеведческого движения межвоенного этапа выступила концепция «краевости», которая подчеркивала культурную, интеллектуальную и экономическую самостоятельность восточных воеводств II Речи Посполитой, что в свою очередь рассматривалось центральными властями как негативные сепаратистские устремления. Западнобелорусская общественность в краевости видела реальный шанс национально-культурной автономии восточных воеводств с центром в Вильно, проект которой был предложен в 1921 г. В. Каменецким и подкреплен обещаниями польского руководства.¹ Еще один проект реализации концепции краевости в отношении наделения автономией «восточных крессов» горячо обсуждался в общепольской прессе в начале 1925 г.²

Майский (1926 г.) государственный переворот во II Речи Посполитой не внес радикальных изменений в характер белорусско- и литовско-польских культурных отношений. Если и были определенные трансформации, то они касались, прежде всего, изменения ассимиляционной тактики в зависимости от политической ситуации в стране и за ее пределами. Стратегическим направлением в национально-культурной политике правительств режима санации явилась государственная ассимиляция меньшинств посредством программы гражданского воспитания, направленная на формирование из белорусов, литовцев и украинцев лояльных граждан польского государства (разработан А. Скварчинским, С. Червинским и Я. Янджевичем).³

Весной 1927 г. начался новый этап государственной национально-культурной политики в отношении национальных меньшинств,

когда представители местной администрации получили возможность проведения самостоятельной национальной политики в границах своих воеводств, что объяснялось частой сменой правительств и министерств Польши⁴.

На протяжении 1930-х гг. в политических кругах и среди общественности II Речи Посполитой стала преобладать идея монолитной польской нации.. Политическая мысль Польши признавала белорусов, литовцев и украинцев исключительно региональными группами польской нации, в результате чего поддержку получила программа регионализма и исчезло толерантное отношение к возрождению культур национальных меньшинств.⁵ Несмотря на подобие основополагающих постулатов краевости и регионализма, для польской внутренней политики на присоединенных территориях более выгодным являлся регионализм, который подчеркивал доминирующее положение польской культуры.

Распространение на территории Западной Белоруссии идей регионализма в качестве основополагающих постулатов национально-культурной политики рассматривалось правительственными кругами II Речи Посполитой как весьма полезное. Все проявления национально-культурного своеобразия этого региона трактовались концепцией регионализма как многовариативность польской культуры, что пропагандировалось среди западнобелорусского населения через деятельность польских краеведческих учреждений. На основе науки о природе, географии и истории делался акцент на этнографические и фольклорные сегменты народных культур, которые обосновывались как региональные и вместе с тем общепольские ценности.⁶ Поэтому регионализм рассматривался как деталь общей программы укрепления польской культуры, которая осуществлялась посредством интеллектуального представительства поляков на этой территории.

Использование на практике правящими кругами II Речи Посполитой идей регионализма в борьбе с национально-культурным движением в Западной Белоруссии не достигло запланированных результатов, а более содействовало процессу создания собственных белорусских краеведческих объединений и пробуждению среди местного населения стремления к сохранению культурно-исторических ценностей белорусского народа, что в свою очередь спровоцировало более

жесткое отношение польского государства к национально-культурной политике в этом регионе.

Первоначально на территории восточных воеводств польскими властями была проведена работа по выявлению, охране и регистрации историко-культурных памятников. Планировалось, что к этой деятельности самостоятельно присоединится местное население, чего, разумеется, не произошло. Поэтому на заседании управляющих округов и шефов секции Гражданского управления Восточных земель 23 декабря 1920 г. было принято обращение, призывавшее население и культурные организации Западной Белоруссии к расширению опеки над историческими памятниками в границах своих повоев [16. с. 5].⁷ Вся последующая работа региональных органов властей в этом направлении исходила из необходимости вовлечения широких слоев западнорусского населения в деятельность по изучению и сохранению польского исторического наследия, как составной части всего общепольского краеведческого движения.

На распространение и активизацию процесса охраны памятников культуры и истории на территории Полесского воеводства было нацелено распоряжение воеводы от 1 февраля 1933 г., которое обязывало старостов начать деятельность по точному и полному описанию предметов, находящихся в старых замках и государственных постройках, а также обязывало приступить к поиску средств для обеспечения их охраны и консервации.⁸ Всеми работами по исследованию и охране памятников на территории Полесья руководил отдел искусств и культуры при воеводском управлении, входивший в состав административного отдела.⁹ Для координации всего краеведческого движения в границах воеводства референт по делам культуры и искусств Полесского воеводского управления входил в тесный контакт с местными региональными отделами Польского краеведческого товарищества (ПКТ) и стремился посредством последних вовлечь другие общественные организации в процесс опеки над историческими памятниками Полесья.

Еще одним важным направлением политики местных органов власти в отношении краеведческого движения на территории Западной Белоруссии являлось создание благоприятных условий для развития польских краеведческих объединений, а также

финансовая поддержка пропольской краеведческой деятельности на территории западнорусских повоев. С этой целью отдел культуры и искусства Полесского воеводства в 1929 г. принял постановление, согласно которому средства бюджетов повоевых сеймиков под № 7 (средства на развитие культурного движения и искусства) направлялись на поддержку местной краеведческой деятельности (сюда входила опека над памятниками, расходы на реставрацию и работа по подготовке монографии повоева).¹⁰ Продолжением этой политики стало издание Полесским воеводой в 1929 г. циркуляра «Об организации повоевых краеведческих товариществ», по которому старосты должны были склонять белорусское население к организации региональных отделений ПКТ, а в местностях, где последние уже существовали, оказывать им всяческую поддержку [30. л. 6].¹¹ Данный циркуляр также определял приоритетные направления развития краеведческой деятельности в границах повоев: опека над памятниками культуры в тесном сотрудничестве с референтом по делам культуры и искусства Полесского воеводского управления, сбор и обработка материалов для подготовки монографии повоев и обработка информации, полезной для развития туристической деятельности на Полесье. В 1933 г. циркуляр был дополнен постановлением «Об опеке над публичными сборами», который обязал полесские власти содействовать также и развитию региональных краеведческих музеев. Подобного направления в поддержке краеведческого движения на подвластных территориях придерживались и руководители остальных западнорусских воеводств, что было закреплено в соответствующих актах местного законодательства.

Значительной проблемой для западнорусских территорий являлось увеличение числа случаев вывоза за границу ценных памятников прошлого и истории первобытного общества. Активизация деятельности воеводских органов управления в области осуществления действий по запрету самостоятельных раскопок и пресечению вывоза культурно-исторических памятников за пределы страны произошла только после обращения от 31 мая 1931 г. Люблинского окружного отдела искусств к министру вероисповеданий и публичного просвещения [29. л. 14].¹² Однако, несмотря на запреты воеводской администрации, представители местного населения продолжали торговать

культурно-историческими памятниками, похищенными из дворцов и государственных помещений еще во время ведения советско-польских военных действий, так как в тяжелых экономических условиях это был единственный источник средств существования отдельных граждан.

Следует отметить, что деятельность местных органов власти по поддержке краеведческого движения на территории Западной Белоруссии осуществлялась в границах общегосударственного законодательства II Речи Посполитой, подкрепленного региональными нормативными актами воеводской администрации. Основной целью деятельности местных органов власти в деле распространения идей краеведения на подвластных западнобелорусских территориях являлась активизация интеллектуального движения в провинции и принудительное включение автохтонного населения в процесс опеки над общепольскими культурными ценностями.

Создание представительств и отделов национальных белорусских общественно-культурных товариществ краеведческого профиля на территории восточных воеводств II Речи Посполитой началось сразу после подписания Рижского мирного соглашения, но активизация этого процесса произошла только в середине 1920-х гг. В условиях усиления полонизации в Западной Белоруссии особое значение получила именно проблема сохранения и популяризации историко-культурного наследия белорусского народа, на решение которой и была направлена деятельность белорусских организаций краеведческого профиля. Среди западнобелорусских краеведческих организаций общественного типа руководящую роль играли объединения, располагавшие преимущественно в Вильно и по национальному составу членов относившиеся к белорусским товариществам. Именно виленские краеведческие организации рассматривались западнобелорусским населением как основные учреждения, осуществляющие краеведческую деятельность не только на Виленине, но и на остальной территории исторического ВКЛ. Преобладающую часть социальной базы этих краеведческих объединений составляла местная (белорусская, польская, литовская и еврейская) интеллигенция, преимущественно врачи, учителя, авторы изданных при помощи товариществ книг о регионе, священники и обычные любители.¹³

Лидирующее положение среди общественных объединений краеведческого направления занимало Белорусское научное товарищество (БНТ), пользовавшееся значительным авторитетом среди западнобелорусского населения. Созданное 25-27 января 1918 г., БНТ первоначально имело целью исследование и сохранение музейной коллекции И. Луцкевича, а также выполнение роли белорусской культурной репрезентации на просторах исторического ВКЛ. Передача БНТ коллекции и архива И. Луцкевича произошла 13 мая 1918 г., тогда же была основана библиотека, первоначальный фонд которой составили собрания Б. Даниловича и Е. Романова.¹⁴

Свои непосредственные задачи товарищество видело в организации музея и координации деятельности белорусских научных учреждений по изучению и сохранению культурного наследия белорусской нации. Переход БНТ к собственно краеведческой деятельности был вызван необходимостью решения в 1923 г. проблемы «Celi Konrada». После создания и деятельности независимой профессиональной комиссии под руководством Виленского Товарищества приятелей наук, которое решило этот вопрос в пользу БНТ, краеведческая сфера деятельности белорусского товарищества значительно расширилась и начала оказывать заметное влияние на содержание и характер национально-освободительного движения в Западной Белоруссии.

Более активную краеведческо-культурную деятельность с включением в нее белорусского населения БНТ проводило на протяжении 1925-1930 гг., отметив 400-летие белорусского книгопечатания и статута 1529 г. Основная деятельность БНТ в 1930 г. была обращена на организацию краеведческо-туристической секции (М. Ильяшевич) с целью распространения краеведения и туризма, а также поддержки заинтересованных в нем белорусских граждан. На тот момент в товариществе не было условий для проведения фундаментальных исследований, поэтому осуществлялась разработка отдельных научных проблем в области белорусоведения. Весной 1930 г. краеведческая секция организовала выставку рисунков, икон, фотографий белорусских национальных типов одежды, но из-за недостатка профессиональных членов секция вскоре приостановила свою деятельность. Данный факт не означал автоматического отказа БНТ от участия в

краеведческих исследованиях, товарищество продолжало активно сотрудничать с художником Я. Дроздовичем, который по заданию БНТ проводил этнографические исследования в границах восточных воеводств, откуда и присылал ценные этнографические материалы.¹⁵

В конце 1932 г., учитывая значимость и необходимость распространения краеведческой деятельности среди белорусского населения как фактора, способствующего формированию национальной принадлежности и самосознания, правление БНТ постановило возобновить работу краеведческо-туристической секции и дополнительно организовать историческую и литературно-художественную секции.¹⁶ В исторической секции в связи со съездом историков в Вильно в 1935 г. было подготовлено несколько рефератов, знакомявших делегатов с культурным наследием и традициями белорусского населения. Среди разнообразных видов деятельности секций БНТ необходимо выделить выступления коллег с докладами и лекциями по различным темам и организацию национальных праздников, связанных со знаменательными датами белорусской истории.

Активная деятельность независимого БНТ, пропагандировавшего национально-культурную оригинальность белорусов, мешала польским властям проводить переориентацию местного населения на польские культурные ценности. Чтобы ликвидировать фактор противодействия политике ассимиляции, в 1936 и 1938 гг. польские власти неоднократно предлагали БНТ в лице А. Луцкевича либо объединить Белорусский музей с музеем Виленского ТПН, на что получили решительный отказ, либо из музейных сборов Литовского научного товарищества и БНТ создать единый региональный музей, предложив А. Луцкевичу должность директора.¹⁷ Результатом отказа стало прекращение польскими властями с 1 июня 1938 г. финансирования деятельности БНТ. Несмотря на довольно сложные условия существования, возникновение и деятельность БНТ содействовали сохранению и изучению культурно-исторических ценностей белорусского народа, пробуждению его национального самосознания, так как товарищество реально противостояло официальной политике полонизации и в этом смысле придавало развитию белорусского национально-освободительного движения соответствующий вектор.

Призывы к систематическому описанию восточных воеводств II Речи Посполитой с точки зрения народной материальной культуры активизировали деятельность местной западнобелорусской интеллигенции, результатом чего стало требование открытия краеведческих каникулярных курсов для взрослых. Знания, полученные во время этих курсов, были использованы при создании и организации провинциальных общественных объединений с собственно краеведческим направлением деятельности.

Первой краеведческо-исследовательской организацией на Полесье, созданной для распространения и пропаганды краеведческого туризма независимо от ПКТ 15 июля 1924 г., являлось Пинское Полесское краеведческое товарищество. Устав этой организации предусматривал создание музея, поэтому вся первоначальная деятельность Полесского товарищества была направлена на сбор экспонатов будущей музейной коллекции.¹⁸ На протяжении 1923-1926 гг. товариществом было проведено несколько археологических экспедиций по Пинскому Полесью и издан путеводитель. Активная работа Пинского краеведческого товарищества была приостановлена в конце 1926 г. в связи с отъездом его руководителя, а также по причине катастрофической ограниченности финансовых средств. Поэтому новое правление в 1927 г. начало процедуру формального присоединения краеведческого товарищества к ПКТ. Полесское товарищество было реорганизовано в Пинский региональный отдел ПКТ, но сумело сохранить автономное положение от созданного ранее Брестского отдела ПКТ и переключилось на постулаты польского регионализма, имевшего целью полонизацию местного населения. Подчинение самостоятельного краеведческого товарищества в Пинске централизованной системе ПКТ обеспечивало контроль и воздействие на деятельность этой полесской общественно-культурной организации со стороны польских властей. Вопрос о причинах рассмотренной политики местных властей в отношении к краеведческому товариществу в Пинске имеет несколько ответов. Наиболее убедительным представляется следующий: польские власти боялись, что реализация просветительских и культурных устремлений приграничного с БССР населения может повлечь за собой рост его национального самосознания и сепаратистских тенденций.

Отдельные искусственно созданные объединения краеведческого профиля, существовавшие в Западной Белоруссии непродолжительное время, необходимо рассматривать как попытку местной воеводской администрации исполнить распоряжение правящих кругов II Речи Посполитой по поддержке пропольского краеведческого движения на данной территории. История существования этих учреждений дает основания говорить о неэффективности данной деятельности, так как местное население видело реальную направленность работы этих учреждений по культивированию элементов польской культуры на территории восточных воеводств польского государства.

Особое внимание при распространении краеведческого движения и включении в него западнобелорусского населения придавалось особому типу общественных товариществ, осуществлявших свою научно-исследовательскую деятельность на строго определенной территории повета. Такие организации знакомили с историей и культурой отдельных территорий Западной Белоруссии посредством краеведческих экскурсий и изданием результатов научных исследований или источников по истории региона. К объединениям такого типа следует относить товарищества приятелей наук (ТПН), существовавшие в разное время в Вильно, Гродно и на Полесье.

Товарищество приятелей наук в Вильно, созданное 2 октября 1906 г., первоначально занималось сбором научно-этнографического материала и подготовкой на его основе рефератов.¹⁹ Непосредственной целью ТПН, как отмечалось в уставе 19-22 г., являлось исследование Виленщины в этнографическом, историческом, экономическом и статистическом отношениях посредством проведения научных и краеведческих экскурсий и создания музейной коллекции. Товарищество первоначально имело локальный характер, но вскоре получило широкий резонанс благодаря высокому уровню научной деятельности. Данный уровень был достигнут в результате отказа от принятия непрофессиональных членов в состав товарищества, поэтому нельзя говорить о широкой деятельности по распространению идеи краеведения этим объединением среди белорусского населения: в своем роде это было закрытое высоконучное товарищество краеведческого профиля. В межвоенный период оно являлось

наиболее авторитетным научно-исследовательским учреждением, что косвенно подтверждает его руководящая роль в решении проблемы «Celi Konrada».

Товарищество приятелей наук в Гродно действовало на протяжении 1920-1923 гг. И ориентировалось на поддержку на Гродненщине развития науки, интеллектуальной деятельности и искусств. Предметом деятельности товарищества являлись научно-исследовательская работа, организация экскурсий и краеведческих музеев, однако приоритетными считались поддержка Государственного музея в Старом замке и исследование региона в этнографическом, экономическом и статистическом отношениях.²⁰ За короткий промежуток своей деятельности ТПН смогло издать несколько трудов Ю. Едковского, очерки истории Гродненского Государственного музея и вскоре, в связи с переориентацией его членов на деятельность других научно-культурных товариществ Гродненщины, было ликвидировано.²¹

Полесское Товарищество приятелей наук должно было объединить ученых в исследовании региональных особенностей (истории, природы, культуры) польской части Полесья. На конференции воеводского правления в Бресте, собранной 6 мая 1938 г., был поднят вопрос о создании при Пинском отделе ПКТ этой институции, что позволило бы начать работу учреждения сразу на профессиональной основе.²² Однако на организационном заседании 20 июня 1938 г. было принято окончательное решение об организации Полесского ТПН в Бресте, в результате чего из-за отсутствия достаточного количества подготовленных кадров и разработанной идеологии деятельности товарищество не смогло начать активную краеведческую работу и вскоре было ликвидировано.

Активное участие в краеведческом движении Западной Белоруссии принимало Еврейское краеведческое товарищество, созданное 29 ноября 1926 г. с целью объединения части еврейского населения, рассматривавшего польское государство как свою родину.²³ Еврейское товарищество являлось наиболее инициативным среди краеведческих объединений национальных меньшинств II Речи Посполитой. Оно состояло из нескольких отделов, деятельностью которых руководили председатели-академики, направлявшие ее на организацию экскурсий, летнего отдыха и издание результатов исследований.²⁴ На

территории восточных воеводств II Речи Посполитой отделы Еврейского краеведческого товарищества объединяли еврейскую общественность в Белостоке, Гродно, Пинске и Вильно.²⁵

Кроме общественных организаций Западной Белоруссии деятельность по сохранению культурного своеобразия восточных территорий II Речи Посполитой осуществляли студенты Виленского Университета имени С. Батория. Одним из первых в университете начал действовать Исторический кружок, основанный по инициативе С. Костялковского в 1923 г. По целям деятельности кружок полностью соответствовал требованиям центрального руководства II Речи Посполитой использовать в научных исследованиях местный материал и обязательно публиковать его в студенческом журнале «Alma mater Vilnensis».²⁶ Во время научных заседаний члены кружка обсуждали рефераты или научные доклады профессоров по проблемам распространения польской культуры на западнобелорусских землях, проводили экскурсии по архивам и историческим местам Вильно. После пяти лет своего существования кружок историков обладал статусом наиболее влиятельного в научном плане студенческого объединения.

На протяжении 1927 г. при кружке был созданы секции, которые сконцентрировали всю научную деятельность студентов. Краеведческое направление имела секция исследования Вильно (Е. Орда), в сферу интересов которой входило распространение среди студентов знаний об исторических событиях в Вильно, создание библиографического описания города и подготовка нескольких путеводителей. Эта секция развивала деятельность в двух направлениях: изучение исторических памятников Вильно и организация заседаний для дискуссий по древним планам и описаниям города.²⁷

Одновременно с историками в университете начал работу кружок студентов-этнологов. Деятельность этнологов по подготовке краеведческих рефератов и проведению этнографических исследований Вильно осуществлялась в тесном сотрудничестве с этнологической лабораторией Виленского университета.²⁸ Студенты-этологи, осуществлявшие под руководством Ц. Эренкройц краеведческо-этнографические экспедиции по Виленщине с целью сбора этнографического материала, обращали зна-

чительное внимание на культурные особенности местного населения, что нашло отражение в докладах, прочитанных на научных заседаниях кружка.

Правление кружка, исходя из значительного интереса студентов Виленского университета к культуре автохтонного населения Виленщины, как локального проявления общепольской культуры, разработало проект исследования всех элементов культуры подвильенских деревень, который и был осуществлен в 1930-1931 гг. За весь период существования кружка студенты-этологи вместе с сотрудниками этнологической лаборатории провели несколько крупных краеведческих исследований в границах Виленского воеводства, а собранный материал передали на хранение в Этнографический музей Виленского университета.

Кроме студенческих кружков краеведческого профиля в Виленском университете действовали добровольные национальные объединения белорусских студентов, в работе которых особое внимание уделялось внепрограммному краеведческому направлению.

Наиболее значимым национальным объединением студентов-белорусов являлся Белорусский студенческий союз (БСС), основанный в 1921 г. Программа союза была направлена на консолидацию и самообразование белорусской студенческой молодежи, и, посредством краеведческой деятельности, на содействие росту национального самосознания среди западнобелорусского населения.²⁹

На протяжении 1924-1926 гг. сформировалось традиционное для БСС направление краеведческой деятельности, а именно: чтение членами союза публичных лекций по вопросам истории Белоруссии, организация культурных мероприятий с участием знаменитых политических и культурных деятелей Западной Белоруссии, экскурсионная работа и краеведческо-этнографические мероприятия в границах Виленщины. Со временем деятельность союза вышла за пределы Вильно и сконцентрировалась в провинции, где с 1933 г. члены союза начали практиковать чтение лекций для местного населения.³⁰ В это же время БСС с целью поддержки сотрудничества с родственными товариществами студентов других национальных меньшинств, для членов Литовского и Украинского студенческих союзов были организованы совместные

краеведческие экскурсии по Новогрудскому воеводству.³¹ Продолжением краеведческой деятельности БСС в 1936 г. стало несколько экскурсий для коллег из других студенческих товариществ университета по Белорусскому музею имени И. Луцкевича, Музею Еврейского научного института и Этнографическому музею Виленского университета.³²

Особое внимание в деятельности союза уделялось пропагандистской и просветительской деятельности по формированию национального самосознания белорусского народа среди местного населения. С целью расширения именно этого направления краеведческо-просветительской деятельности 9 июня 1937 г. БСС издал специальный призыв, обязавший каждого члена союза во время каникул прочитать среди местного населения не менее одного реферата на тему белорусоведения или культурного своеобразия западнобелорусских земель, что, на взгляд руководства союза, должно было содействовать национальной самоидентификации местного населения и заложить основы для дальнейшего политического просвещения в национально-демократическом направлении.³³

Тесное взаимодействие с БСС в сфере краеведческой деятельности осуществляла еще одна научно-исследовательская организация белорусских студентов – Товарищество приятелей белорусоведов (ТПБ), созданная усилиями членов БСС 22 февраля 1931 г.³⁴ Это объединение было организовано как ответ на «потребность студентов-белорусов в обучении белорусскости», что являлось результатом встреч в рамках БСС с представителями белорусской политической элиты.³⁵ За относительно короткий промежуток времени ТПБ сориентировало свою деятельность на обогащение и углубление знаний студентов-белорусов в области белорусоведения, научной помощи в образовании и установлении тесной связи с демократическим направлением белорусского национально-освободительного движения. Объединив преподавателей и студентов, желавших участвовать в научном исследовании проблем белорусоведения, ТПБ культивировало белорусский язык, используя его в качестве рабочего в ходе научных заседаний.³⁶

Помимо научных собраний члены товарищества участвовали в этнографических экспедициях по Виленщине и сборах филологического материала в западнобелорусском

регионе. В качестве отчета о проделанной работе члены ТПБ 18 марта 1933 г. провели Этнографический концерт, где представили обработанные белорусские народные песни Западной Белоруссии.³⁷ На протяжении 1934 г. краеведческое направление деятельности товарищества переориентировалось на работу этнографической (М. Петюкевич), литературной (С. Станкевич), исторической (Х. Ильяшевич), экономической (З. Косяк) и филологической (Я. Станкевич) секций. Деятельность членов товарищества в этих секциях имела практический характер и осуществлялась студентами по внешним и внутренним направлениям. К внешней деятельности, согласно изданным инструкциям, относился сбор краеведческих материалов во время каникул в границах Виленщины. Внутренняя работа секций товарищества предполагала научную обработку собранного материала, подготовку на его базе рефератов и лекций, обработку каталога изданных белорусских песен и составление этнографической карты Западной Белоруссии. Необходимо отметить, что в качестве основной задачи деятельности членов секций руководство ТПБ понимало сохранение древней белорусской культуры для научных целей (считалось, что народное творчество создает основание для очерчивания границ народности).³⁸

Последний этап деятельности ТПБ охарактеризовался активной практической работой по поддержке экскурсионно-краеведческого движения на территории Западной Белоруссии с целью углубления знаний в области белорусоведения и сбора этнографического и языковедческого материала (22 этнографические экспедиции и 6 – по языкознанию).³⁹ Первоначально экскурсии осуществлялись исключительно в Этнографический музей, с которым ТПБ тесно сотрудничало, а 18 марта 1937 г. председатель товарищества А. Шукелойць получил от ректора Виленского университета разрешение на организацию экскурсионно-краеведческой деятельности за пределами университета.⁴⁰ Результатом разрешения ректора стали краеведческие экскурсии студентов по Белорусскому музею, Археологическому музею и музею Виленского ТПН. Одновременно члены ТПБ проводили агитационно-просветительскую работу среди студентов, для чего разработали и провели зимой 1939 г. курсы по белорусоведению с привлечением к участию в них А. Луцкевича и других представителей западнобелорусской политической и культурной элиты.⁴¹

Таким образом, западнобелорусские студенческие организации Виленского университета, несмотря на довольно сложные политические условия и ограниченность финансовых средств, смогли организовать среди студенческой молодежи и местного населения на протяжении 1921-1939 гг. относительно широкую культурно-просветительскую деятельность, реально противостоявшую официальному направлению политики польских властей на полонизацию и культурную ассимиляцию Западной Белоруссии, и в этом смысле дополнили собой белорусское национально-освободительное движение.

Отдельную категорию краеведческих учреждений межвоенного периода составляли музеи западнобелорусских общественно-научных институций, которые в своем большинстве подчеркивали самостоятельный национальный характер белорусской культуры, рассматривая в качестве ареала ее распространения территорию исторического ВКЛ. В условиях усиления полонизации на этой территории особое значение приобретала именно проблема сохранения и популяризации историко-культурного наследия белорусского народа, в связи с чем предметы материальной культуры, фольклор и особенно язык рассматривались белорусской общественностью как объединяющее свидетельство исторической непрерывности белорусской нации и сохранения ее корней в народе.

Рассмотрение истории территории Белоруссии и Литвы как истории самобытной и самостоятельной, а также факт признания существенного отличия краевой культуры от творческой жизни на остальной территории II Речи Посполитой были положены в основу деятельности музея Виленского ТПН. Этот музей рассматривался как Центральный гуманитарный музей северо-восточных земель польского государства и объединял материалы, касавшиеся территории исторического ВКЛ. Несмотря на довольно продолжительное существование (с 1906 г.), все сборы были реорганизованы только в 1930 г. и 2 марта 1930 г. музей открыл для посетителей природоведческую, этнографическую, археологическую и историческую экспозиции.⁴² Внешняя деятельность музея не отличалась активной исследовательской работой: сотрудники стремились посредством разного рода выставок и экспозиций показать специфические и уникальные культурно-этнографические особенности населения исторического ВКЛ без выде-

ления национальных черт. Считалось, что именно в таком виде культура этого региона представляет совокупное целое, сильное и самостоятельное, и именно в данном виде она сможет противостоять полонизационной деятельности.

Несмотря на программные заявления, широкой деятельности среди простого населения сотрудники музея не проводили, так как в первую очередь ориентировались на подготовленные научные кадры и профессиональное исследование разных исторических памятников Виленщины, что предусматривало наличие специализированных знаний в определенной области наук. В связи с этим необходимо отметить, что и музейная коллекция Виленского ТПН была более ориентирована на ученых, историков и студенческую молодежь, а не на простых посетителей. В целом же деятельность наиболее крупного на то время музея Виленского ТПН открыто не противостояла полонизации, но подчеркивала обособленность этого региона и его культуры от остальной части II Речи Посполитой.

На позициях краевости начинал свою деятельность Белорусский музей имени И. Луцкевича, созданный в декабре 1921 г. Однако вскоре национальный фактор в деятельности музея стал определяющим, что явилось результатом противостояния белорусской интеллигенции процессу принудительной полонизации местного населения. Музей должен был стать, по мысли его создателей, основой будущего белорусского национального музея и в отличие от большинства польских музейных фондов имел общеисторический характер, а состав его фондов отражал патриотизм и заинтересованность национальной интеллигенции в сохранении своего исторического прошлого. Деятельность сотрудников музея была направлена на изучение истории и культуры белорусского общества, проживавшего на территории исторического ВКЛ, а также на ознакомление местного населения с результатами этих исследований.⁴³ Уникальность первого национального белорусского музейного учреждения в том, что помощь в его деятельности оказывали не только интеллигенция и учащиеся Вильно, но и простое население, которое помогало в исследованиях и передавало музею предметы домашнего обихода и хозяйства. Необходимо отметить, что Белорусский музей вместе с музеем Виленского ТПН и Этнографическим музеем Виленского университета входил в число наиболее богатых и полных музейных коллекций Вильно.

На принципах регионализма базировал свою деятельность Гродненский государственный музей, созданный 13 июня 1922 г.⁴⁴ Несмотря на то, что инициатором создания музея выступило население г. Гродно, активно помогавшее формированию значительной историко-культурной коллекции, музей с самого начала рассматривался исключительно как государственное учреждение, содействующее доминированию и пропаганде польской культуры на Гродненщине. Эти цели можно было реализовать, считал хранитель музея Ю. Едковский, только посредством расширения образовательно-просветительской работы среди местного населения, в результате чего музей сможет приобрести авторитет в обществе.⁴⁵

Активное пополнение коллекции Гродненского музея началось только в 1930-е гг., когда его хранитель через прессу и непосредственно в гимназии занялся пропагандой знаний по истории Гродненщины. В результате этой работы вокруг музея объединились любители и коллекционеры древностей (С. Живна, Я. Кохановский, Т. Маркевич и Я. Фицке).⁴⁶ Они проводили археологические раскопки, организовывали экспедиции, обменивались с польскими музеями экспонатами, которые имели явную западнобелорусскую специфику. Помимо этого музей занимался изданием справочников и каталогов, сбором экспонатов по археологии, нумизматике, резьбе и живописи. В результате проведенной работы Гродненский музей стал представлять региональную музейную коллекцию с отделами археологии, первобытной истории, нумизматики, древнего и современного народного искусства.⁴⁷

Самый крупный в Западной Белоруссии - Полесский музей Пинского отдела ПКТ, основанный 17 октября 1924 г. с целью сбора и исследования краеведческого материала и реставрации исторических и культурных памятников Полесья.⁴⁸ Первоначальный этап деятельности музея характеризовался широкой систематической работой сотрудников по комплектации коллекций. Особое внимание уделялось этнографическим материалам, что объяснялось стремлением зафиксировать самобытную материальную культуру Полесья и многочисленные архаические черты быта, исчезавшие под влиянием цивилизации. Для сбора этнографических и археологических материалов на протяжении 1937 г. музей организовал для своих сотрудников несколько краеведческих экспедиций по полесским поветам. Кро-

ме этого в собирательскую работу активно включилось и местное население, которое передавало музею предметы народного домашнего обихода и хозяйства. Некоторые музейные экспонаты были переданы музею государственными учреждениями и органами местной власти: музей в 1937 г. получил положительный ответ на обращение к Полесскому товариществу помощи народным промыслам с предложением о передаче ему экспонатов, находившихся на депозите в Этнографическом музее в Вильно.

Музей имени А. Мицкевича свои интересы ограничивал преимущественно событиями и местами, связанными с жизнью поэта.⁴⁹ Поддержку деятельности музея оказывал Новогрудский отдел ПКТ, который передал коллекцию открыток с видами Новогрудского воеводства, большую библиотеку, часть которой составляли коллекции виленских белорусских изданий, учебники и монографии, издания А. Мицкевича и Ю. Словацкого XIX-начала XX вв. Музей также не занимался значительной охранно-исследовательской работой, так как имел частный характер и создавался как научно-просветительский и экскурсионный центр, посвященный поэту. Вместе с тем коллекция музея им. А. Мицкевича включала отдельные предметы народной культуры местного происхождения, а особой гордостью музея считался макет крестьянского новогрудского дома с колодцем-журавлем, изготовленный Я. Дроздовичем и Р. Лецкой.⁵⁰

Непосредственную воспитательно-просветительскую деятельность реализовывали в своей работе музеи учебных заведений Западной Белоруссии, являвшиеся отдельными научными лабораториями Виленского университета, а также музеи при разного рода семинариях и гимназиях, выполнявшие роль учреждений, реализующих программное и внепрограммное направления школьного краеведения.

Необходимость создания при Виленском университете лаборатории для практического исследования особенностей общепольской культуры на территории Западной Белоруссии приобрела актуальность в марте 1925 г., когда в Вильно прошла первая выставка народных тканей, экспонаты которой и положили начало отделам народной и материальной культуры Этнографического музея Виленского университета.⁵¹ Музей создавал целостное представление о культуре Западной Белоруссии и со временем превратился в центр, который объединил за-

паднобелорусскую студенческую молодежь и интеллигенцию. Основополагающими целями деятельности Этнографического музея являлись исследование культуры земель исторического ВКЛ и сбор музейных экспонатов, ориентированных в этнической области, с акцентом на выделение специфических черт народной культуры, что в свою очередь свидетельствовало о краевом направлении деятельности музея [6. с. 86]. Основную часть экспонатов музея составляли предметы, собранные во время экспедиций сотрудниками кафедры этнологии Виленского университета. Кроме того, формированию коллекции содействовали студенты и учащиеся (краеведческий кружок гимназии им. А. Мицкевича в Вильно), а также население Белостокского, Виленского и Новогрудского воеводств. Сотрудники музея проводили активную научно-исследовательскую деятельность: М. Знамеровская-Пруффер изучала народные пояса и орудия труда из кости, В. Дыновский исследовал резьбу, роспись и изготовление мебели, Л. Турковский – гончарные центры Западной Белоруссии.

Необходимо подчеркнуть, что общественно-научные музеи Западной Белоруссии, существовавшие благодаря сохранению права частной собственности на культурно-исторические памятники, несмотря на то, что все они базировались на частной инициативе, демонстрировали идеологическое разнообразие своей деятельности. Именно среди этой группы краеведческих учреждений выделился первый белорусский музей, имевший национальные принципы построения, а его деятельность содействовала повышению национального самосознания среди западнобелорусской общественности

и дополняла собой национально-освободительное движение на территории Западной Белоруссии.

Таким образом, западнобелорусское краеведческое движение в своей деятельности опиралось преимущественно на научные центры (научные товарищества и Виленский университет), однако не было так распространено как польское. Во-первых, белорусские краеведческие организации не были многочисленными и не имели из-за отсутствия необходимых финансов разнообразных направлений деятельности. Многие из них столкнулись с экономическими трудностями, приведшими к их угасанию либо исчезновению. Во-вторых, польские власти стремились не допустить объединения значительной части западнобелорусского населения в одной организации, что могло представлять опасность польскому владчеству, и искусственно создавали преграды для деятельности белорусских краеведческих организаций. В-третьих, общественно-культурные деятели Западной Белоруссии не усматривали в распространении краеведения эффективного средства противостояния ассимиляции, и ориентировались преимущественно на процесс борьбы за национальную школу. Из-за ограниченности средств, жесткой государственной политики и недооценки потенциальных возможностей краеведения представителями белорусского национально-освободительного движения, западнобелорусское краеведение не смогло на протяжении 1921-1939 гг. оформиться в самостоятельное общественно-культурное явление и как определенный феномен общественной жизни исчезло после присоединения Западной Белоруссии к БССР.

СНОСКИ

¹ Шыбека 3. Нарыс гісторыі Беларусі (1795-2002). – Мінск: “Энцыклапедыкс”, 2003. – С. 259

² НАРБ. Фонд 242п, оп. 1, ед.хр. 228. Материалы по национально-освободительному движению в Западной Белоруссии – Л. 37.

³ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszosci narodowych w Polsce w latach 1918-1939. – Wrocław-Warszawa-Krakow: Zakł. nar. im. Ossolirskich, 1968. – S. 206.

⁴ Mironowicz E. Białorus. – Warszawa: Trio, 1999. – S. 85.

⁵ Wysocka B. Regionalizm wielkopolski w II Rzeczypospolitej 1919-1939. – Poznań: Wyd-wo nauk. Uniw. im. A. Mickiewicza w Poznaniu, 1981. – S. 15.

⁶ Więdkiewicz S. Nauki Humanistyczne // Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga pamiątkowa 1918-1928 / Red. i wyd. M. Dąbrowski. – Krakow-Warszawa: Ilustrowany Kurjer Codzienny, 1928. – S. 571.

⁷ Muzeum w Grodnie. Zarys dziejów powstania i rozwoju 1920-1922. – Grodno: „Rycerz niepokalanej”, 1923. – S. 5.

⁸ IS. Okólnik Wojewody do starostów w sprawie ochrony przedmiotów zabytkowych w dawnych pałacach i gmachach państwowych // Dziennik Urzędowy Woj. Poleskiego. – 1921. – № 10. – S.9.

⁹ Okólnik Wojewody do starostów w sprawie kompetencji Oddziału Kultury i Sztuki przy PUW // Dziennik Urzędowy Woj. Poleskiego. – 1923. – № 4-5. – S. 7.

¹⁰ ГАБО. Фонд 1, оп. 1, ед.хр. 489. Циркуляры Министерства вероисповеданий и публичного просвещения, отчеты о деятельности отдела искусств. – Л. 65.

¹¹ ГАБО. Фонд 1, оп. 2, ед.хр. 2403. Циркуляры Полеского воеводы о организации поветовых краеведческих организаций. – Л. 30.

¹² ГАБО. Фонд 1, оп. 1, ед.хр. 892. Квартальные отчеты о деятельности Люблинского отдела искусств на

территории Люблинского, Волынского и Полесского воеводств. – Л. 14.

¹³ Kunikowski S. Towarzystwa naukowe ogólne w Polsce w XIX i XX wieku. – Wrocław: „Lega”, 1999. – S. 73.

¹⁴ LCVA. Фонд 281, оп. 1, ед.хр. 7. Доклад о деятельности белорусских буржуазных националистов после присоединения к Литве Виленской области в 1939 г. – Л. 4.

¹⁵ Słownik Polskich Towarzystw naukowych: W 3 t. / Red. nauk. B. Sordylowa. – Warszawa: PAN, 1994. – T. 2 (cz. 2): Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich. – S. 159.

¹⁶ Garniewicz J. Białoruskie Towarzystwo naukowe w Wilnie (1918-1939) // Acta Baltico-Slavica XVI. – Wrocław: Wyd-wo PAN, 1984. – S. 98.

¹⁷ ОР ЦНБ НАНБ. Фонд 5, оп. 1, ед.хр. 1. Материалы к библиографическому словарю деятелей белорусской культуры и национального движения. – Л. 128.

¹⁸ АМБП. Фонд Архивные материалы до 1939 г., ед.хр. 4. Переписка музея по административно-хозяйственным вопросам. – Л. 18.

¹⁹ LVIA. Фонд 1135, оп. 221, ед.хр. 4. Уставы товарищества (1907-1922 гг.). – Л. 1.

²⁰ Каспяровіч М.І. Краязнаўства. – Менск: Беларус. дзярж. выд-ва, 1929. – С. 15.

²¹ Słownik Polskich Towarzystw naukowych: W 3 t. / Red. nauk. B. Sordylowa. – Warszawa: PAN, 1994. – T. 2 (cz. 2): Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich. – S. 35 – 36.

²² АМБП. Фонд Архивные материалы до 1939 г., ед.хр. 4. Переписка музея по административно-хозяйственным вопросам. – Л. 152.

²³ APAN. Фонд III-92, ед.хр. 129. Туризм, краеведение – история, организации. – Л. 103.

²⁴ Orłowicz M. Turystyka // Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga pamiątkowa 1918-1928 / Red. i wyd. M. Dąbrowski. – Kraków-Warszawa: Ilustrowany Kurier Codzienny, 1928. – S. 533.

²⁵ APAN. Фонд III-92, ед.хр. 83. Справочник по северо-восточной Польше 1935 г. – Л. 10.

²⁶ LCVA. Фонд 175, оп. IA, ед.хр. 543. Научные кружки. – Л. 222.

²⁷ LCVA. Фонд 175, оп. IA, ед.хр. 539. Научные кружки. – Л. 28.

²⁸ LCVA. Фонд 175, оп. IA, ед.хр. 559. Академические товарищества. – Л. 270 – 274.

²⁹ НАРБ. Фонд 884, оп. 1, ед.хр. 51. Устав БСС. – Л. 2.

³⁰ Мазец В.Г. Беларускі Студэнцкі Саюз як фактар нацыянальна-культурнага жыцця моладзі Заходняй Беларусі // Праблемы ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР: Гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы Міжнар. навук.-тэарэт. канф., Мінск, 17-18 верас. 1999 г. / Беларус. дзярж. ун-т; Адк. рэд. П.І. Брыгадзін, У.Ф. Ладыеў. – Мінск, 2000. – С. 81.

³¹ НАРБ. Фонд 884, оп. 1, ед.хр. 43. Отчет о деятельности по проведению культурно-массовой работы. – Л. 63.

³² НАРБ. Фонд 884, оп. 1, ед.хр. 43. Отчет о деятельности по проведению культурно-массовой работы. – Л. 89.

³³ НАРБ. Фонд 884, оп. 1, ед.хр. 43. Отчет о дея-

тельности по проведению культурно-массовой работы. – Л. 54.

³⁴ БГАМЛII. Фонд 3, оп. 1, ед.хр. 24. Товарищество белорусоведения при Виленском университете С. Батория. Устав, переписка по организационным вопросам, объявления о проведении научных докладов, концертов за 1936-1939 гг. Т. 1. – Л. 54.

³⁵ БГАМЛII. Фонд 3, оп. 1, ед.хр. 25. Товарищество белорусоведения при Виленском университете С. Батория. Устав, переписка по организационным вопросам, объявления о проведении научных докладов, концертов за 1936-1939 гг. Т. 2. – Л. 62.

³⁶ Вабішчэвіч А.М. 3 гісторыі Заходняй Беларусі: Таварыства прыяцеляў беларусаведы (1931-1939 гг.) // Праблемы сучаснай беларусікі: Матэрыялы навук. канф., прысвеч. 75-годдзю У.А. Калесніка, Брэст, 20 верас. 1997 г. / Брэст. дзярж. ун-т. – Брэст, 1999. – С. 75.

³⁷ БГАМЛII. Фонд 3, оп. 1, ед.хр. 24. Товарищество белорусоведения при Виленском университете С. Батория. Устав, переписка по организационным вопросам, объявления о проведении научных докладов, концертов за 1936-1939 гг. Т. 1. – Л. 45.

³⁸ БГАМЛII. Фонд 3, оп. 1, ед.хр. 23. Товарищество белорусоведения при Виленском университете С. Батория. Протоколы заседаний правления. – Л. 20.

³⁹ БГАМЛII. Фонд 3, оп. 1, ед.хр. 25. Товарищество белорусоведения при Виленском университете С. Батория. Устав, переписка по организационным вопросам, объявления о проведении научных докладов, концертов за 1936-1939 гг. Т. 2. – Л. 29.

⁴⁰ LCVA. Фонд 175, оп. IA, ед.хр. 539. Научные кружки. – Л. 9.

⁴¹ БГАМЛII. Фонд 3, оп. 1, ед.хр. 25. Товарищество белорусоведения при Виленском университете С. Батория. Устав, переписка по организационным вопросам, объявления о проведении научных докладов, концертов за 1936-1939 гг. Т. 2. – Л. 50.

⁴² APAN. Фонд 68, ед.хр. 12. Приглашения. – Л. 30.

⁴³ Słownik Polskich Towarzystw naukowych: W 3 t. / Red. nauk. B. Sordylowa. – Warszawa: PAN, 1994. – T. 2 (cz. 2): Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich. – S. 160.

⁴⁴ Muzeum w Grodnie. Zarys dziejów powstania i rozwoju 1920-1922. – Grodno: „Rycerz niepokalanej”, 1923. – S. 21.

⁴⁵ Фёдарова Л.В. Заснаванне музея і дарункі жыхароў Гродзеншчыны (1920-1929 гг.) // Музеі і развіццё гістарычнага краязнаўства: Матэрыялы рэсп. навук.-практ. канф. “Музей і развіццё гістарычнага краязнаўства” прысвеч. 70-годдзю Гродзен. дзярж. гіст.-археалагічнага музея, Гродна, 8-9 кастр. 1990 г. / Гродзен. дзярж. ун-т. – Гродна, 1990. – С. 8.

⁴⁶ Фёдарова Л.В. Заснаванне музея і дарункі жыхароў Гродзеншчыны (1920-1929 гг.) // Музеі і развіццё гістарычнага краязнаўства: Матэрыялы рэсп. навук.-практ. канф. “Музей і развіццё гістарычнага краязнаўства” прысвеч. 70-годдзю Гродзен. дзярж. гіст.-археалагічнага музея, Гродна, 8-9

кастр. 1990 г. / Гродзен. дзярж. ун-т. – Гродна, 1990. – С. 9.

⁴⁷ ААН. Фонд 14/1, ед.хр. 7003. Вопросник для музеев и музейных сборов. – Л. 223.

⁴⁸ АМБП. Фонд Архивные материалы до 1939 г., ед.хр. 4. Переписка музея по административно-хозяйственным вопросам. – Л. 25.

⁴⁹ ААН. Фонд 14/1, ед.хр. 7006. Музеи: алфавитный список согласно местности. Т. 3. – Л. 63 - 64.

⁵⁰ Снітко А. Фонд Р.С. Лецкі ў Навагрудскім гісторыка-краязнаўчым музеі // Краязнаўчыя запіскі. – 1995. – № 3. – С. 72.

⁵¹ ААН. Фонд 14/1, ед.хр. 7003. Вопросник для музеев и музейных сборов. – Л. 266 - 267.

Igor Titovitch

THE PROBLEM OF EASTERN TERRITORIES CULTURAL ORIGINALITY CONSERVATION DURING THE 2-ND RZECZ POSPOLITY

S u m m a r y

Spread of national and cultural movements in the middle of the 1920-th in the territory of the 2-nd Rzecz Pospolity eastern provinces that successfully began to resist the polonisation process of the region, called for the necessity of creating national establishments of national lore, history and economy, summoned to arouse national self-consciousness and bring up local patriotism among different sections of native population, preserve authentic forms of national cultures, unite and include all the society of Western Belarus into the process of national heritage study.

The foundation for agenda of the West-Belarusian local lore, history and economy movement, represented by social associations, student companies and museums of locale lore, history and economy, was the “krai” conceptions, that underlined cultural, intellectual and economical independence of the 2-nd Rzecz Pospolity eastern territories, which were considered by the Polish authorities to be separatist tendencies. That is why the conversion of Polish state’s national and cultural politics after 1926 to the foundational principles of regionalism was directed towards the suppression of national minority protests against assimilation policy. Usage of the regionalism postulates by the 2-nd Rzecz Pospolity authorities in practice in the struggle with national and cultural movement on the West-Belarusian territory didn’t achieve expected results, however it contributed to the process of creating its own national organizations of locale lore, history and economy, and arousing among local population, striving for preservation historical values and values of the West-Belarusian arts. That caused stricter state’s attitude to the national and cultural politics in this region.

In spite of the development of local lore, history and economy movement of national minorities in 1921-1939 within the framework of Polish lore, history and economy movement and ideology of Polish regionalism, it made a significant impact on the following stage of establishing independent scientific research of the given region cultural heritage, but already within the framework of national states.

Gauta: 2004 10 07

Parengta spaudai: 2005 10 20

KULTŪROS

PAVELDO

APSAUGOS

PROBLEMOS

*The Issue of Protection of
Cultural Heritage*

Girėnas Povilionis

ISTORINIŲ LIETUVOS VARGONŲ TYRIMAI, APSAUGA, RESTAURAVIMAS IR SU Tuo SUSIJUSIOS PROBLEMOS

LIETUVOS ISTORINIAI VARGONAI: ŠIANDIENĖ SITUACIJA IR VIETA EUROPOJE

Lietuvoje yra vargonų, įtrauktų į valstybės saugomų kultūros vertybių registrą. Kaip ir Vakarų Europoje, mūsų vargonų paveldas tiesiogiai susijęs su krikščioniškąja kultūra, t. y. bažnyčia. Šiuo metu Lietuvoje priskaičiuojama apie 700 Romos katalikų, 53 evangelikų liuteronų ir 10 evangelikų reformatų bažnyčių, kuriose visiškai ar iš dalies išliko apie 500 istorinių vargonų. Jų istorinė svarba ir vertė labai skirtinga: dalis – menkaverčiai, neturintys išliekamosios vertės, nes laiko būvyje radikalčiai perdaryti ir nepataisomai sudarkyti diletantų „meistrų“, dalis – XX a. pirmos pusės pramonės gaminiai. Daugiausiai Lietuvoje išlikę XIX–XX a. istorinių vargonų, kiek mažiau – XVIII a., o iš XVII a. žinomi tik pavienių instrumentų fragmentai ar atskiros dalys.

Į valstybės saugomų kultūros paminklų sąrašą, sudarytą iki 1984 m. ir papildytą 1992–1994 m., buvo įtraukta apie 130 vargonų (instrumentų ir prospektų kartu) bei atskirai 30 prospektų. Tačiau šis skaičius neatspindi tikrojo vertingų istorinių vargonų kiekio, nes dalis sąrašė esančių instrumentų neatitinka istorinės vertybės požymių. Taip atsitiko dėl to, kad sovietmečiu naujų vargonų statymas griežtai ribotas, juo la-

biau bažnyčiose (nors ir uždarytose), todėl tai reikėjo maskuoti restauravimu. Statant naujus vargonus, būdavo panaudojami seno instrumento fragmentai arba istorinis prospektas, o naujasis instrumentas virsdavo restauruojamu objektu. Taip „restauruota“ ir rekonstruota, tiksliau tariant – pastatyta, keletas vargonų. Dalis vertingų istorinių instrumentų dėl įvairių priežasčių liko neįtraukti Kultūros paminklų sąrašą.

Nuo 2000 m. Kultūros paveldo centras pradėjo detalų visų Lietuvos bažnyčių istorinių vargonų inventorizavimą. Jau apilankyta virš 200 bažnyčių. Ne visose yra vargonų arba jie menkaverčiai, tačiau inventorizuojami visi istoriniai instrumentai, nepriklausomai nuo jų kokybės ir būklės. Į naujai sudaromą LR Kultūros vertybių registrą nuo 2001 m. jau įrašyta per 70 istorinių vargonų (dalies jų nebuvo senajame kultūros paminklų sąrašė). Įtraukiamiems instrumentams taikomi gana griežti reikalavimai. Vertinimo kriterijus galima suskirstyti į istorinius, funkcinius ir meninius:

1. pastatymo data ar amžius;
2. vargonų sukūręs meistras;
3. autentiškos substancijos kiekis;
4. instrumento techniniai, konstrukciniai, technologiniai ypatumai ir vertė;

5. vamzdyno menzūros ir skambesio ypatumai;
6. vargonų prospekto konstrukcijos ir meninės dekoratyvinės dalies originalumas, išskirtinumas, ryšys su aplinka;
7. ryšys su žymiu asmeniu (kompozitorium, vargonininku ir pan.) arba įvykiu (sukurti kokia nors svarbia proga).

Į Kultūros vertybių registrą įrašomi vargonai nebūtinai turi atitikti visus išvardytus reikalavimus, kartais gali pakakti vieno, bet svaraus punkto. Inventorizuojant aprašomi vargonų prospektai, instrumentų mechanika, konstrukcijos ir dispozicijos ypatumai, surašomi visi vamzdžiai, fotografuojamos pagrindinės dalys bei įrenginiai. Per ekspedicijas apžiūrimose bažnyčių palėpėse, bokštuose, sandėliuose dažnai randama atskirų, kartais net labai senų vargonų dalių: dumplių, oro skirstymo dėžių, vamzdžių, klaviatūrų, nedidelių portatyvinių vargonėlių fragmentų ar net beveik visos sudėties išardytų instrumentų (pvz., Akmens kaimo bažnyčios palėpėje 2001 m. vasarą rasti maži XVII–XVIII a. vargonėliai).

Šiandienė istorinių vargonų situacija liūdna: vieni instrumentai susidėvėjo nuo laiko, kitus sugadino meistrai diletantai, dar kiti uždarytose bažnyčiose suniokoti specialiai. Dažnai bažny-

čiose tenka susidurti net su vandališkais vaizdais: vamzdžiai sulankstyti, sumaigyti, apipjaustyti, išvartyti ar kitaip suniokoti, neretai – dėl primityvaus remonto.

Jau apie tris dešimtmečius valstybės globoje esančių daugumos vargonų būklė negerėja, skiriamų lėšų nepakanka net vertingiausiems restauruoti. Ką jau kalbėti apie restauraciją, jei daugumai istorinių instrumentų Lietuvoje reikalinga konservacija ir detali inventorizacija. Kartu būtina formuoti atsakingą tiek visuomenės, tiek bažnyčios požiūrį į vargonus kaip meno paminklą ir kultūros vertybę, gilinti supratimą, jog yra išlikę ištis vertingų barokinių, klasicistinių ir romantinių instrumentų, jog tai ne tik provincialus ir nereikšmingas mažos šalies palikimas. Lietuvos vargonų paveldo originalumą ir vertingumą pasauliniu mastu liudija Europos vargonų tyrinėtojų ir žinovų domėjimasis.

Jau keletą metų Švedijos Geteborgo universiteto Vargonų meno centro (GoArt) ir Lietuvos specialistai tyrinėja bei restauruoja itin vertingus barokinius vargonus, Vilniaus Šv. Dvasios bažnyčioje pastatytus 1776 m. Karaliaučiaus meistro A. G. Casparinio. Prieš keletą metų parengta ir publikuota šio, galima sakyti, vieno vertingiausių ne tik Lietuvoje, bet ir visoje

1 pav.

Tytuvėnų bažnyčios vargonai. Autoriaus nuotr. (Čia ir toliau – nuotr. iš Kultūros paveldo centro Dailės paveldo instituto archyvo)

2 pav.
Pabaisko bažnyčios vargonai. Autoriaus nuotr.

3 pav.
Tverų bažnyčios vargonai. A. Petrašiūno nuotr.

Europoje instrumentų dokumentacija ir tyrimai. Šiuo metu vargonai restauruojami, o Švedijoje (GOArt) pradėta statyti tiksli jų kopija. Dokumentacijos duomenys labai vertingi palyginimui su kitais Vakarų Europos istoriniai instrumentais, ieškant sąsajų su vienos ar kitos šalies ypatumais.

A. G. Casparinio vargonų tyrimai ir dokumentacija padėjo pagrindą moksliniais tyrimais grįstam restauravimui. Analogišku principu ir technika 2002 m. detalai inventorizuoti ir dokumentuoti barokiniai Joniškio (Molėtų r.) bažnyčios vargonai. Tyrimus atliko Lietuvos vargonų meistras ir restauratorius Girėnas Povilonis ir Alvydas Šeduikis. Šių tyrimų tikslas – pradėti Lietuvoje moksliniu pagrindu grindžiamą vargonų restauravimą. Joniškio bažnyčios vargonai pasirinkti neatsitiktinai. Tai įdomus vėlyvojo baroko instrumentas, sukurtas Vilniaus meistrų XVIII a. antroje pusėje ir vienas iš nedaugelio išlikusių šių meistrų kūrinių. Jų pavyzdžių ir fragmentų dar esama Vilniuje, didelėje Lietuvos dalyje, taip pat Baltarusijoje ir Latvijoje.

Joniškio bažnyčios vargonai nuodugniai ištirti, ne tik išmatuotas prospektas, oro skirstymo dėžės, dumplės, klaviatūros, mechaniniai įrenginiai ir kt., bet ir detalai išnagrinėtas vamzdynas. Kiekvienas didelis ir mažas vamzdelis matuotas 15 ir daugiau vietų. Detalai juos dokumentavus, atsivėrė akiratis tolesnėms Vilniaus meistrų mokyklos instrumentų studijoms. Remiantis Joniškio vargonų dokumentacija, bus galima ne tik restauruoti, bet ir rekonstruoti trūkstamus kitų barokinių instrumentų vamzdynus, mechaniką ir kt.

Bendrame Europos vargonų paveldo kontekste Lietuva nepasižymi didelių instrumentų (kaip, pvz., Vilniaus dominikonų, Tytuvėnų, Troškūnų, Vabalninko bažnyčios, Kauno katedros ir kt.) gausa, tačiau ir nedidelėse medinėse bažnytelėse išliko nemaža barokinių kamerinio pobūdžio vargonų, skirtų liturgijai ir nesudėtingo muzikos repertuaro atlikimui (Kėdainių, Liolių, Sedos, Pabaisko, Balbieriškio ir kt. bažnyčiose).

ISTORINIŲ VARGONŲ APSAUGOS BEI ADMINISTRAVIMO PROBLEMOS IR JŲ SPRENDIMAI

Istoriniai vargonai Europos istorijos pavelde užima atskirą ir gana savarankišką vietą. Daugumos valstybių nacionaliniuose paminklosaugos departamentuose įsteigti savarankiški

vargonų paveldo skyriai, kitur vargonai yra sudėtinė muzikos instrumentų skyriaus dalis. Žinoma, muzikos sričiai priskiriama tik pats instrumentas, o meninė prospekto dalis priklauso dailės paveldui. Tačiau daugiau dėmesio skiriama instrumentui, nes beveik visada prospektas yra jo dalis, t. y. vamzdžiai groja, o jų išdėstymo sistema lemia akustines instrumento galimybes. Prospekto architektūrinė kompozicija iki pat XIX a. labiau sieta su instrumentu, o fasado puošmenos laikytos antraeilėmis. Vėliau, XIX a., architektams tapęs pavaldus fasadas virto atskiru meno kūriniu, dažnai net neatspindinčiu nei instrumento dydžio, nei stiliaus. Ši problema Lietuvoje aktuali ir šandien. Nuo pat pradžios vargonų paveldo apsauga buvo priskirta dailės sričiai ir kuruojama menotyrininkų, o prospektai atskirti nuo muzikos.

Šiandien kultūros paveldo koordinavimas ir administravimas Lietuvoje kol kas nepalankus vargonams. Kultūros vertybių apsaugos departamente nėra kompetetingo vargonų specialisto, instrumentų monitoringas beveik nevykdomas. Kultūros paveldo centras atlieka istorinių vargonų pirminius inventorizacinius tyrimus, per kuriuos nustatomas kūrinio autentiškumas ir kultūrinė vertė, tačiau trūksta tolesnių darbų – restauracijos. Būtų tikslinga vargonų paveldo administravimą, monitoringą ir tyrimus jungti į viena, kadangi ši siaura specifinė paveldo sritis reikalauja specialaus išsilavinimo ir patyrimo. Kaip rodo Vakarų Europos paminklosaugos patirtis, vienoje sistemoje sutelkta informacija ir koordinacija žymiai efektyvesnė.

Remdamasis Vakarų Europos valstybinėmis paminklosaugos sistemomis, manyčiau, kad vargonų klausimas neturėtų būti griežtai dalijamas į dailės ir muzikos sritis. Ligšiolinė kultūros vertybių administravimo sistema Lietuvoje parodė, kad atskyrus prospektą nuo instrumento, kartais nukenčia visas objektas. Dažniausiai restauruojami tik prospektai kaip sudėtinė bažnyčios interjero dalis. Vamzdžiai vienais atvejais restauruojami, kitais – keičiami naujais. Vizualiai jie priklauso prospektui, o funkcionaliai – instrumentui. Į Kultūros paminklų sąrašą iki 1984 m. daugiau įrašyta tik prospektų, nors be jų buvo išlikę ir nemaža istorinio instrumento substancijos. Taip prospektas priskiriamas dailės kūriniui ir kuruojamas tik dailės specialistų, o instrumentas paliekamas likimo valiai.

Pastarajame dešimtmetyje valstybės lėšos dažniausiai skiriamos tik vargonų prospektų meni-

nės dalies restauravimui. Instrumentams išteklių beveik nebėlieka, todėl ši restauravimo sritis negali plėtotis ir yra nekonkurencinga. Vargonų restauratoriai dirba užsienyje ir kelia savo kvalifikaciją, o Lietuvoje turi vos vieną kitą užsakymą ir dažniausiai dirba tik iš idėjos. Pasitaikė atvejų, kai profesionaliai restauravus prospektą, instrumentą „restauruodavo“ savamoksliai meistrai, nekreipdami dėmesio į autentiškumą ar atskirus elementus ir šitaip dažnai nepataisomai suniokodami istorinę vertybę. Tokie „restauratoriai“ dirbdavo (neretai ir dabar tebedirba) be jokių paminklosaugos leidimų ir restauravimo programų, neturėdami net pagrindinių restauravimo žinių.

Kaip sėkmingą vargonų paminklosaugos sistemos pavyzdį norėčiau pristatyti Švedijos nacionalinio paveldo departamentą (*Sweeden National Heritage Board*). Čia visus su vargonais (ir su prospektu, ir su instrumentu) susijusius klausimus sprendžia vienas kvalifikuotas specialistas. Jam talkina kompetetinga nešališkų (neturinčių nuosavų firmų) vargonų ekspertų komisija. Prireikus pasitelkiamas kompetentingas menotyrininkas. Šioje šalyje paminklinių vargonų restauravimu kartu rūpinasi savininkas (parapija) ir paveldo departamentas. Kvalifikuotam vargonų ekspertui parapija savo lėšomis užsako restauravimo programą. Ją koreguoja ir tvirtina už vargonus atsakingas paminklosaugos departamento specialistas, vėliau prižiūrintis restauravimo darbų eigą. Šio specialisto išlaidas, susijusias su darbų priežiūra, finansuoja paveldo departamentas.

Lietuvoje tiesiogiai pritaikyti šios sistemos neįmanoma, nes vargonų savininkai (šiuo atveju – parapijos) nesuinteresuoti finansuoti restauravimo programų, kurias sudaro brangiai kainuojantys moksliniai tyrimai ir teorinė dalis. Visa tai atsieina nuo kelių iki keliolikos, kartais net keliadesimt tūkstančių litų. Lietuvoje vargonams restauruoti parapijos paprastai gali skirti tik kelis ar keliolika tūkstančių litų. Nesant jokių garantijų, kad parengus brangiai kainuojančią programą bus gautas valstybės finansavimas, dažniausiai tam tikrą sumą parapija skiria nekvalifikuotam meistriui. Tokiais atvejais apie vargonų remontą ar restauravimą paminklosaugos sistema nė nesužino.

Lietuvos vargonų paminklosaugos sistemoje siūlyčiau taip pakeisti kai kuriuos punktus, kad:

1. už visus su vargonų paveldosauga susijusius klausimus visoje Lietuvoje būtų atsa-

kingas vienas kvalifikuotas vargonų specialistas;

2. prie paminklosaugos departamento (KVAD) būtų įkurta kvalifikuotų vargonų restauratorių ir vargonininkų taryba, svarstanti ir tvirtinanti restauravimo programas;
3. vargonų restauravimo programų rengimo išlaidas 70–100 % finansuotų (kompensuotų) paminklosaugos departamento (KVAD) struktūra.

Panaši finansavimo sistema, pradėjusi veikti Latvijoje, pagerino profesionalių restauratorių padėtį ir padeda prikelti iš sąstingio vargonų paveldą. Nuo savininko nuėmus moksliniais tyrimais grindžiamos restauravimo programos naštą, jis bus suinteresuotas vargonus restauruoti oficialiai, gavęs bent dalinę finansavimą. Tyrimai ir restauravimo programos reikalingos mokslinei paveldosaugai sričiai ir kultūros vertybių išsaugojimui bei propagavimui, todėl tuo turėtų rūpintis valstybinė institucija. Savininkas sukauptas lėšas galėtų oficialiai investuoti į kultūros vertybės išsaugojimą, o paminklosauga – kontroliuoti restauravimo darbų eigą. Turint patvirtintą visą restauravimo programą, restauruoti galima laipsniškai, etapais, tačiau neišleidžiant iš akių visumos vaizdo. Tai akivaizdžiai paskatintų ne tik Lietuvos vargonų paveldosaugos renesansą, bet ir restauravimo bei statymo amato plėtotę.

Aktuali tema, kelianti nemažai papildomų problemų Lietuvos vargonų restauratoriams, yra Kultūros vertybių apsaugos departamento patvirtintieji „Vargonų restauravimo medžiagų ir darbų įkainiai“. Šis dokumentas gana detalus, tačiau juo remiantis neįmanoma apskaičiuoti sąmatos ir juo labiau kompetetingai kontroliuoti restauravimo darbų. Suprantama, kad skirdama pinigų valstybė nori žinoti, kam jie išleidžiami. Deja, iš anksto neįmanoma numatyti tikslų medžiagų (pvz., odos, klijų, medienos, metalo ir kt.) sąnaudų ir sudaryti detalios sąmatos, nes tik restauruojant (išardžius vargonus) aiškėja naujų ir restauruojamų medžiagų kiekis, pvz., kiek odos palikti oro skirstymo dėžėje, vožtuvuose, dumplėse ir kiek jos keisti nauja ir t. t.

Čia irgi siūlyčiau remtis Vakarų valstybių patirtimi. Rengti vargonų restauravimo programą galėtų paminklosaugos specialistas, o tikslinti ir tvirtinti – vargonų restauravimo taryba. Restauravimui už valstybės lėšas reikėtų skelbti konkursus pagal detalias technines restauravimo programas (išvardijant darbus, reikalingos kokybės medžiagas ir t.

4 pav.
Balbieriškio bažnyčios
vargonai. A. Petrašiūno
nuotr.

5 pav.
Joniškio bažnyčios vargonai. A. Šeduikio nuotr.

t.). Konkursuose varžytųsi ne įvairios firmos su savomis restauravimo programomis, o jų finansiniai pasiūlymai. Taip būtų skatinama konkurencija ir realiai taupomos valstybės lėšos. Konkurso pagrindinė nuostata būtų pigiausia ir kokybiškiausia restauravimo sąmata, tiksliai besiremianti konkrečių vargonų restauravimo programa. Medžiagų ir darbų įkainius lemtų konkursai, nes įvairiose firmose įkainiai ir medžiagos skiriasi. Konkursą laimėjęs restauratorius privalėtų tiksliai vadovautis patvirtinta programa ir savo firmos pristatyta sąmata. Restauravimo darbų eigą ir kokybę atskiruose etapuose kontroliuotų paminklosaugos specialistas arba įgaliotas nepriklausomas vargonų ekspertas. Minėtieji „Vargonų restauravimo medžiagų ir darbų

įkainiai“ taptų nebereikalingi, nes reikalavimai būtų išdėstyti restauravimo programoje, o įkainiai virstų firmos vidaus reikalu.

Pagal šiuos principus istorinių vargonų apskaitą, tyrimus ir apsaugą kuruotų viena paminklosaugos sistema, vyktų kompetentingas monitoringas ir restauravimo darbų kontrolė, paprastesnis taptų restauravimo darbų konkurso skelbimas ir įgyvendinimas, būtų sušaudoma ne tik laiko, bet ir lėšų. Gerai organizuota vargonų paveldo sistema ne tik prikeltų naujam gyvenimui istorinius instrumentus bei atgaivintų vargonų meistrų amatą, bet ir prisiųdėtų prie vargonų meno renesanso bei sutelktų visuomenės dėmesį į šią Lietuvos muzikos paveldo sritį.

LITERATŪRA

1. Povilionis G., „Ką slepia senųjų Lietuvos bažnyčių palėpės“, in: *Muzikos barai*, 2001 lapkritis–gruodis, Nr. 11–12, p. 31–33.
2. Povilionis G., „Vargonų menas Lietuvoje: paminkliniai vargonai; šiandienos padėtis“, in: *Muzikos barai*, 2001 lapkritis–gruodis, Nr. 11–12, p. 30.
3. Povilionis G., „Litauische historische Orgeln: Ges-

chichte, heutige Problemen und ihre Lösungen“, in: *Sacred Art Heritage: Investigations, Conservation and Restoration*, Vilnius, 2002, p. 181–186.

4. *Vargonų restauravimo ir atkūrimo medžiagų, mechanizmų ir darbo sąnaudų normatyvai*. Kultūros vertybių apsaugos departamento leidinys, V., 2000.

Girėnas Povilionis

THE ISSUES OF RESEARCH, PRESERVATION AND RESTORATION OF HISTORICAL ORGANS IN LITHUANIA

S u m m a r y

The present article, in the first place, describes the heritage of organs in Lithuania and discusses its importance in the European context. According to the records, at present there are about 700 Roman Catholic, 53 Evangelist Lutheran and 10 Evangelist Reformed Churches in Lithuania, with about 500 historical organs fully or partially preserved. The present number of objects just reiterates how important this area of heritage is. About 130 organs, including instruments and prospects, and separate 30 organ cases were inscribed into the list of cultural heritage monuments under the state protection, which was compiled by 1984 and supplemented in 1992–1994. The Centre of Cultural Heritage initiated the process of registering in detail all the church historical organs all over Lithuania in 2000. Over 200 churches have been visited so far. It occurs that not all the churches have the organs or they are of little historical value; however, all the organs are being registered, regardless of their quality or state. Over 70 historical organs have been already registered in the newly established Cultural Heritage Register of Lithuanian Republic since 2001. Some of them were not inscribed into the old list of Cultural Monuments.

The article further focuses on the most important issues of managing, restoring and preserving the heritage of organs in Lithuania and aims at offering some solutions. It also suggests some methods of managing the monuments of organs within the state system, which allows administering this heritage area in a competent and professional way. Moreover, the article discusses the solutions of how to coordi-

nate state-allocated money for restoring the organs, which is to replace the problem-triggering guide on Restoration Materials and Prices of Organs confirmed by Cultural Heritage Preservation Department.

The major objective of this article is to highlight the issues of organ heritage to the public, search for solutions and improve the art of organ building.

Gauta: 2004 12 18

Parengta spaudai: 2005 10 20

Aleh Trusau

BELARUSIAN CEMETERIES AS OBJECTS OF THE MEMORIAL VALUE: THEIR PROTECTION AND STUDY

1000-years history of Belarus has faced the gradual evolution of burial traditions influenced by confessional, national and religious factors.

At the end of the 10th century the Belo Russians accepted Christianity of the Eastern (later Orthodox) tradition. The Eastern-Slavonic tradition of cremation was replaced rapidly by land burials. However, the tradition of mound burials was used up to the end of the 12th c. and the beginning of the 13th century. Some tribes, *Dregovich* in particular, used to bury their dead in the logs positioned in the center of a mound.

A wooden coffin appeared in the center by mid-13th century. It was manufactured of thick planks clamped with big wrought nails. The nobility and the higher clergy were no longer buried in the mounds as of the 12th century. Their dead bodies were placed in the stone sarcophagi, which were positioned either in the stone crypts or buried near the churches. Both the Catholics and the Orthodox up to 1917 preserved the tradition of burying famous people inside the churches or near them.

The Christian burial traditions coexisted with the pagan ones from the 10th to 12th centuries and even up to the 17th century in Western Belarus. The pagan burial-grounds under query include the Eastern-Litwan mounds where the dead were buried with horses and the stone graves of the *Jacvagi* tribe.

From the 13th to the 15th century the pagan burial traditions disappear even in the rural areas. After the Union of Kreva the Roman Catholicism spreads in Belarus. The tiny urban or rural cemeteries replace the mound and non-mound necropolis. Those cemeteries were positioned on the heights in or near settlements. The monastery cemeteries were also in use. From the 16th to the 18th century the Jewish and Tatar cemeteries were built along with the Christian ones, e.g. Orthodox, Catholic, Protestant or Uniat.

The view of the historic Belarusian cemeteries is bound to the local landscape. The greenery was situated near the graves, along the paths and around the periphery of a cemetery. An important element of a cemetery is a wooden or stone chapel, or a tiny Roman-Catholic or Orthodox Church. The grave system became regular. For example, the graves were grouped according to a family principle, which resulted into family burial-vaults. Wooden crosses often made of oak, stones or logs with the image of a cross were used as headstones. The headstones with inscriptions in the Hebrew or Arabic alphabet are regular features of the Jewish and Tatar cemeteries.

The richest Belarusian magnates used to bury their dead in the church vaults adorned with limestone or marble sculptures as headstones. The family burial-vault of the *Radzivils* is the

Catholic Church in Njasvizh, or the one of the *Sapehas* is the Minorities cloister church in Halshany. Moreover, the Belarusian Uniat archbishops were buried in the vaults of the Sophia cathedral in Polack.

Big common graves appeared due to the multiple epidemics and wars that devastated the country. The first military cemeteries date back to the Northern war in the beginning of the 18th century.

Rapid urban development caused the transformation of cemeteries. In the 19th century and early 20th century the territories of cemeteries expanded enormously though the grave-order system remained intact. The square of land per grave decreases sufficiently due to the increased number of trees. The standardization of headstones made cemeteries look uniform.

In addition to crosses, people started using sculptures and forged or cast-iron fences. Landlords started building chapels and family-vaults. e. g. the vault of the Paskevich Earls in Gomel, or the church vault of the Earl Svjatapolk-Mirsky in Mir. A great number of the roadside crosses and chapels were built during this period. However, they do not mark the exact burial sites.

The military cemeteries of the Russian-French war of 1812 and their memorials represent a remarkable historical event. The graves of the rebels from the revolts of 1830-1831 and 1863-1864 are an outstanding feature of cemeteries. There are also a great number of military burials of WW1 in Western Belarus as well as cholera cemeteries.

The fatal processes of polonization and russification flooded Belarus. After the collapse of the Church Union in 1839, it became a habit for a long time to call the Orthodox cemeteries as Russian and the Catholic churches as Polish. The Belarusian language disappeared from the headstones. Meanwhile, the Jewish engravings retained the inscriptions in Yiddish or Hebrew, and the Tatar headstones contained inscriptions in Belarusian or Russian though in the Arabic alphabet. The Lutheran cemeteries were built in major towns, for example, Minsk. It was mainly Germans who were buried there. Unlike cities, small towns had common cemeteries with separate confessional sectors. For example, Mscislau cemetery, which dates to the 18th c., had Orthodox, Catholic and Jewish sectors separated by the ditches and low embankments.

The German-Russian front divided the territory of Belarus during WW1 from 1915 to 1918. The large military cemeteries of this period were ei-

ther destroyed or neglected during the Soviet reign. The military cemetery in Pinsk has been preserved best. There are also many graves from the Soviet-Polish war of 1919-1920. These are the graves of the soldiers and civilians massacred by the two armies or local bandits.

WW2 started in Western Belarus in September 1939. We do not know where the courageous defenders of the Brest fortress, who held back the tank attacks of Guderians for several days, are buried. Furthermore, the German and Polish graves are accompanied by the graves of the Red Army soldiers who died on secret mission of assigned by the Molotov-Ribbentropp pact.

From 1941 to 1944 Belarus was in the flames of the war. Several million people of many nationalities and confessions perished on our territory during this period. During the revolution and the Civil war the Bolsheviks exterminated many people. They shot hundreds of priests and monks, noblemen, businessmen and the intelligentsia. The Bolsheviks fought not only with the alive but with the dead as well. They contaminated the relics of the saints, plundered hundreds of the rich burials of nobility, merchants, manufacturers, statesmen and landlords. The burial tradition changed substantially. The burial service was prohibited. Red five-corner stars substituted headstone-crosses.

In 1930's and 1940's the clandestine common graves of the victims of Stalin terror appear in Belarus. The best known such grave is the one in Kurapaty near Minsk. Thousands of people were buried there. Nowadays it serves as the memorial to commemorate the victims of the regime.

The sites of *Armija Krajova* burials were also kept secret from the public. These are the graves of the soldiers who fought against both the Nazis and the Bolsheviks in Western Belarus. Almost all the German military cemeteries were destroyed after the end of the war.

In 1960's and 1980's the local authorities destroyed barbarically many town cemeteries, especially the ones where no burials took place anymore. Thus, the Jewish, Tatar, Lutheran, and Catholic cemeteries by St. Roch Church, the old nobility cemetery near the Spartak Stadium, and the Orthodox Starazhouskaje cemeteries were destroyed in Minsk.

Moreover, Nikita Khrushchev destroyed almost the entire roadside crosses and chapels in Palesje during the anti-religion campaign. The headstones of the local nobility and clergy were torn down and smashed. The churches that were accompanied by cemetery territories were turned

into sport halls, clubs or warehouses. The vandals used to break crosses in the cemeteries.

After gaining Independence, the Christian burial traditions and symbols have revived gradually. Many churches, chapels and crosses have been restored. Local activists have mounted the memorial signs (mainly crosses) on the graves of the rebels of 1863-64, the victims of Stalin terror and Nazism. Some German military cemeteries of WW1 and WW2 have been restored. And several books on the Belarusian cemeteries have been published, e.g. on the *Calvaria* cemetery and the cemetery in Navahrudak.

The government has passed a series of laws with respect to the burial organization, e. g. "The Law on Burials" as of November 12, 2001, the Ruling of the Economy Ministry of the Republic of Belarus and of the Ministry of Health Defence "On the Rules of Burial Sites Maintenance" №17\43 as of July 28, 2002, the Decision of Minsk City Executive Committee "On the Organization of Burials in Minsk". № 1177 as of August 20, 2002.

According to the documents, the greenery territories might substitute a cemetery in 20 years after the last burial. The law also prohibits any construction on that territory. These regulations have brought the Soviet barbarism to an end. However, the acts of barbarism committed by the locals are quite common.

Therefore, it is necessary to publish a monograph on the history of Belarusian cemeteries and an encyclopaedia. It is also important to carry out a thorough research and create some database on cemeteries. This research is especially vital to the areas where villages are uninhabited and to the Charnobyl zone.

It is worth considering the alternative measures, e.g. students can be of great assistance in this matter. The students of the Belarusian State University of Culture write papers on the topic *Belarusian Cemeteries* for the course on History of the Belarusian Architecture under the supervision of the author of the current report. Their major focus is to explore the cemeteries, take photos, make the sketches, and analyze the epitaphs.

Olegas Trusovas

BALTARUSIJOS KAPINĖS – MEMORIALINĖS REIKŠMĖS KULTŪRINIŲ VERTYBIŲ APSAUGOS IR TYRIMŲ PROBLEMA

S a n t r a u k a

Laidojimo tradicijos, kurių formavimuisi turėjo įtakos konfesiniai, nacionaliniai ir politiniai veiksniai, tūkstantmetėje Baltarusijos istorijoje nuosekliai evoliucionavo.

X a. pabaigoje baltarusių protėviai tampa Bizantijos apeigų krikščionimis. Rytų slavų mirusiųjų kremacijos tradicijas iškart pakeičia laidojimas. Tačiau paprotys laidoti mirusius pilkapiuose išlieka iki XII a. pabaigos – XIII a. pradžios.

XIII–XV a. pagoniškosios laidojimo tradicijos pamažu nunyksta net kaimo vietovėse. Be stačiatikybės, po Krėvos unijos Baltarusijoje plinta ir katalikybė. Pilkapius ir nepilkapinius nekropolius visiškai keičia nedidelės miesto ir kaimo kapinės. Jos paprastai formuojasi aukštumose prie gyvenamųjų namų arba jų apylinkėse. Taip pat egzistuoja atskiros vienuolynų kapinės. Be krikščioniškų (stačiatikių, katalikų, vėliau ir protestantų bei unitų) kapinių, XVI–XVIII a. atsiranda atskirų žydų ir totorių kapinių.

Istorinių Baltarusijos kapinių landšaftas artimai susijęs su vietovės reljefu, kapai tankiai apželdinti, išilgai alėjų ir palei visą stačiakampių aptvertų kapinių sklypų perimetrą sodinti medžiai. Svarbiu kapinių elementu tapo medžio arba akmens koplyčios ar bažnytelės bei cerkvės. Kapinių planas tampa reguliariu.

Turtingiausi baltarusių magnatai savo mirusius laidojo šventyklų rūsiuose ir puošė įvairiomis klinties ar net marmuro statulomis. Antai Radvilų šeimos kapinyne tapo Nesvyžiaus parapiinė bažnyčia, Sapiegių – Galšios pranciškonų vienuolyno bažnyčia. Baltarusijos unitų arkivyskapai laidoti Polocko Šv. Sofijos katedros sienoje.

Kalbant apie Baltarusijos istoriją, vertėtų atskirai paminėti Rusijos–Prancūzijos 1812 m. karo metų karių kapines ir kapų memorialinius ženklus, 1830–1831 ir 1863–1864 m. sukilėlių kapines, gausius Pirmojo pasaulinio karo laidojimus Vakarų Baltarusijos teritorijoje, taip pat po choleros epidemijų atsiradusius brolių kapus ir kapines.

Per Baltarusiją viena paskui kitą ritosi stiprios polonizacijos ir rusifikacijos bangos. Po unijos likvidavimo 1839 m. stačiatikių kapinės ilgą laiką vadintos „rusų“, o katalikų – „lenkų“ kapinėmis. Baltarusių

kalba ant antkapių galutinai išnyko. Tuo tarpu žydų kapavietėse išliko užrašai jidiš ir hebrajų kalbomis, totorių – baltarusių ir rusų kalbomis, bet arabų rašmenimis. Dideliuose miestuose, pavyzdžiui, Minske, egzistavo atskiros liuteronų kapavietės, kuriose daugiausia laidoti išeiviai iš Vokietijos.

Per klasinius ir konfesinius „valymus“ revoliucijos ir pilietinio karo metais bolševikai išnaikino daug taikių gyventojų.

XX a. ketvirtame–penktame dešimtmetyje BSSR teritorijoje atsiranda slaptų masinio Stalino režimo aukų laidojimo vietų. Viena garsiausių jų – Kuropatos už Minsko. Čia dideliuose brolių kapuose palaidota tūkstančiai žmonių. Tokias laidojimo vietas NKVD organai laikė labai didelėje paslapyje. Dabar Kuropatose žmonės pastatė šimtus medinių kryžių ir pavertė šią vietą tautinių memorialu.

Antrojo pasaulinio karo metais Baltarusijos teritorijoje žuvo ir buvo palaidota keli milijonai žmonių.

XX a. septintame–aštuntame dešimtmetyje vietinės valdžios organai tarsi vandalai pradėjo naikinti ir senas kapines miestuose, ypač jei jose jau nebelaidota. Pavyzdžiui, Minske visiškai sunaikintos žydų, totorių, liuteronų kapavietės, Storoževkos stačiatikių kapinės, senos bajorų kapinės šalia kinoteatro „Spartak“ ir katalikų kapinės greta Šv. Roko bažnyčios pačiame miesto centre.

Po nepriklausomybės atgavimo Baltarusijoje prasidėjo krikščioniškos tradicijos laidojimo apeigų atgimimas. Ant antkapių vėl atsirado krikščioniška simbolika. Atstatyta daugybė kapinių koplyčių ir bažnyčių, taip pat pakelės kryžių ir koplyčių. Išėjo atskirų leidinių apie Baltarusijos kapines, pavyzdžiui, apie Minsko Kalvarijų kapines (XVIII–XX a.) ir Naugarduko kapines.

Buvo priimtas laidojimo veiklos organizavimui skirtų įvairių dokumentų paketas.

Šiuose dokumentuose nurodoma, kad laidojimo vietų žemė gali būti panaudota tik apželdinimui ir tik praėjus 20 metų po laidojimo. Pastatų ir statinių statyba šioje teritorijoje draudžiama. Taip buvo nutraukta sovietinė vandalizmo praktika. Tačiau vietinių gyventojų elgesys ne visada pavyzdingas, ir vandalizmo atvejai laidojimo vietose gana dažni.

Visa tai rodo, kad tikslinga išleisti Baltarusijos kapaviečių istorijai skirtą monografiją, taip pat parengti enciklopedinį žinyną su istoriškai ir kultūriškai reikšmingiausių kapaviečių aprašymais. Tam būtina sukurti duomenų banką ir ištirti visas kapavietes, pirmiausia jau nebeturinčiuose gyventojų ir į Černobylio zoną patekusiųose kaimuose.

Gauta: 2004 10 081

Parengta spaudai: 2005 10 20

Lennart Edlund

ON CHANGES IN CULTURAL HERITAGE MANAGEMENT ON GOTLAND BACKGROUND

The Swedish model of cultural heritage management has undergone a series of great changes during the past 25 years. Moving from bureaucracy to hierarchy and to expert market, we now find ourselves in the process of development where terms such as democracy, participation, people and international perspectives are at the centre of focus. This is no coincidence but rather a result of trends and general social development that have been taking place in Sweden as well as entire Europe.

THE NON-SCIENTIFIC PERSPECTIVE

This article is not based on scientific research at all. Instead, it presents highly personal reflections on 25 years (and perhaps, too many) that I have spent in the field. However, I hope the value and insight of my experience will outweigh any shortcomings.

Why have I decided to communicate my experience? Hopefully, it can give young talented architects and students some perspective on their own work that involves the contemporary cultural heritage management. Alternatively, it is a purely selfish idea and the beginning of my legacy. Like others at my age, I would like to sum up the results of my effort and, at the same

time, observe with greed the performance of younger generation that has everything ahead. Or perhaps, I would also like to address those who are in the middle of intensive work, burning with desire to preserve the cultural values of our society.

THE PERPETUAL PROCESS

Like everything else in life, working with cultural heritage is subject to constant change, even if we do not realize it at the moment. To believe anything else is deceitful. What I learnt as a student and antiquarian some years ago can be passé today or need re-examination tomorrow. The need to re-examine one's principles, values and, maybe, listen to what others have to say puts high pressures. However, it should be revisited by all means if our field is to have any future.

Society has been changing ever so quickly as never before. Sweden faces rapid and revolutionary changes; just entering the European Community has caused great changes in perspective and has influenced our mission of cultural heritage. Globalisation, information flow, network thinking, new political borders, quick economical shifts, ever stronger market forces and many more processes radically have

change the starting point for our task. How do we in this sector react to the situation? Do we employ any new strategies?

MOTIVATION AND RESPONSIBILITY

We need new strategies and, therefore, it is important that we all contribute to creating motivation for change by putting something to test and raising questions. It is likely that developing the social skills of communicating, listening and comprehending is just as important as getting deeper knowledge of historical facts. And most importantly, we need to try to understand those outside our field who have other starting points for their ideas and to understand the meaning and content of cultural heritage.

I think that much of the dynamics in cultural heritage management and our right to exist in a society that has become ever commercialised and competitive has much to do with these starting points. This encompasses so many aspects of life, such as our ability to be in tune with the period, to see and understand what is happening around us and to feel that we are act by patterns with or against the demands and expectations that society imposes upon us. We also need to be quite manipulative. Understanding "the other powers" in society can provide the arguments we need in debates and discussions about cultural heritage and its importance for the good of society.

IS TIME OUR FRIEND?

It depends entirely on us whether we make friends with time. The most fascinating thing about the time factor in relation to rapid development is that, paradoxically, it changes and erases cultural heritage at the same time as it produces heritage at the rate no one faced before. But can we manage to continue working by using our traditional methods? Are we talking about becoming more effective? And where does our focus in cultural heritage management lie? And where should it lead? Will it be directed more towards our epoch than towards historical aspects? The historical phase is relatively static while the contemporary changes speed up at a furious rate, which can lead us to losing a massive store of invaluable information for life. Do we want it to be like this?

The first successful IT-companies in Sweden serve as a good example of lost heritage. Hardly anyone keeps a photo, a piece of furniture and even less the facts stored digitally because they will soon decay due to poor storage qualities. On the other hand, the medieval ruins are still there undergoing the process of slow decay so that is where we are put much of our energy.

FROM DRAINPIPE TO WIDENED PERSPECTIVE

The development of cultural heritage management in a structural way in Sweden during the past 25 years is very much a matter of democracy and increased trust. In the middle of the 1970s the central authorities in Stockholm, the National Heritage Board or the national museums, controlled nearly the entire cultural environment. They would make all the decisions, regardless of the nature of issues. Very knowledgeable experts with drainpipe visions would decide what to preserve or protect and how to manage cultural heritage. Obviously, this has biased the ways of looking at things and eliminated the opportunity for taking a local perspective or putting something under query. Possibly, they used to involve people from our antiquarian circle from time to time just to inform us of new rules to apply and conform to.

Nowadays, we see that it is a matter of cultural heritage ideology, which has aged immensely since the time when cultural heritage management supported the glorious national state. This seems a strange starting-point in the context of cultural diversity and trends. Today we are rather challenged to illustrating and show diversity in our work in a practical way for many new groups in our multi-cultural society. Another challenging task is examining the negative and dark sides of our history, nor being discouraged to show and discuss them for a sake of collective learning.

A DEAD-END

The old system has found itself in a dead-end. Simultaneously, the political circles and municipal local communities discussed extensively such concepts as decentralisation, democracy, opportunities in order to assert influence and proximity. The reform has

transferred gradually the responsibility for protection, management and preservation to the regional level – namely, to county administrations. Finally, the local authorities have taken responsibility of the churches as they are regarded as the most valuable. Naturally, the reform has received criticism by opponents whose one of the argument is that we would never acquire as “deep knowledge” as the central institutions did. And what has happen to the national overview? Most of criticism has come from the antiquarian trade itself, which has damaged its reputation for a long time and led to internal squabbling; meanwhile, the politicians and the general public have applauded the reform.

As mentioned earlier, Sweden is a diverse society. Fore example, there is no longer room for any great standardisation of cultural heritage management nowadays. Every region looks after its own situation in its own way based on individual circumstances. And it seems to be working well. In terms of the built monuments, for example, being situated on Gotland, we tend to assess what is worth preserving without making much comparison with other regions. Consequently, the national perspective has disappeared from the Swedish pattern of working.

But it is also important to remember that no one talked about such concepts as the will to change at that time. It is likely that the cultural heritage including buildings, the ancient remains, churches, etc, was felt to be a personal interest area for the antiquarians, almost as private property. This was ideal for reluctance to change anything in this area. Hopefully, the situation is different nowadays when we do our job in the public service on a democratic basis.

TWENTY TIMES OVER

Today, 25 years later, I doubt whether anyone wants to return to the old situation. We have 21 counties with the staff of antiquarians, with wide scope of knowledge, working closely with cultural heritage and combining other public interests. I strongly believe that we keep taking qualified decisions. One may say that our opportunities have increased twenty times. More than likely, the wide public interest and success of cultural heritage is a result of decentralisation. The fact that an average person is close to cultural heritage has turned building preservation

into somewhat of a popular movement. Most people are aware of their local cultural heritage and are very committed to preserving it.

WHAT COMES NEXT?

And what comes next? Or maybe our ambition to democratise cultural heritage has reached the culmination? Are there other interesting areas of development? Let me try to discuss and interpret what is happening now, with reference to Sweden and, especially, Gotland. I believe that some aspects of development involve the following:

- Further steps in decentralisation;
- Increased integration of cultural heritage management with other public sectors;
- Increased cooperation between interested parties;
- Increased focus on citizenship;
- Increased responsibility for sustainable society;
- Network building and international cooperation.

I would like to explain and give the rationale to the different aspects of development in the context of telling about a few projects as we are currently engaged in the field of cultural heritage.

AGENDA CULTURAL HERITAGE: FORCE FOR RENEWAL?

During the past 3 years we have carried out a renewal project in Sweden, in the field of cultural heritage, involving nearly the entire county administration and museums as well as a number of non-profit organisations. The project has been called “Agenda Kulturarv”, or “Agenda Cultural Heritage”. Partly, the Minister of Culture who said she felt that the sector values were old-fashioned and, partly, the discussion about knowledge we give to young antiquarians through the recurrent internal courses triggered the idea. What exactly do we teach? These two observations led to a collective decision to take an unbiased look and work in museums, county administration and the National Heritage Board.

Initially, we have asked a basic question about where we stand today. What do we want to accomplish with our work? How we can become more visible and more public? We have received 200,000 Euros from the government

for the purpose of in-depth studies and experimental projects in formulating a strategy for the future.

CHALLENGE

This has started the process where we discuss and debate the goals and ideas behind the concept of cultural heritage management to a great length. We have heard many opinions, interpretations and questioned many old beliefs. The process has been very creative and has resulted in a number of policy decisions for our future undertaking. Attempt to question and discuss one's own role and principles with others is of great value. We would not have been able to carry out the project if we had not had confidence in ourselves and, moreover, if cultural heritage management had not had such a prominent status in society. Naturally, many have been in doubt and they still are, but I am convinced that "Agenda Cultural Heritage" project makes a valuable contribution to the development of Swedish cultural heritage.

FURTHER DIRECTIONS OF AGENDA

What have we reached? Maybe we have not reached great or decisive standpoints. And maybe some methods have been already established prior to us. However, the process has clarified and indicated by all means the direction our work should take. Our strategy states the following:

- Everyone uses cultural heritage which is important because it is used and not because it exists;
- People are the central focus of our job. We preserve, protect and take care of cultural heritage and physical monuments not for their own sake; we do it for ourselves to live in good environment;
- What we preserve and take care of today is the cultural heritage of tomorrow;
- The narrative is the motive for preservation. The physical objects are of no interest by themselves and not worth preserving without the narrative;
- Increased participation in making choices and setting values is a central future issue.
- Cultural heritage management is an important contribution to a sustainable society.

IS THIS OF ANY IMPORTANCE TO GOTLAND?

As a result of the project, the cultural heritage council has been set up on Gotland. It includes authorities, educational institutions and various non-profit organisations. The council has prepared a plan of action for preserving cultural heritage, highlighting different priority areas and tasks. The program is meant to serve as a guide for different interest groups in their operations. The council is a good example of how civic participation can be improved and how increased diversity can be ensured. Hopefully, the council will present suggestions about what they think is worth preserving and how to broaden awareness of what is valuable. We may also expect that it will encourage us attend to heritage and environments that we consider as a kind of "dead monument" or that we have not even noticed.

We also hope that this will increase cooperation with local population. Thanks to its set-up and its close local ties, the council can constructively contribute to reducing traditional scepticism towards authorities that is present, particularly, in rural areas.

THE RUINS OF ST. NIKOLAI CHURCH

There are very few cities in Europe, and not only, that have as many medieval church ruins as Visby. There are the ruins of 12 churches inside the medieval city walls. In modern times they have been treated as museum pieces to research, observe and enjoy. But they were hardly used for any other reason due to the threat they were exposed to in the previous centuries. And this has influenced our collective attitude. However, it seems that a new attitude is about to emerge, says that cultural heritage (e.g. the ruins) should be used as long as it persists with common sense and careful consideration. The ruins can be a source of knowledge and experience for us today. One example is the ruins of St. Nikolai church.

At the very beginning Nikolai was built as a monastery church for the Dominican monks around the middle of the 11th century. Adding some extras at different times changed it and, finally, it was abandoned at the time of the Reformation leading to accepting the Lutheran faith in the middle of the 16th century. The ruins are a very visible feature of the townscape due to the location, the grand size and the attractive architecture. The ruins of St

Nikolai church stood there abandoned until the 1930s when someone started exploiting it for a musical drama about Petrus de Dacia, a monk and his relationship with a nun named Kristina af Stommeln. There is a stage construction, though rather clumsy, and moveable benches in the church. The ruins are used at for occasional summer concerts at present.

In the last several years, it has been intended to turn the church ruins into a concert locale for the year-round use. We have been discussing what position the antiquarian authorities should take towards these ideas. Shall they say yes? Or shall they refuse them? And how should we deal with other strong forces such as music, sound experts, commerce, tourism, etc? Can we manage it at all? Can different interests be united in a good mix? I tend to think positive about it. On one hand, drawing on the basic idea of "Agenda Cultural Heritage" with regard to the use of cultural heritage, we should say yes. On the other hand, we need to make ensure that we will be able to influence plans so that they are in agreement with the basic antiquarian principles of respect and carefulness. The next thing to happen is a competition among architects.

THE FISHING HAMLETS ON GOTLAND

In old times nearly all the farmers on Gotland engaged in coastal fishing for the household use. Fishing business carried on until the 1950s. After that it kept gradually decreasing until today when it is practically non-existent. But the fishing hamlets are still there. And people from the island discuss it extensively how they should or can use the hamlets in the future. They are now preserved as cultural heritage, and people weigh up the possibilities to use them either for fishing or holiday cottages. Many summer visitors to Gotland would fancy nothing more than buying or renting a fishing shack and using it as a holiday cottage. You can find there everything you could possibly wish in terms of proximity to the sea and the beautiful surrounding. Nowadays some of these shacks are converted with or without permission, some are illicitly used as holiday cottages and some others are denied permission for change.

The issue is complex and requires more than purely opinions and judgement by experts and decision-making authorities. The local Agenda

K-group has taken the initiative to call for meetings and creative discussions with people concerned. This initiative is a good example of civic participation ever increasing. Hopefully, the discussion will lead the authorities take a different stance with the view on long-term development.

WHAT IS VALUABLE?

All regions and places have their unique history, cultural heritage and nature. I have been wondering on some occasions if one could find some things that would be of no interest or of less value than other things. I think it is more a question of our ability and desire to describe and explain things, putting our perception of what has happened into words and pictures. In this way, the world heritage is no more valuable than any other cultural heritage. Designating something as a world heritage site involves a great responsibility in the form of national and municipal planning. Everyone else who lives, works and runs a business in Visby is responsible of this. You will no doubt recognise this statement in your world heritage sites.

Visby has been on the list for 10 years. One of the most urgent issues for us is to find out how to keep interest and commitment alive? The society has changed and the conditions are different now than they were 10 years ago. New powers-that-be and forces keep emerging, which all makes us realize that long-range planning and process thinking is most important to the world heritage. We need to strive for achieving the position of being able to continuously influence what happens around us, with the world heritage issue present in all planning. Here I see an opportunity for growing cooperation and establishing network with not only the Baltic world heritage. By sharing experience, we may build a joint sustainable strategy for our world heritage. It is probably necessary to consider the free movement of capital within the EU. Let us counterbalance it with free movement of knowledge.

CULTURAL LANDSCAPE – A COMMON ARENA?

Gotland is really a single big cultural landscape, famous for its spectacular scenery and its rich cultural heritage. It features the coast with its sea stacks and beaches, the flat rocky ground

where sheep grazed for thousand years, and its special biological diversity. The cultural heritage spans the historical presence of humans from the Late Stone Age and onwards, where certain periods stand out more clearly thanks to the monuments that have been saved, e.g. Bronze-age stone cairns, the Iron-age and the silver hoards, the medieval presence in the church buildings and Visby as a Hanseatic town.

In an administrative sense, we have separated the issues of nature, culture and environment despite the fact that we still deal with the same arena and material. The landscape on Gotland is a product of human influence. And this is probably true of most places. Nature, animals and plants are all connected, especially, with the patterns of Gotlandic farming.

Here at County Administration, we try to bridge this gap in thinking and identify what is common admitting that grazing land, forests, ancient monuments and buildings all belong together. This makes it possible to see the entire landscape and conserve the whole instead of individual objects or elements. Identifying the connection between humans, landscape and environment explains how social systems work. The local citizens often see their landscape as a whole. We can move from building the fragmentary picture of a landscape's history to explaining the preservation of its basic values in this way. And this is only one example. There are numerous other areas where the cross-sector approach would produce constructive effects.

It is important for us working in the cultural heritage sector to be able to broaden your perspectives and see our roles in the future context. Naturally, we should not undermine our expertise; however, cooperation with other social interests can give us strength and assertiveness we need for continuing strong development. It also contributes to building a sustainable society.

KNOWLEDGE AND POWER

The seminar in Kaunas is an excellent example of how we can work together with institutions within and across the borders. There are few areas that are as international as culture and cultural heritage. Many times they have acted as a battering ram in democratic processes and as a bridge-builder between people where politicians made no way forward.

We need to cooperate even in the micro-perspective on a daily level. For us who are part of decision-making authority, with expert antiquarians for everyday operations, it is interesting to learn where we are today with current knowledge and what basic antiquarian principles to apply. Being able to delegate decision-making means greater independence in interpretation and more grounds for attitudes. Therefore, the power over managing cultural heritage belongs not to the heads of departments high up the hierarchy, as one may suppose, but to the individual public servants. This is where interpretation and decisions are formed and presented. It is worth thinking about this task and the responsibility it implies in daily work.

I think we are all quick at realizing the importance of the connection between the authorities and the educational institutions. The most pressing issues are concerned with educating people for a labour market or a possible employer, educating them to shape a society and influence their. What we currently do has a significant effect on people. What we do has significance for a society in terms of meaning and content.

Therefore, I would like to exchange more knowledge and start the dialogue on what knowledge we need and how it should be used. And this is not only a question of specific expertise in the historical sphere. We should be concerned with the ability to act in future social contexts.

STEERING CULTURAL HERITAGE MANAGEMENT IN THE PROCESS OF CHANGE

I have made attempts to discuss some issues that have emerged in the task of steering and administrating cultural heritage management under change on Gotland. Some conclusions to this are as follows:

- Gotland is a fantastic, inspiring environment to work. And I appreciate my staff and their efforts highly;
- We inherit attitudes and values that we easily subscribe to without questioning and testing. At the same time, it is difficult to gain support for renewal;
- We must become more aware of how society works and changes;
- The power of cultural heritage management

- lies to a large degree in the hands of individual staff members;
- Cultural heritage management is of great importance to good society;
- The ongoing democratic development of cultural heritage is an important and decisive success factor.

Lennart Edlung

KULTŪROS PAVELDO VADYBA GOTLANDE

S a n t r a u k a

Per pastaruosius dvidešimt penkerius metus švedišką kultūros paveldo vadybos modelis patyrė daugybę permainų. Po buvusio biurokratinio, hierarchinio ir direktyvinio įvertinimo dabar iš naujo atrandamas raidos procesas, kuriame dėmesio atsiduria tokie terminai, kaip demokratija, dalyvavimas, žmonės ir tarptautinė perspektyva. Švedijos bei Europos kontekste tai ne atsitiktinumas, o veikiau Gotlando visuomenės tendencijų ir bendrosios raidos rezultatas.

Švedijos kultūros paveldo vadybos struktūrinė raida labai susijusi su demokratijos ir pasitikėjimo plėtra. 1970 m. beveik visą kultūrinės aplinkos priežiūrą kontroliavo svarbiausios Stokholmo įstaigos – Nacionalinė paveldo taryba ir nacionaliniai muziejai. Jos priimdavo visus sprendimus nepriklausomai nuo jų reikšmingumo. Daug žinantys ekspertai sprendavo, kas turi būti išsaugota ir apsaugota arba kaip turi būti valdomas kultūros paveldas. Aišku, vietinės perspektyvos atžvilgiu tai vedė į vienkryptį požiūrį.

Šiandien matyti, kas sudaro paveldo esmę ir kas yra kultūros paveldo ideologija, atgyvenusi tais laikais, kai kultūros paveldo vadyba turėjo stiprinti nacionalinį pasididžiavimą. Tai atrodo keistai, turint omenyje gyvenamojo meto kultūros įvairovę ir kultūros sroves. Šiandienai iššūkiai veikiau kreipia į daugiau nukreiptas mūsų veiklos ir daugiakultūrės visuomenės įvairovės iliustravimą ir eksponavimą. Kiti nelengvi uždaviniai, susiję su negatyviąją ir tamsiąja istorijos puse, verčia išdrįsti parodyti ir diskutuoti ją bendrajame mokymosi procese.

Senoji sistema atsidūrė akligatvyje kaip tik tuo metu, kai politiniuose sluoksniuose, taip pat savivaldybės vietinėse bendruomenėse vyko diskusijos dėl demokratijos ir decentralizacijos. Pakopomis vykdyta reforma sprendimų galią ir atsakomybę dėl apsaugos, vadybos ir išsaugojimo perdavė į regioninių lygmenį – apygardų administracijai. Tad šiandien jau nebėra kultūros paveldo vadybos standartizavimui skirtų kabinetų. Kiekvienas regionas sėkmingai rūpinasi savo situacija, susiklosčiusia tik dėl jam būdingų aplinkybių, ir naudojami savo priemonėmis.

Gotlande įsteigta kultūros paveldo taryba jungia valdžios ir mokslo įstaigas, taip pat ne pelno siekiančias organizacijas. Tai geras pavyzdys, kaip skatinti visuomenės dalyvavimą ir laiduoti didėjančią įvairovę. Dėl savo pobūdžio ir artimų vietinių ryšių taryba gali konstruktyviai prisidėti prie tradicinio skepticizmo valdžios įstaigų atžvilgiu mažinimo, ypač provincijose. Tik žmonių susidomėjimas kultūros paveldu įgalina pastatų saugojimą paversti populiariu sąjūdžiu. Todėl labai svarbus vaidmuo tenka kultūros paveldo vertybių propagavimui. Gotlande dauguma žmonių žino apie savo vietinį kultūros paveldą ir yra suinteresuoti jo likimu. Kultūros paveldą naudojami kiekvienas, todėl paveldas svarbus dėl to, kad juo naudojasi, o ne dėl to, kad jis tik egzistuoja. Tad kultūros paveldas ir turimi paminklai saugomi, ginami ir prižiūrimi ne jų pačių, bet žmonių ir tinkamos gyvenimo aplinkos labui. Būtina suvokti, kad tai, kas saugoma ir prižiūrima šiandien, yra rytojaus kultūros paveldas.

Gotlandas iš tiesų yra vienas didžiulis kultūrinis kraštovaizdis, daugeliui žinomas dėl specifinio peizažo ir turtingo kultūros paveldo. Kultūros paveldas čia apima istorinį žmonių egzistavimą nuo vėlyvojo akmens amžiaus iki šių dienų, kur tam tikra epocha aiškiau išsiskiria išsaugotais paminklais, pavyzdžiui, bronzos amžius – akmenų piramidėmis, geležies amžius – sidabro lobiais, viduramžiai – bažnyčiomis ir Visbiu kaip Hanzos miestu. Gotlando kraštovaizdis – žmogaus rankų darbo rezultatas. Gamta, gyvūnija ir augmenija ypač susijusi su Gotlando ūkininkų žemės apdirbimo papročiais. Ganyklos, miškai, senovės paminklai ir pastatai – visa tai dera tarpusavyje. Taip įgalinama veikti darnoje su visu kraštovaizdžiu ir saugoti bei rūpintis visuma, o ne individualiais objektais ar elementais.

Sėkmingą kultūros paveldo vadybos kaitą Gotlande lemia procese išsikristalizavusios nuostatos. Keletą jų reiktų paminėti:

Dirbdami kultūros paveldo vadybos srityje, mes privalome daugiau išmanyti apie tai, kaip visuomenė veikia ir kinta.

Kultūros paveldo vadybos pajėgumas labai priklauso nuo konkrečių personalo narių.

Kultūros paveldo vadyba labai reikšminga visuomenės gerovei.

Besitęsianti demokratinė kultūros paveldo plėtra – svarbus ir lemiamas sėkmės veiksnys.

Gauta: 2004 10 08

Parengta spaudai: 2005 10 20

Eligijus Juvencijus Morkūnas

KULTŪROS VERTYBIŲ APSAUGOS DŽIUNGLĖSE

ICOMOS, Europos Tarybos, UNESCO priimtose konvencijose, chartijose ir jų vykdymo taisyklėse labai apgalvotos ir naudingos, tačiau jos tokios tolimos mūsų realybei, kaip mūsų gyvenimas – dekalogui. Tolesni samprotavimai pagrįsti mano 30 metų darbo su paveldu praktika.

TECHNIKOS PAVELDO OBJEKTAI

Technikos paveldas Lietuvoje pradėtas fiksuoti vėliau nei architektūros, urbanistikos ar dailės paminklai, nes dar tarpukariu gyvavo romantiška nuostata, jog tautos kultūrai vertingi vien pačių valstiečių gaminti daiktai. Tik prieš pat Antrąjį pasaulinį karą pradėta domėtis mediniais vandens ir vėjo malūnais. Vėlyklos, karšyklos, verpyklos, geležinkelių bei kelių atkarpos ir pan. patraukė dėmesį dar vėliau, o pramoniniai objektai (inžinerinis paveldas) – tik pastaruoju metu. Gaila, bet į technikos paminklų sąrašą beveik nepateko plytinių, kalkinių, potašinių, terpentino ar varvelio varyklų, anglių degyklų, liejyklų, degalinių, kepyklų ir kitų objektų. Daugelio technikos paminklų vertė iki galo nenustatyta, išskiriamas tik vienas ar kitas ypatumas. Kartais sunku išsiaiškinti, kuriai paveldo rūšiai priskirtinas objektas (pavyzdžiui, Biržų pilis turi istorinio, gynybinio, architektūrinio, hidrotechninio,

techninio, archeologinio, technologinio, dendrologinio ir kitokio paveldo ypatumų). Technikos paminklų sąrašus pradėta sudarinėti apie 1970–1975 m., tačiau tada daugiausia dėmesio kreipta į pastato architektūrą ir fizinę būklę, o ne į techninę įrangą. Kai kurie technikos paminklai kėlė nepatogumų ideologams, neigusiems pažangą ikikarinėje Lietuvoje. Imantis pritaikyti technikos paminklus naujiems visuomenės poreikiams, suniokotas Balsių vandens malūnas, Baisogalos (vienas gražiausių Lietuvoje; 1 pav.), Šeduvos, Purplių, Kupiškio, Vaškų, Ūdekų, Obelių ir daugelis kitų malūnų. Pašvitinio malūnas (kaip ir Starkonių bei dar keli) pradėtas rekonstruoti, tačiau darbai greitai nutrūko. Buvo griauamos (XVIII a. Gulbinių) ar paliktos sunykti (Klebonišio, Pakruojo) karčiamos, nors jas kuo puikiau buvo galima pritaikyti rekreacijai.

TIKSLAS

- apibrėžti, kas yra technikos paveldas ir kokie objektai turėtų būti jam priskirti;
- atkreipti dėmesį į technikos paveldo vertinimo netolygumus;
- pristatyti technikos paveldo saugojimo būdų (*in situ* arba muziejuje) ir panaudojimo formų teigiamas bei neigiamas puses;

- akcentuoti būtinumą ugdyti paveldo naudojimą, kad paveldo objektai taptų tautos savastimi.

PAVELDO VERTINIMO NETOLYGUMAI

Technikos paveldo vertinimo kriterijų daug, tačiau dažnai apsiribojama tik keletu. Pavyzdžiui, malūno vertinimas vien architektūros požiūriu nebus išsamus. Malūnas – ne tik architektūros statinys, pirmiausia tai mašina, technologijos įrenginys, dažnai daugiavfunkcinis, todėl, norint susidaryti visą jo verčių skalę, reikia taikyti ir kitokius kriterijus.

Taikant tik vieną vertinimo kriterijų, kiti technikos paveldo objekto elementai lieka nepastebėti, neatskleisti arba net pašalinami kaip bevertiniai. Antai rengiant Baisogalos vėjo malūno restauravimo projektą, paliktas tik mūrinis malūno liemuo, kepurė ir statvolis, visa vertinga įranga sunaikinta, o statvolis įmūrytas tarp gelžbetoninių perdangų ir pertvarinių sienų. Restauruojant neatstatyta malūno „vėjų rožė“, įrengti butaforiniai sparnai (pakeistos sparno proporcijos, deformuota geometrija).

Pasitaiko, kad technikos paveldo objektas išvis iškrenta iš statinių komplekso dėl statybos vietos specifikos. Vėjo malūnai turėjo būti statomi atvirose vietose ir toli nuo kitų pastatų. Vandens malūną irgi ne visuomet pavykdavo pastatyti prie dvaro sodybos, tad pasitaikydavo, kad dvaro komplekso malūnas į registrą patekdavo kaip atskiras statinys (Juodgalvių dvaro atvejis).

TECHNIKOS PAVELDO SAUGOJIMAS DVIEM BŪDAIS

Dabar vyrauja nuomonė, kad geriausia technikos, kaip ir kito paveldo, apsauga yra *in situ*. Manoma, jog saugant objektus *in situ*, reikėtų atsižvelgti į geografines sąlygas, kelių tinklą, netoliese esančias paveldo objektų sanaujas ir ypač į žmogiškąjį faktorių, t. y. savininko ir kitų žmonių supratimą apie paveldo globos būtinumą. Neatsižvelgus į tai, saugojimas vietoje nebus efektyvus. Pavyzdžiui, tvarkant Stačiūnų vėjo malūno aplinką buvo nugriauta skliautinė malūną juosusi skaldyto akmens mūro galerija. Vėliau paminklosaugininkų rūpesčiu malūno kepurė uždengta aliuminio skarda, o šią pasiglemžė metalo vagys. Įrengimus netoliese gyvenantys žmonės sunaudojo malkoms.

Į unikalų Europos mastu molinį Šukionių vėjo malūną trenkė žaibas. Apdegė jo kepurė, vidaus įranga nenukentėjo, tačiau malūno paveldėtijos jį nugriovė kaip niekam nereikalingą.

1 pav.

Baisogalos (Radviliškio r.) buv. dvaro malūnas, ne vien laiko, bet ir žmonių nuniokotas

Panaši ir Jonelionių vėjo malūno istorija.

Lygumų molinis vėjo malūnas ilgą laiką stovėjo be sienų dangos. Krituliai smarkiai pažeidė laikančiąsias konstrukcijas, ir malūnas buvo nugriautas.

Kartais savininkai „nekaltai“ padeda sunykti paveldo vertybei (Keturnaujienos malūnas buvo sąmoningai supūdytas).

Liūdnas ir Moniūnų vėjo malūno likimas. Nors jis ir saugotas kaip technikos paveldo objektas, jo aplinka nesirūpinta, ir malūnas atsidūrė žvyro karjero viduje, tarsi ant aukštos salelės, atstumui nuo sienų iki stačių 4–5 m aukščio skardžių siekiant vos 1–2 metrus. Vėliau, vykdamas jo išpaminklinimo procedūrą, spaudoje paskelbta apie ketinimus malūną išgabenti į Punkską. Tuo mikliai pasinaudoję vagys išpjovė medinę transmisiją.

Jau minėtam Baisogalos malūnui pritaikyta vėliau sovietmečiu labai išpopuliarėjusi panaudojimo schema: pirmame aukšte – ūkio pasiekimų muziejus, antrame – pokylių salė, trečiame – nakvynės kambariai. Malūno restauravimui ir pritaikymui išleista daug pinigų, tačiau, pasak vietos folkloro, galiausiai jį sugriovė pavydžios puotautojų žmonos. Dabar malūnas visiškai neprižiūrimas, nors anksčiau laikytas vienu gražiausių Lietuvoje. Tokia pritaikymo schema sunaikino ne vieną vertingą technikos ir technologijos objektą.

2 pav.
Raudonės (Jurbarko r.) motorinis malūnas

3 pav.
Raudonės (Jurbarko r.) motorinio malūno valcams gresia sunaikinimas

Panevėžio vėjo malūno istorija panaši, tik jame (kažkodėl ne karčiame!) buvo įrengtas restoranas. Malūno išorę labai sudarkė pristatyti didžiuliai metaliniai priešgaisriniai laiptai.

Krumpių medinis vėjo malūnas nutemptas prie dirbtinio ežero, nes jame norėta įrengti kavinę. Deja, prasidėjus pertvarkai, malūnas buvo užmirštas.

Vandens malūnų dalia panaši. Bene geriausiai pritaikytas muziejui ir kavinei buvo Mosėdžio malūnas. Jame išliko transmisija, restauruotas vandens ratas.

Bijotų malūne įrengta karčiama ir išgriautas interjeras. Tas pat nutiko Prienų popieriaus fabrikui („popernei“).

Ginučių ir Minčios malūnuose, atlikus kapitalinį remontą, įrengtos poilsinės. Nuo to jų vertė nepadidėjo.

Pakruojo vandens malūnui skirta daug dėmesio; pastatai gerai restauruoti, tačiau atstatytas vandens ratas – butaforinis ir dargi nekokybiškas. Tiltu-užtvankos architektūrinė dalis restauruota neblogai, tačiau vietoj grindinio kelias tiesiog nekokybiškai išklotas akmenukais! Tai atspindi specializuotų restauravimo dirbtuvių požiūrį į savo darbą. Yra ir neblogai saugomų objektų, pavyzdžiui, veikiantis molinis vandens malūnas Dotnuvoje (dabar sukamas elektra), verpykla Raubonyse ar motorinis malūnas Raudonėje (2, 3 pav.). Maloni tendencija – vis dažnesni atvejai, kai savininkai atstato ar remontuoja malūnus; bene gražiausias pavyzdys – veikiantis Liepos malūnas Paežeriuose.

Kitas variantas (dažnai kritikuojamas kaip ardantis arba neleidžiantis atkurti autentiškos technikos objekto aplinkos) – saugojimas skanseno tipo muziejuose. Aišku, kritiško požiūrio į jį visiškai nuneigti negalima. Tačiau aplinkos atkūrimas muziejuje priklauso nuo muziejininkų profesionalumo. Technikos paminklo aplinką muziejuje galima atkurti autentiškesnę, negu šiandien yra *in situ*. Antai Liepaloto ir Diržių vėjo malūnų aplinka užgriozdinta metalo laužu, pristatyta nereikalingų pašiurių, malūnus gožia sodinti arba savaime išaugę medžiai.

O kas gali susipažinti su paskutiniu išlikusiu, todėl unikaliu ir Europoje, moliniu Melnių vėjo malūnu (4 pav.) arba mediniu Starkonių vėjo malūnu, kuris stovi vienišas laukuose ir sunkiai prieinamas?

Muziejuje nesudėtinga atkurti aplinką ir tokius funkcinius ryšius, kokie buvo objektą statant arba juo naudojantis. Didelis saugojimo muziejuje privalumas tas, kad technikos paveldo objektus nesunku pristatyti lankytojams ir laiduoti jų apsaugą nuo fizinio sunaikinimo, o saugant *in situ* dažniausiai tai padaryti sunku (prieš keletą metų sudeginti Tadaravos bei Palūkščio vandens malūnai ir Puškonių vėjo malūnas). Muziejuje galima pademonstruoti, kaip eksponatai veikia. Informacija apie muziejuje esančius technikos objektus prieinamesnė tyrinėtojams. Sėkmingiausiai muziejuje (ir *in situ*) saugomu liaudiškosios technikos paveldo objektu galima laikyti veikiantį Pakalniškių vėjo malūną Kleboniškio „skansene“ (5 pav.). Įdomi Plynių vėjo malūno „biografija“. Lietuvos liaudies buities muziejus – jau ketvirta jo stovėjimo vieta. Su juo, beje, kaip ir su kitais muziejuje saugomais technikos paveldo objektais, kasmet gali susipažinti apie 80 000 žmonių. Čia taip pat galima pamatyti milo vėlyklą iš Daubutiškių

(deja, malūnas nebuvo perkeltas į muziejų ir *in situ* sunyko), aliejinę iš Suvalkijos. Gaila, kad liko neįgyvendintas sumanymas įrengti technikos kampą, kuriame buvo numatyta rodyti plytinės kompleksą, kalkines, anglies degimą, malūnų kolekciją, uostą su mediniais laivais, siaurojo geležinkelio žiedą su važiuojančiu traukinuku...

Muziejuje yra technikos paveldo objektų, turėjusių paminklo statusą (Akmenos ir Kantvainų vėjo malūnai). Deja, muziejuje esantiems eksponatams Kultūros vertybių apsaugos departamentas neskiria finansinės pagalbos. Antai unikalių Kantvainų malūną iš Mažosios Lietuvos, ilgus metus sandėliuotą muziejuje, po keliolikos metų teko išvežti atgal. Ši istorija puikiai iliustruoja mūsų paveldosaugos nenuoseklumus.

Kantvainų vėjo malūnas, stovėjęs netoli Agluonėnų, dar sovietmečiu buvo įtrauktas į bene pirmuosius technikos paminklų sąrašus. Dėl prastos techninės būklės juo nebesinaudota. Išsaugojimo rūpesčiai užgulė Klaipėdos rajono kultūros skyrių Gargžduose, iš kurio gana ultimatyviai pareikalauta: „Arba perkelti malūną į muziejų, arba jis bus nugriautas“. Nepaisyta mano argumentų, kad tai paskutinis Klaipėdos krašto vėjo malūnas su unikaliu techniniu sprendimu, be to, stovintis palankioje aplinkoje (šalia plento ir gerai išlikusios lietuvininko malūnininko Geinio sodybos), tad ir saugotinas vietoje. Šie argumentai nepadėjo. Teko pasirūpinti brėžiniais. Juos savo lėšomis parengė Vilniaus skaičiavimo mašinų gamyklos konstruktorių biuro kraštotyrininkų klubas, vadovaujamas A. Budriūno. Malūnas buvo perkeltas į muziejų ir pastogėje išgulėjo keliolika metų. Dėl valdininkų nuostatos nefinansuoti paminklinio eksponato restauravimo ir prasidėjusios pertvarkos Kantvainų malūnas taip ir liko nepastatytas (įrengti tik pamatai). Agluonėnų verslininkams parodžius iniciatyvą gabenti malūną atgal į Klaipėdos kraštą, muziejaus direktoriaus sprendimu ir ministerijos pritarimu jis ir atiduotas jiems, nes formaliai nebuvo muziejinė vertybė (į muziejų apskaitą pervesti pastatai, kol būdavo nepastatyti, negaudavo muziejinės vertės statuso). Būtų neblogai, jei privati iniciatyva duotų teigiamų rezultatų, tačiau negerai, kad malūną planuojama statyti ne ten, kur jis stovėjo, o visai kitur. Beje, objektai, turėję paminklo statusą, bet neatgabenti į muziejų, savo egzistenciją baigė kur kas anksčiau. Kruonio karčiamą ketinta perkelti į Lietuvos liaudies buities muziejų (taip siūlė ir K. Čerbulėnas), tačiau to nepadarė, ji buvo nugriauta. Vietoj originalo

4 pav.

Nykstantis visoje Europoje unikalus molinis Melnių (Joniškio r.) malūnas.

5 pav.

Kleboniškių muziejaus saugomas Pakalniškių malūnas (Radviliškio r.)

muziejuje pastatyta kopija, o jos prototipas iki šiol tebestovi Kartenoje. Siaurąjį geležinkelį siūliau perkelti į Lietuvos liaudies buities muziejų, architektė Birutė Kugevičienė jį supro-

• jektavo žiedu juosiantį muziejaus ekspozicijas. Tačiau mokslinė taryba atmetė siaurojo geležinkelio perkėlimo idėją, teigdama, kad siaurasis geležinkelis nebūdingas Lietuvai. Siaurukas *in situ* buvo išardytas ir muziejaus nepasiekė. Tas pat nutiko ir Kauno siaurojo geležinkelio dirbtuvių gamintiems vagonėliams, puoštiems Lietuvos valstybingumo simboliais...

Į siauruko kaip paminklo naikinimą atkreipiau dėmesį dar 1995 m., po to Kultūros paveldo centras užsakė kompleksiskai ištirti šį inžinerinį paveldą. Grupė specialistų (dr. Eligijus Juvenčijus Morkūnas, Ona Stasiukaitienė, Eglė Stulpinienė, dr. Vytautas Viršilas, Rimvydas Palys, Teodora Morkūnienė ir kt.) kultūros aspektu kompleksiskai įvertino Rytų Lietuvos siaurąjį geležinkelį. Vykdamas įpaminklinimo procedūras, kai kurios institucijos ketino tai sutrukdyti, tačiau, laimei, paminklosaugininkai jų užmačioms užkirto kelią. Siauruko istorija rodo, kad pradžioje atrodžiusios beviltiškos, pastangos duoda teigiamų rezultatų. Jau susikūrė organizacijų, gelbstinčių siauruką. Jį jau globoja ir puoselėja Anykščių muziejus. Galbūt anykštėnais pasekus ir kitiems regionams, pavyks išsaugoti šį vertingą paveldo objektą. Gaila, kad dėl įstatymo netobulumų ar nepaisymo metalo laužan pateko siauruko riedmenys (kilnojamasis paveldas).

In situ turbūt geriausiai tinka saugoti bene „jauniausią“ technikos (inžinerijos) paveldo dalį – I ir II pasaulinio karo fortifikacinius įtvirtinimus, pastatytus iš atsparių medžiagų. Komerciškai šis paveldas gal ir patrauklus, tačiau menkai susijęs su mūsų krašto gyventojais, todėl jo puoselėjimas neturėtų būti pirmaeilis, stelbiantis Lietuvos valstybės ir rezistencinės kovos paveldą.

Kuris paveldo saugojimo būdas geriausias, parodys laikas. Manau, nereiktų prisirišti prie vieno, kad suklydę nepatirtume didelių nuostolių. Kiekvienas kelias turi savo pliusų ir minusų.

Ne visi technikos objektai įtraukti į paveldo sąrašus, objektų nustatymui skiriama mažai lėšų, ir jis dažnai paliekamas būsimiems saugotojams. Tokia sistema („pats veža ir pats sau botagu pliaukš“) nei objektyvi, nei perspektyvi. Ne veltui tarp paminklosaugininkų gyva nuostata: geriau saugoti vieną paminklą gerai, negu kelis blogai. Kartais net susidaro įspūdis, jog kai kurie jų tiesiog stengiasi atsikratyti saugomų objektų.

Manau daugiau negu pakankamai išvardijęs prarastų vertybių ir neišnaudotų galimybių.

Iš pavyzdžių atrodo, kad paveldas niekam nereikalingas, o kartais net trukdo gyventi. Jis:

- nereikalingas technikos objekto savininkui, nes:
 - a) paveldosaugininkas (dažnai dėl kompetencijos stokos) nieko neleidžia savininkui daryti,
 - b) paveldo valdytojams uždedamas papildomas rūpestis (siaurukas – savivaldybių galvos skausmas);
- nesaugomas visų institucijų. Pavyzdžiui, Turto fondui atitekęs paminklosaugos objektas parduodamas be jokių sąlygų ar apribojimų (Tadaravos malūno įranga parduota į metalo laužą);
- neįtraukiamas į sąrašus dėl neišmanymo ir specialistų stokos. Sudarinėjant pirmus technikos objektų sąrašus, pagrindinis kriterijus buvo klausimas, ar sveikas stogas ir ar greit reikės jį remontuoti;
- nereikalingas paveldosaugininkams dėl didėjančio darbo krūvio;
- nereikalingas verslininkams, nes vos tapusius objektų šeimininkais juos tučtuojau užgriūva paveldosaugininkai su savo reikalavimais ir verslo varžymais;
- nereikalingas nė Kultūros ministerijai, kaip rodo Kantvainų malūno pavyzdys arba 50 variklių išvežimas į Maskvos politechnikos muziejų;
- nereikalingas nė turizmo firmoms, nes pasak gyvuojančio stereotipo, lietuviai – žemdirbiai ir jokio technikos paveldo pas mus negali būti. Ekskursijos technikos paminklams pažinti nerengiamos arba rengiamos labai retai.

Tad paveldas reikalingas tik siauram specialistų rateliui ir technikos istorijos mėgėjams. Jie turėtų suprasti, kad sunku įstatymais ir įsakymais priversti mokesčių mokėtojus leisti pinigų niekam nereikalingų objektų apsaugai. Nėra ko tikėtis, kad mums, „žinantiesiems ir suprantantiems“, nurodžius, kas nors skirs pinigų apsaugai, ir jau pati ši situacija privers žmones mylėti paveldą. Suprantantys paveldo reikšmę turėtų sutelkti visas jėgas *švietimui*, kad iš mažens, nuo šeimos, nuo darželio, nuo mokyklos iki universiteto būtų ugdoma piliečių meilė kultūros paveldui (kaip seniai numatyta Europos paminklosaugos rekomendacijose). Kultūros paveldui – ar materialiam, ar žodiniam, ar kitokiam – tapus savastimi, nebeprireiks policijos ar teismų pagalbos. Tai ilgas ir sunkus, bet perspektyvus kelias.

Kokiais būdais efektyviai ugdyti paveldo naudotojus, galėtų būti svarstoma kitoje konferencijoje.

1. Saugant paveldą, svarbiausias yra žmogiškasis faktorius – žmonių išprusimas ir noras jį išsaugoti. Be šito paveldo išsaugojimas tampa problemiškas.
2. Gelbstint paveldą, reikėtų lanksčiau traktuoti reglamentuojančius įstatymus, labiau laikytis įstatymo dvasios, o ne raidės. Joks paminklotvarkos tarpsnis neturi būti monopolizuotas, kad saugojimas nebūtų silpninamas.
3. Tik įvairūs paminklosaugos būdai gali duoti teigiamų rezultatų
4. Nereikia skubėti braukti iš sąrašų arba vengti į juos įrašyti paveldosaugos objektų, nes gyvenimas keičiasi ir tai, kas šiandien neįmanoma, rytoj gali būti visiškai įmanoma.
5. Reikėtų nesižavėti globaliniais objektais, nes tai veda į niveliaciją ir savitumo praradimą.

Galima tik palinkėti kuo geriau išnaudoti galimybes ir neprarasti vertybių...

Eligijus Juvencijus Morkūnas

THE JUNGLES OF PRESERVING HERITAGE VALUES

S u m m a r y

The article emphasizes that the technical heritage in Lithuania received fairly late attention only in about 1972 – 1975. It is sometimes a case that the value of a technical monument is estimated on the basis of subjective criteria, without taking into account all the possible criteria as well as a technical object itself. The article gives the multiple examples of how technical objects were destroyed or used inappropriately for the present purposes. It also discusses two major methods of preservation – that is, ‘in situ’ and the preservation in skansen-type museums. The author does not promote any one of the given methods in order to avoid mistakes. Both the methods are applicable and appropriate. Any monument to be inscribed needs to be assessed on the basis of as many criteria as possible. However, only the time factor can show if the decision was right. It has not so far worked in favor of the ‘in situ’ method.

In addition, the article stresses the human factor. It is important that people who work within the area of cultural heritage deal with the issue coming to the point instead of following the law in a blind way.

If heritage preservation becomes the legacy of only heritage experts and officials, it will fail to be effective. In order to preserve the monuments and use effectively the opportunities, it is necessary to focus on educating people since their youth so that cultural heritage (material, oral or other) becomes part of one's identity and every citizen grows aware of being responsible of protecting heritage.

Gauta: 2005 01 22

Parengta spaudai: 2005 10 20

Mindaugas Bertasius

CULTURAL HERITAGE MANAGEMENT: A CASE OF KAUNAS

The historic environment is all around us by constituting the whole content about our ancestors and us. We must appreciate it as a vital educational asset and the means of understanding history, human origin and identity. Moreover, it is the most accessible of historical texts. In order to understand better the character of a place in the first place, we need to take relevant actions with regard to cultural heritage. The most significant elements of the historical environment (historical or architectural monuments) will always need individual attention in combination with thorough control. A range of different qualities such as diversity, compactness, longevity, dynamism, creativity, sustainability, parasitism, isolation and cataclysm (Ayers, Durham, McNeil, 2000:240) characterize the historic environment of a town. These qualities are inherent in the historic environment. The policy relating to the historic environment in Lithuania has assumed some controversial aspect. It seems that the ruling institution, which is Central Department on Cultural Heritage, acts sometimes in an autocratic way, escaping any broader discussion and consultation with all the concerned organizations and interest groups. Meanwhile, some broader discussion and interviews on what people in Lithuania

think about the historic environment and its future and what they value has taken place. By means of growing interest in the issues of cultural heritage and getting the material on the same subjects from different countries to the print, we have a possibility to compare different practices of interacting with cultural heritage. I would like focus on the practice of inter-institutional (and inter-sectional) cooperation by reference to a case of Kaunas.

There is some model of attitude towards the issues of cultural heritage in Lithuania. It is common to appreciate cultural heritage as a material physical object (a tangible object), but not as the object of cultural activity or, to be more precise, not as the object of formative influence on the active historic environment. The current stance resembles somewhat the act of philately in collecting the items of cultural heritage, which could be architectural, archaeological and other kinds of items. This kind of collection results only in the heap of artefacts in museums, or the accumulation of monuments dated to different periods, or a bank of information consisting of descriptive texts on the proceedings of one of Lithuanian scientific institutions. However, what comes next? Does this lead to more collections of philatelic nature? Throughout the centuries

our East Baltic region has been facing either wars or empire marches or revolutions so some of these monuments, the groups of monuments, or whole collections in museums have been lost. And now a new generation of experts is in rush of collecting a new store of cultural heritage items. At the same time we are all the trustees of this inheritance. The historic environment is what a generation after a generation has made of the places they live by covering a layer upon a layer of human activity. It is possible to identify the domain of cultural heritage as "cultural landscape" – that is, the place full of symbolic diverse meanings that encompass all the details of human behaviour within an ecosystem (Lozny, 2000:23). It is our common wealth. Each generation has left its footprint in the objects of cultural heritage. In the past as much as at present, people made and manipulated with objects as a result of their views about themselves and their place in the world (Moreland 2001:80). The traces of such interaction are irreplaceable. Eventually, we deal with some kind of "network (system) of signs", or the language of ancestors, but we do not understand these signs and this language remains a mystery to us. These objects are more than just 'pegs of memory'. They can be actively used in the construction and transformation of 'imaginative memories' (Remensnyder, 1996:885). Hence, we may generate a list of what products of human creativity (historic environment) were actively used in the establishment and transformation of identities.

To sum up, the historic environment can be defined in terms of some concepts as follows:

- as contributor to the quality of life;
- as the whole but not just the series of buildings;
- as part of everyday culture;
- as a main educational benefit, or an incomparable source of information;
- as the essential means of perceiving our identity (e.g. place identity, the identity of citizenship).

Cultural heritage and, in particular, the historic environment could potentially play a much greater role in every day life than it does now because it brings some social benefit. Let us consider what may possibly change the stiff point of view on cultural heritage (appreciating it as a collection or some assemblage of objects)?

Therefore, I would like to discuss a need for cooperation which might help us achieve the following:

- a) to define the subject,
- b) to cooperate in searching for the best solutions to the issues of restoration and conservation,
- c) to encourage us to budget the new conservation technologies not only for restoration and documentation. There are some ways of inner-cooperation between different Lithuanian institutions managing the preservation of cultural heritage. It is possible to distinguish some groups of cooperation and to compare the way of managing cultural heritage with other patterns:
 - inter-institutional cooperation;
 - theoretical and practical cooperation;
 - cooperation among culture heritage managing structures and community groups (individual work with people).

I. INTER-INSTITUTIONAL COOPERATION.

It seems that the main role of inter-institutional cooperation is to establish a good approach to cultural heritage. If we compare the pattern of cooperation in Lithuania with the one in Sweden¹, we would see the essential differences between them in terms of inter-institutional cooperation. The Swedish pattern is based on close cooperation on the institutional level between the professionals. All the existing institutions (e.g. in Gotland) are involved in the partnership of managing cultural heritage. Judging by their involvement into managing cultural heritage, some establishments in Lithuania correspond to the Swedish institutions, e.g. National board (Lithuanian Board on Cultural heritage), County administration (no equivalent), municipality (section on cultural heritage in Kaunas municipality), county museum (no equivalent), Gotland University (no equivalent), voluntary associations (no equivalent). Although a special unit in Kaunas municipality is established to take care of the objects of cultural heritage, it seems that the unit works does not work hand in hand with the national board.

On the other hand, there are **some museums** in Kaunas that are involved in the activities related to cultural heritage, e.g. the Vytautas Magnus War Museum (archaeology, history), the National M.K.Čiurlionis Art Museum

(archaeology, architecture, history, art), the Lithuanian Medical and Pharmacology History Museum (history of medicine), the National Pedagogical Museum (history), The Ninth Fort Museum (history of fortifications), the Kaunas Archbishopric Museum (history), the Maironis Museum of Lithuanian Literature (history). Unfortunately, they do not work in partnership with the municipality and the county administration in discussing the issues concerned with cultural heritage.

Some universities and institutes in Kaunas give courses focusing on the issues of cultural heritage, e.g. archaeology, architecture, history, art, law at Faculty of Arts (Vytautas Magnus University), architecture, cultural landscape, law at Faculty of Civil Engineering and Architecture or archaeology of technologies at Faculty of Humanities (Kaunas University of Technology), architecture, building technology with various departments studying historic technologies such as metalwork, textile, etc (Institute of Architecture and Building), art, historic technologies (Kaunas College), or architecture, art history (Kaunas Art Institute). However, they have not established partnership with the municipality or the county administrative board in dealing with the issues of cultural heritage, if not to mention only sporadic partnership on some personal level.

We face a huge problem concerning the cooperation with community and different professional or voluntary associations in Lithuania (e.g. Kaunas Historic Society). In general, we lack some public interest in cultural heritage and voluntary associations, which would be eager to work on managing cultural heritage. In my opinion, the level of cooperation depends on involving people into dealing with the problems of cultural heritage. It means that we need to work on a local level involving community by community, project by project, creating trust and sharing knowledge. The partnership with community should emphasize the role of the historic environment in teacher training. It should also develop the essential skills and teaching resources that would reflect the interest of multi-cultural society. The historic environment with its objects of cultural heritage is part of every day culture. The studies of cultural heritage may enable people to read and interpret it so that it would enrich lives as much as literature, music, or history (Power 2000).

Moreover, the media may also play an important role in establishing partnership in solving the problem. There are some channels of achieving this in Kaunas, e.g. the regional TV, the radio stations and the print. Nowadays the mass media can make a huge impact on solving the issues of cultural heritage protection. The managers dealing with preserving cultural heritage should explain to the public why the urban cultural heritage is important and why budget should be allocated on preserving and investigating it. For example, the Viking Heritage Magazine in Gotland has made progress in this area.

Thus, the comparison of Gotland in Sweden and Kaunas shows obviously that the two Baltic regions differ enormously in terms of partnership level in solving the issues of cultural heritage. It is true that we appreciate our cultural heritage as a physical value rather than an emotional value in a wide sense. So how is it possible to solve this problem?

II. THEORETICAL AND PRACTICAL COOPERATION

The pattern of partnership in Gotland involves cooperation across the different levels of administration (e.g. the national board, the county administration, the municipality of Gotland) as well as the scientific and professional institutions (e.g. the county museum, Gotland University). This pattern could serve as an example of activities in Kaunas. We have all the essential institutions (administrative, scientific, professional) to prepare and implement the programme of protecting cultural heritage in a similar way.

In the first place, it is worth considering a proposal on improving the performance of the administrative sectors (the municipality of town and the county administration on cultural heritage) in protecting cultural heritage and historic environment. The following is the list of the steps that administration should take with immediate effect:

- both the administrators and professionals need an **effective and brief discussion** about the issues of cultural heritage as there is no time for extensive discussion on a national level. However, we need to depart from the traditional solutions of a problem – that is, the solution whereby the administration usually seeks partnership only for specific problems, or usually

choose so-called acceptable or agreeable partners (individuals or institutions). In order to depart from this pattern of behaviour, the town municipality (or department in municipality) must understand the problem and admit that it is their prerogative to start acting;

- to start **working with the experts** from universities and museums, which are abundant in Kaunas. Administration always need to involve them in the process of decision-making and search for solutions by seeking specialist advice;
- to start **working with community** and its different groups;
- to contact the voluntary groups and initiate the detailed review of the needs and potential of this sector;
- to find the major **tourist destinations** in Kaunas and the region and develop the management plans of these destinations. Moreover, administration needs to develop **local "heritage links"** by involving the experts and heritage administrators into this process;
- to involve people in decision-making and ensure that they have **access to information** about heritage objects;
- to create the electronic **network of information** about the historic environment, which would be accessible to professional people and the public.

III. COOPERATION OR INDIVIDUAL WORK WITH PEOPLE

Cooperation with individual people is a special field of work. The expert specialists from various institutions and cultural heritage managing structures as well as media workers need to take part in this process. This would initiate a further discussion on cultural heritage problems as partnership on this level involves so many different aspects of solving these problems. And it definitely needs more detailed consideration.

We are concerned with memory restoration or, to be more precise, the restoration of memorial places by using the objects of historic environment because a place has become a powerful form of identification. To perceive oneself as situated in some place also means to perceive oneself as placed in the configuration of complex things such as material and symbolic objects that define the form of a place (Lozny, 2000:29). However, a place is not simply a physical entity. It is something, which we continually have to discover or for which we need to invent new forms of understanding and ideas (Casey, 1996). The concept of place is composed of physical things, memories and thoughts. Hence, building the concept of place is the field of individual work with people. On one hand, we must realize that cultural heritage is our common concern and not an institutional activity. On the other hand, the institutional administrators must realize that only close collaboration with specialists from scientific institutions and different community groups could ensure sufficiently good results. Cultural heritage can be seen as a social process and a given part of the society and individuals (Holm, 2000:70). The anonymity in expertise, casual priorities and unqualified decisions can result into the weakness of cooperation.

The comparative evaluation of two patterns reveals how deep are our problems with regard to cultural priorities. And it is time to work on solving them. Our attitude towards cultural heritage and historic environment reveals that we have learnt painful historical lessons in receiving negative results such as the lack of public spirit, the lack of awareness about values, the depreciation of history. Now we may hope that the old members of the European Union will help the new members achieve these goals thanks to their long-term experience in professing European cultural values. The Baltic Course on Cultural Heritage held by Gotland University and the county administration was a good example of the partnership we would like to adopt in our case.

REFERENCES:

- Ayers B., Durham B., McNeil R. 2000. "European Cultural Landscapes – an Archaeological Urban Vision". *Archaeologia Polona*, Vol.38, Warsaw, p.239-242.
- Casey E.S. 1996. "How to get from space to place in

a fairly short stretch of time: phenomenological prolegomena". *Senses of Place*, S.Feld and K.Basso (eds.), Santa Fe, p.13-52.

Holm L. 2000. "Swedish cultural heritage management: retrospect and the current situation". *Archaeologia Polona*, Vol.38, Warsaw, p.69-86.

Lozny L.R. 2000. "Place, landscape, ecology, and the practice of cultural heritage preservation". *Archaeologia Polona*, Vol.38, Warsaw, p.23-32.

Moreland J. 2001. *Archaeology and Text*. Duckworth.

Remensnyder A. 1996. "Legendary treasure at Conques: reliquaries and imaginative memory". *Speculum* 71, p.884-906.

¹ The author of the current paper took part in the Baltic course on cultural heritage issues held by Gotland University and County Administration, which was an opportunity to gain some good experience.

Mindaugas Bertasius

KULTŪROS PAVELDO ADMINISTRAVIMAS: DABARTINĖ PADĖTIS KAUNO PAVYZDŽIU

S a n t r a u k a

Kultūros paveldo objektai formuoja istorinę aplinką ir lydi mus visur. Jie tampa lyg tekstu, kurį būtina perskaityti, norint suvokti savo kultūrą. Tačiau šie praeities ženklai ir praėjusių kartų kalba mums sunkiai suprantami. Matyt, todėl Lietuvoje kultūros paveldas dažniausiai suvokiamas kaip materialiosios kultūros objektai, o apsauga ribojasi jų registravimo ir neliečiamybės išsaugojimo pastangomis (architektūros, archeologijos, istorijos paminklai). Į kultūros paveldą nebandoma pažvelgti kaip į visumą, kaip į vietą ar erdvę, kuriojėkiekviena karta paliko savo pėdsaką ir taip suformavo savotišką kultūros vertybės (ar istorinės aplinkos) archeologiją (čia kiekvienas sluoksnis atskleidžia vis kitas istorines vertes, o vertės suvokiamos kontekste). Kaip teikiantis socialinės naudos, kultūros paveldas turėtų būti nepalyginti svarbesnis kasdieniam gyvenimui.

Norint keisti elgesį ir vyraujančią nuostatą kultūros paveldo atžvilgiu, būtina bendradarbiauti. Galimi keli bendradarbiavimo būdai: a) tarpinstitucinis bendradarbiavimas, b) teorijos ir praktikos bendradarbiavimas, c) bendradarbiavimas su visuomene.

Aptariant Kauno pavyzdį aiškėja akivaizdi kokybiško tarpinstitucinio bendradarbiavimo galimybė. Čia yra kultūros paveldu besirūpinančios administracinės struktūros (KVAD Kauno teritorinis padalinys, savivaldybės paminklotvarkos poskyris). Deja, jos visiškai nebendrauja su institucijomis (išskyrus pavienius asmeninius ryšius), kuriose sukauptas didžiulis įvairiais būdais kultūros paveldą studijuojančių specialistų potencialas. Tai ir muziejai su menotyrininkais, istorikais, archeologais; tai ir universitetai bei aukštosios mokyklos su įvairių sričių specialistais (VDU, KTU, Kauno kolegija, Kauno meno institutas), galiausiai vietinės žiniasklaidos struktūros – radijo ir TV programos, spauda.

Esant tokioms galimybėms tikėtinas ir lauktinas gerokai glaudesnis specialistų bendradarbiavimas. Galima suformuluoti keletą paraginimų ir pageidavimų:

- matyt, pirmiausia visiems kultūros paveldo srities darbuotojams būtina trumpa diskusija; tačiau joje turėtų dalyvauti kuo platesnis specialistų ratas; tai suvokusi miesto savivaldybė galėtų imtis atitinkamos veiklos;
- kultūros paveldo administravimo struktūros privalo dirbti ka¹rtu su specialistais, kiek galint labiau įtraukiant juos į šią veiklą;
- būtina dirbti su bendruomene (tiek administratoriams, tiek profesionalams);
- tikslinga apibrėžti pagrindinius miesto turistinius takus ir kryptis;
- visa informacija turi būti kuo lengviau pasiekama besidomintiems;
- būtina parengti kultūros paveldui skirtą elektroninį informacijos tinklą.

Sudėtingiausia užmegzti artimus ryšius kontaktą su visuomene. Tai atskirų diskusijų tema, ir jose turėtų dalyvauti kuo platesnis dalyvių ratas. Nebendradarbiavimo padariniai – anoniminės ekspertizės, atsitiktiniai prioritetai ir abejotini voliantaristiniai sprendimai – skatina visuomenės skeptiškumą kultūros paveldo atžvilgiu.

Naudodamiesi istorine aplinka, turime spręsti vietos atminties restauravimo klausimus. Vieta suvoktina ne tiesiog fiziškai, bet kaip tai, kas nuolat atrandama ir permąstoma.

Atsiskleidžia ir gilesnės mūsų problemos, kurių sprendimo turime imtis. Matyt, galima viltis, kad se-

nosios Europos Sąjungos narės (jau dešimtmečiais pripažįstančios europietiškas kultūros vertybes) pagelbės pasirinkti kultūros programas ir prioritetus. Mūsų požiūryje į kultūros vertybes ir istorinę aplinką atsispindi skaudūs mūsų istorijos padariniai: pilietiškumo stoka, verčių nesuvokimas, istorijos nuvertinimas.

Gauta: 2005 03 21

Parengta spaudai: 2005 10 20

Christian Runeby

RUINS AND ROSES

(REFLECTIONS ON THE INVENTORY OF THE
RUINS OF GOTLAND)

The ruins of Gotland have played an important role in reconstructing the overall picture about the historic island of Gotland. Since the beginning of the last century Gotland has been marketed as a place where it is possible to enjoy the wealth of roses and ruins. However, it is not my aim to praise the beautiful roses of the place but to discuss the multiple ruins on the island. The parallel phrase 'ruins and roses' though hints that this is a topic about an experience where nature and history meet in a delightful combination. It is a perfect starting point for the further discussion about lost values and unused possibilities.

In the city of Visby and out on the countryside of Gotland, one can find many remains of buildings made of stone, all of them in different phases of destruction. Once asked about the ruins on the island, most people would probably refer to the well-known church-ruins or the city wall in Visby. However, there are the ruins of the medieval houses, mills, limestone ovens and much more out on the countryside. There are thousands of the remains of building constructions that, in many cases, are appreciated for what they contribute to the landscape. On the other hand, some remnants of other buildings are considered to be disgusting or disturbing as damaging the landscape, or are forgotten and neglected totally.

The abandoned constructions have been left to become ruins. Once these constructions were built for specific purposes to fulfil certain needs, and now they are abandoned and partly torn down or vandalised. However, under certain circumstances, they have become "monumentalised", mostly where age has been considered an important criterion. In other words, the remains of some constructions have been ascribed the status of historic values. Such objects have no longer the status of their original physical function which, instead, has become more symbolic, but that of a metaphysical function as one may put it. Its major function now is perhaps to remind a society of the glory days, or a "memento mori" in evidence of past time and our own mortality. The ruins have been the classical symbol of societies taking interest in history and part of heritage protection work.

With respect to the role of ruins and their long tradition as monuments, one might expect that those working at Heritage Protection of Gotland would have a thorough programme based on the years of experience. Unfortunately, this is not a case. There is no doubt we have much experience and knowledge, and we know many methodological principles. The major issue lies in that all this is not used in a systematic way. The task of taking care of the ruins today at Heritage Protection has a very vague structure.

It is neither established firmly for work with historic buildings nor is an evident part of work with our archaeological monuments. The maintenance of the ruins has been in some kind of a "twilight zone" at Heritage Protection.

This is certainly not acceptable; therefore, we have now started a long-term work on Gotland. Our major aim is to get a general view of what and how many ruins we have, in which condition they are and from there develop our methods of preserving the ruins.

At first, it is interesting just to try to define what we really put into the concept of a ruin. It is perhaps self-evident; nevertheless, it is important to point out that a ruin is **not a construction**. A ruin is the **condition** of some former construction much as a wreck represents the condition of a former ship. A ruin is not a construction in itself, which is an important factor to bear in mind for determining proper maintenance work.

According to some dictionary, a ruin is the remains of a building, a town, a wall, etc in a formal sense. The ruin label tells us that the construction under query is the remains of something once built. It has not been articulated as definition but we never use the concept of ruins to constructions built of something else than stone. To my knowledge, there are no references to the examples of wooden ruins.

There is also some kind of limitation towards what kind of construction remains should be labelled as ruins within the practice at Heritage Protection. A ruin should be the remains of a building or, in some cases, a larger building construction. For example, the remains of prehistoric grave constructions in stone have never been labelled as ruins in the Swedish practice. Practice also shows that another prerequisite for calling something ruins is that the building construction needs to be visible, or **visually accessible**. According to this definition, the remains of a building construction situated completely under ground are not a ruin. These remains are to be defined as an archaeological feature, or an archaeological source where the feature is part of settlement context.

To sum up, a historic construction can be included in Heritage Protection work under three different categories:

- **Historic building.** A building that has retained most of its essential constructive parts and its original function as a building;
- **Ruin.** The remains of a building that has lost several of its essential constructive parts (e.g. roof, part of walls, windows etc.) and has abandoned its original function as a build-

ing. The building remains though are visible above the ground level;

- **Archaeological feature.** The remains of a building that is totally under the ground level and is part of settlement context.

It is interesting to reflect on what principles we need to take into account in order to treat the ruins. Should they be restored / renovated following the principles of maintaining historic buildings? Or should they be treated as archaeological features where all the measures are considered as interference, which in result partly destroys features as a scientific source. Should this be **active or passive maintenance**?

The fact that all the visual building remains are still not labelled ruins in the Swedish practice makes the issue look even more complicate. In defining the term of a ruin, we need to take into account one more factor – that is, **the age of the building remains**. In the Swedish practice, all the building remains older than the reformation period, to be precise, the beginning of the 16th century, are under protection and, hence, labelled as ruins. This decision does not depend on the original function, status, location or symbolic value. When it comes to the remains of more recent buildings, those from the 17th century and onwards, then the decision is based on selection of what is considered to be a ruin. It is almost impossible to say what criteria serve for this selection. It seems to be based mainly on very individual circumstances by taking into account one or several criteria such as original function, status, location or symbolic value.

The current Swedish practice defines a ruin as synonymous to a building remain under protection as a historic value. Other building remains are registered just as building remains, house foundations, etc, but not as ruins. It is noteworthy to mention that the definition of a ruin by Heritage Protection gives not only a **description of the condition** of the ruin but also an **evaluation** of its historic value.

Furthermore, I will present in the current paper some examples of the ruins and building remains that could be classified as ruins on a formal level. The examples are from our inventory of the ruins of Gotland. The inventory has been built up at several stages. It is the starting point of a long-term strategic work on the ruins of the island.

The inventory aims at giving a general view on ruins and collecting information of them. We have not so far been able to use the complete knowledge about the kind of ruins, their

number, their condition and, last but not least, the historic value they might represent.

The work has been carried out at two stages. The first stage has been to compile the register of all the ruins we could know, or in other words, of what perhaps could be considered as ruins in the nearest future. This stage has resulted as an office product of compiling written and oral material about the subject, yet no field studies have been used. The register has resulted in over 500 different objects. A large amount of these are small-scale industrial remains from the 19th and 20th centuries. Some examples are as follows:

- Limestone oven in Bunn in the parish of Bunge;
- Mill in Alstäde in the parish of Fröjel;
- Cellar in Björnungs in the parish of Lokrume.

The next stage has taken us to compile the inventory on the locations of the objects. We have been forced to limit the field studies and prioritise the medieval ruins on the countryside over other objects. These are the oldest objects forming a unique group of historic remains from both the national and international perspectives so that we have to take special responsibility of them in order to secure them for the future. The inventory has been carried out together with a survey on location, including both written and photographic documentation. The condition of the ruins is documented, and restoration or maintenance work is specified in case of need.

The inventory lists almost 50 medieval ruins located from the north of Fårö island of to the south in the parish of Sundre. The medieval ruins consist to a large extent of buildings related to the church and parish, or to the rich trading farms of the period. Some examples are as follows:

- The defence tower of Sundre;
- The warehouse of Bringes in the parish of Norrlanda;

- The deserted church of Gann;
- The monastery of Roma;
- The deserted farmstead of Hånger in the parish of Lärbro;
- The cellar of Angelbos in the parish of Lärbro.

The field inventory leads to one of the conclusions that almost all the ruins underwent extensive restoration and reconstruction work during the last century. The quality of the documents stating these efforts vary to great extent, e.g. in some cases measuring drawings or photographic documentation have remained. However, in almost all cases there are no records of the method of restoration or materials used. It is visible that the coping (top) of the walls and the joints on most of the ruins was repaired with strong cement mortar. The inventory also tells us that on most of the ruins there are fissures between the covering on the coping of the wall and the stones on most of the ruins. Water could pour directly inside the well construction through the fissures. We know little of what long-term effect this will have on the construction. Finally, the field research has shown that almost one fourth of all the medieval ruins on the island have such serious damages or flaws that it is necessary to start immediate maintenance work.

It is obvious that we have much work to do in order to preserve our ruins for the future. We need to set more precise objectives for working with the ruins, to grow our knowledge about the materials and the methods used so that we could face success in this work. Moreover, we need to develop the discussion about the ruins as monument and material of scientific importance. And we need to treat the ruins as an unexploited opportunity for exciting architecture development projects whereby we can admit that we do need the roses in our ruins.

Christian Runebey

GRIUVĖSIAI IR ROŽĖS

S a n t r a u k a

Gotlandas – griuvėsių ir rožių sala. Griuvėsiai suvaidino svarbų vaidmenį bendro istorinės Gotlando salos vaizdo formavimesi. Nuo praėjusio amžiaus pradžios Gotlandas pasižymėjo kaip vieta, kurioje galima gėrėtis rožių ir griuvėsių gausa. Pasakymas „griuvėsiai ir rožės“ liudija išgyvenimą, kuriame gamta ir istorija sudaro įspūdingą derinį.

Statinių liekanoms priskiriama istorinė vertė. Autentiška fizinė ju funkcija nebėra svarbiausia, priešingai, ji virsta veikiau simboline, metafizine. Visuomenėje ši funkcija yra šlovingųjų dienų arba *memento mori*,

laiko tėkmės ir mūsų mirtingumo atminimas. Taigi griuvėsiai – visuomenės interesų istorijos būvyje klasikinis simbolis ir nuolatinė paveldo apsaugos darbo dalis.

Paveldo apsaugos darbuose su istorine statyba susiduriama trim skirtingais pavidalais:

Istorinis pastatas – pastatas, tebeturintis daugumą išlikusių svarbiausių konstrukcinių dalių ir autentišką savo kaip pastato funkciją.

Griuvėsiai – pastato liekanos, t. y. pastatas jau yra praradęs keletą svarbiausių konstrukcinių dalių (stogą, dalį sienų, langus ir pan.), taip pat autentišką funkciją. Tačiau pastato liekanos matomos žemės paviršiuje.

Archeologiniai požymiai – pastato liekanos, visiškai užklotos žemės sluoksnio ir tapusios gyvenvietės konteksto dalimi.

Švedijos praktikoje senesnės už Reformaciją, t. y. XVI a. pr., pastatų liekanos laikomos saugotinomis ir priskiriamos prie griuvėsių, nepriklausomai nuo autentiškos funkcijos, būklės, vietos ar simbolinės vertės. Kurios naujesnių pastatų, datuojamų nuo XVII a., liekanos laikytinos griuvėsiais, nustatoma atrankos būdu. Atrankos kriterijų beveik neįmanoma apibūdinti. Dažniausiai jie priklauso nuo individualių aplinkybių, įskaitant vieną ar keletą tokių kriterijų, kaip autentiška funkcija, būklė, vieta ir simbolinė vertė. Tad paveldo apsaugoje kaip griuvėsiai apibūrinama ne tik būklė, bet ir istorinė vertė.

Gotlande egzistuoja griuvėsių inventorius. Jis kurtas laipsniškai ir yra ilgalaikio strateginio darbo su salos griuvėsiais pradžia. Pirmas žingsnis žengta sudarant visų žinomų griuvėsių arba to, kas netoli moje ateityje galbūt taps griuvėsiais, registrą. Tolesnis žingsnis – objektų inventorizavimas jų buvimo vietose. Pirminybė teikta viduramžių griuvėsiams kaimuose. Tai seniausių ir unikalių nacionalinėje bei tarptautinėje perspektyvoje istorinių liekanų grupė, už kurios ateities garantijas mes ypač atsakingi. Inventorizuojant atlikta vietos apžiūra ir rašytinis bei fotografinis dokumentavimas.

Viena inventorizavimo išvadų ta, kad beveik visi griuvėjus praėjusiame amžiuje palietė dideli restauravimo ir rekonstravimo darbai. Šių pastangų dokumentacijos kokybė labai įvairi, kai kuriais atvejais esama matavimo brėžinių arba fotografinių dokumentų. Tačiau beveik nė vienu atveju nedama restauracijos metodų arba naudotų medžiagų aprašų. Galutinė inventorizavimo išvada tokia, kad beveik ketvirtadalis visų salos viduramžių griuvėsių turi tokių rimtų sužalojimų arba defektų, kad jiems nedelsiant reikalingi remonto darbai. Tada iškyla viso pažinimo, patyrimo ir principų sistemingo pritaikymo problema.

Idant šis darbas būtų sėkmingas, būtina kuo geriau išsiaiškinti tikslus, siejamus su griuvėsiais, tobulinti medžiagų ir metodų pažinimą. Reikia plėtoti diskusijas apie griuvėjus kaip paminklus, kaip mokslinę medžiagą, kaip neišnaudotas įdomių architektūros raidos projektų galimybes. Taigi mums reikalingos rožės mūsų griuvėsiuose.

Gauta: 2004 10 07

Parengta spaudai: 2005 10 20

Petra Eriksson

APPLIED BUILDING CONSERVATION: BETWEEN THEORY AND PRACTICE

INTRODUCTION

The aim of the education in applied building conservation at the University of Gotland is to give students both practical and theoretical knowledge. The studies here are rooted in acknowledging the fact that the traditional knowledge of crafts became a lost value and an unused possibility in that sense. By introducing practice (field work) into academic studies, we could focus on theoretical problems and issues in a new way; on the other hand, a range of theoretical subjects and knowledge are key to understanding what building conservation is in practice.

We need to focus on the gap between theory and practice in order to develop this discussion. This is not a new issue but it is still a long way to go before we reach our goals whereby theory and practice are valued at an equal level in higher education in Sweden. Moreover, we need to aim at gaining more sophisticated knowledge by combining and integrating theory and practice.

The task of bridging the gap between theory and practice still lies in the hands of students. As teachers, we cannot give all the answers to students but we can provide them with opportunities of investigating this gap during the course of applied building conservation program, which lasts for three years. This concern is one of the cornerstones of the education in applied

building conservation. We are still in the process of developing this area in order to establish a good base for applied building conservation in the future.

INTERDISCIPLINARITY

Interdisciplinarity is key to the understanding of buildings' heritage. This means interdisciplinary relations between traditional theoretical subjects in higher education and different kinds of practical knowledge, or the silent knowledge. Furthermore, it is important to make theory and practice work together to gain deeper understanding of buildings' environment. As a professional in building conservation, one needs knowledge in a wide range of areas such as building tradition, the history of architecture, building construction, the materials used in building and their changes under different circumstances. Moreover, one needs to learn more about the living conditions of a period when a certain building was erected and how it was used. It is also important to find out why a building was needed and what were the purposes of using it. The studies also emphasize the ability to read the building or its environment. This knowledge is of theoretical nature learnt provided by conventional courses in the history and language of architecture,

building traditions, building techniques, material science, and many other disciplines.

THE SILENT KNOWLEDGE OF CRAFT AND MATERIAL

We lost much knowledge because the practical knowledge of crafts has not been part of the traditional academic education. Generations have passed it down to each other without any written documentation. This knowledge has been underestimated in different ways possibly due to the belief that it is lay knowledge.

Skilled craftsmen in cooperation with other teachers at the university give practical courses featured in the programme. For example, the programme offers a practical course in wooden culture, which makes students spend three weeks building houses in different traditional techniques and construction forms. The aim of the course is to teach about the building techniques, their functions and the patterns of thoughts & behaviour seen in the performance of a skilled craftsman. This knowledge becomes useful, for example, when one needs to investigate a wooden construction. It is important to point out that the students in this programme will not get enough knowledge to become craftsmen; however, they would understand that practical knowledge is of the same value and complexity as theory.

We need to acknowledge the importance of learning how different materials behave and interact with other materials. Like the subject of natural science, interaction with craftsmen who work with building materials on a daily basis is one more important source of gaining expertise. It is highly valuable to be able to compare what theory says with what practice shows. We hope that these conceptual foundations create a process whereby students will be able to search for answers on their own and learn by means of this how to learn. Moreover, we hope they will learn how to cope with the difficulties they will come across in the process of building conservation as a result of different kinds of know-how.

Petra Eriksson

PASTATŲ TAIKOMASIS KONSERVAVIMAS – TARP TEORIJOS IR PRAKTIKOS

S a n t r a u k a

Gotlando universiteto pastatų taikomojo konservavimo kurso tikslas – suteikti studentams tiek praktinių, tiek teorinių žinių. Tradicinių amatų patirtis yra tapusi prarasta vertybe ir tam tikra prasme neišnaudota galimybe. Įdiegus praktiką (praktinį darbą) į akademinį mokymąsi, iš naujo susitelkta į teorijos

SCIENCE, KNOWLEDGE AND UNDERSTANDING

Education has been drawing on two worlds of knowledge – that is, the world of theory and the world of experience. Aristoteles and his scholars stated that we should treat the theoretical and practical worlds of knowledge under their own circumstances. However, bridging the gap between the two worlds creates art in science or, in other words, understanding.

Higher education has been dealing with knowledge in a traditional way by presenting knowledge as theory. Only theoretical knowledge has been admitted as genuine; whereas the knowledge gained through one's experience has been treated as too common or even as less important in value. Medical science where practice is crucial makes a very clear case of the issue. Likewise, building conservation can benefit enormously by becoming more practical.

THE GAP BETWEEN THEORY AND PRACTISE IN APPLIED BUILDING CONSERVATION

This gap between theory and practice is in some ways the artistic part of building conservation, something that Aristoteles called the art of science. It is more than only the silent knowledge that both a skilled craftsman and an experienced architect of building conservation would possess. It is a space where one can combine different types of knowledge translating it into the tools necessary for the future work in the field of building conservation. And all this will involve one's experience, good judgement and intuition. In my opinion, this space is a lost value in the maintenance of building heritage. And we try to bridge this gap by providing education in building conservation on both the theoretical and the practical levels. It is important to mention though that we leave it open in some ways to our students so that they close the gap in building conservation in their future professional role.

problemas ir ginčijamus klausimus. Kita vertus, teorijos dalykai ir teorijos išmanymas tebėra svarbūs praktiniam pastatų konservacijos supratimui.

Tarpdiscipliniškumas – susiformavusio paveldo suvokimo raktas. Turimas omenyje tradicinių aukštojo mokslo teorinių dalykų ir įvairaus praktinio išmanymo (tyliojo išmanymo) tarpdiscipliniškumas. Būtina stengtis, kad teorija ir praktika veiktų kartu tolesnio pažinimo labui ir galiausiai teiktų daugiau supratimo apie mūsų aplinką. Pastatų konservavimo specialistas privalo gerai pažinti tokias įvairias sritis, kaip statybos tradicijos, architektūros istorija, pastatų konstrukcija, statybos medžiagos ir jų reakcija į skirtingas aplinkybes. Taip pat būtina išmanyti apie gyvenamąsias sąlygas toje epochoje, kai statinys statytas, ir laikotarpį, kuriuo juo naudotasi. Labai svarbu sugebėti perskaityti pastatą arba susiformavusią aplinką. Tai daugiausia teorinis pažinimas, įgyjamas tradiciniuose architektūros kalbos ir istorijos, statybos tradicijų, statybos technikos, medžiagų mokslo ir pan. kursuose.

Praktinė amatų patirtis eina iš kartos į kartą daugmaž be jokių rašytinių dokumentų. Deja, didelė dalis tradiciniam akademiniam mokslui nepriklausiusio patyrimo prarasta. Gotlando universitete praktiniams kursams šiandien vadovauja kvalifikuoti amatininkai, bendradarbiaujantys su kitais universiteto dėstytojais.

Svarbi patirtis įgyjama, kai teorija teigia viena, o praktika – kita. Taip viltingai kuriamas procesas, kuriame studentai patys turi ieškoti atsakymų. Erdvę tarp teorijos ir praktikos kartais užpildo meninė pastatų konservavimo dalis, kurią Aristotelis vadino mokslo menu. Tai ne vien įgudusio amatininko tylusis išmanymas arba patyrusio pastatų konservavimo architekto išmanymas. Tai kurt kas daugiau. Tai erdvė, kurioje galima jungti skirtingus pažinimo būdus ir paversti juos būsimo pastatų konservavimo darbų priemonėmis.

Šioje erdvėje naudojamosi savo patirtimi, savo teisingais sprendimais ir savp intuicija. Mano nuomone, ši vertybė prarasta mūsų sukurtojo paveldo priežiūroje. Šia erdvę mes stengiamės užpildyti, vesdami pastatų konservavimo mokslą abiem – ir teorijos, ir praktikos – keliais. Kartu šią erdvę mes kartais paliekame atvirą, kad studentai galėtų ją užpildyti būsimojo profesinėje veikloje – pastatų konservavime.

Gauta: 2004 10 08

Parengta spaudai: 2005 10 20

MŪSŲ AUTORIAI

MINDAUGAS BERTAŠIUS – Vytauto Didžiojo universiteto Menų instituto docentas, Kauno Technologijos universiteto vyresnysis mokslo darbuotojas, humanitarinių mokslų daktaras. Adresas: Laisvės al. 53, LT-44039 Kaunas. El. paštas: mbertas@takas.lt

LENNART EDLUND – Gotlando Paminklų ir vietų apsaugos departamento Paveldo ir aplinkos skyriaus vedėjas. El. paštas: lennart.edlund@i.lst.se

PETRA ERIKSSON – Gotlando universiteto Taikomojo pastatų konservavimo katedros lektorė. El. paštas: petra.eriksson@hgo.se

JOAKIM HANSSON – Gotlando universiteto profesorius, Gotlando Paminklų ir vietų apsaugos departamento inspektorius, humanitarinių mokslų daktaras. El. paštas: joakim.hansson@i.lst.se

INDRĖ KAČINSKAITĖ – Kultūros paveldo centro vyresnioji architektūros istorikė. Adresas: Ašmenos 10, LT-01135 Vilnius. El. paštas: indre@kpc.lt

DALIA KLAJUMIENĖ – Vilniaus dailės akademijos Dailėtyros instituto mokslo darbuotoja, Kultūros paveldo centro Dailės paveldo instituto vyriausioji dailės istorikė, humanitarinių mokslų daktarė. Adresas: Dominikonų 15/1, LT-01123 Vilnius. El. paštas: klajum@takas.lt

NIJOLĖ LUKŠIONYTĖ-TOLVAIŠIENĖ – Vytauto Didžiojo universiteto Menų instituto docentė, vyresnioji mokslo darbuotoja, humanitarinių mokslų daktarė. Adresas: Laisvės al. 53, LT-44039 Kaunas. El. paštas: nijole_tolvaisiene@fc.vdu.lt

IGOR MARTYNENKO – Gardino Valstybinio J. Kupalos universiteto Civilinės teisės katedros vedėjas, docentas, teisės mokslų kandidatas. Adresas: 22 Ozheshko Str., 230023 Grodno, Belarus. El. paštas: martinenko@tut.by

ELIGIJUS JUVENCIJUS MORKŪNAS – Lietuvos Liaudies buities muziejaus direktoriaus pavaduotojas informacijai ir švietimui, humanitarinių mokslų daktaras. Adresas: S. Nėries g. 6, LT-56336 Rumšiškės. El. paštas: eligijus.jm@one.lt

KRISTINE OGLE – Latvijos Meno akademijos Meno istorijos instituto doktorantė. Adresas: Akadēmijas laukums 1, LV-1003 Rīga, Latvia. El. paštas: kristine.ogle@tvnet.lv

GIRĖNAS POVILIONIS – Kultūros paveldo centro muzikos instrumentų istorikas. Adresas: Ašmenos 10, LT-01135 Vilnius. El. paštas: girenas@kpc.lt

CHRISTIAN RUNEBY – Gotlando Paminklų ir vietų apsaugos departamento direktorius. El. paštas: christian.runeby@i.lst.se

• **ANJA STARICK** – Drezdeno Technologijos universiteto Kraštovaizdžio instituto profesoriaus asistentė. El. paštas: anjastarick@gmx.de

VLADAS STAUSKAS – Vytauto Didžiojo universiteto Menų instituto profesorius, habilituotas daktaras. Adresas: Laisvės al. 53, LT-44039 Kaunas. El. paštas: vladas_stauskas@fc.vdu.lt

GRIGORIJUS ŠAURA – Baltarusijos Valstybinio Kultūros universiteto Liaudies taikomojo meno katedros vedėjas, profesorius, menotyros mokslų kandidatas. Adresas: Raduzhnaya str. 11-52, 220020 Minsk, Belarus.

LAIMA ŠINKŪNAITĖ – Vytauto Didžiojo universiteto Menų instituto docentė, vyresnioji mokslo darbuotoja, humanitarinių mokslų daktarė. Adresas: Laisvės al. 53, LT-44039 Kaunas. El. paštas: laima_sinkunaite@fc.vdu.lt

IGOR TITOVICH – Baltarusijos Respublikinio aukštosios mokyklos instituto Ekspertizės skyriaus metodistas, Baltarusijos istorijos katedros aspirantas. Adresas: Moskovskaya str. 15-803, 220001 Minsk, Belarus. El. paštas: titovit@tut.by

OLEGAS TRUSOVAS – Baltarusijos valstybinio kultūros universiteto Baltarusijos istorijos ir muziejininkystės katedros vedėjas, docentas, istorijos mokslų kandidatas. Adresas: Plechanova 56- 1-133, 220095 Minsk, Belarus.

JANIS ZILGALVIS, Rigos Technikos Universiteto Architektūros fakulteto lektorius, humanitarinių mokslų daktaras. Adresas: Āzenes 16, LV-1009 Rīga, Latvia. El. paštas: architektura@vkpai.gov.lt.

TURINYS

<i>Jolita Butkevičienė, Vytautas Levandauskas</i> MENOTYRA VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETE (VIETOJ PRATARMĖS)	3
KRAŠTOVAIZDŽIO IR URBANISTIKOS PAVELDO APSAUGOS SPECIFIKA <i>The Issues of Protection of Landscape and Urban Heritage</i>	7
<i>Anja Starick</i> CULTURAL VALUES OF LANDSCAPE: THEIR ROLE IN PLANNING PROCESS <i>Kraštovaizdžio kultūrinės vertės: jų reikšmė planavimo procese</i>	8
<i>Vladas Stauskas</i> KULTŪROS PAVELDO IR NAUJOSIOS ARCHITEKTŪROS SANTYKIS MAŽOSIOSE GYVENVIETĖSE <i>The Relationship Between Cultural Heritage and Contemporary Architecture in Small Settlements</i>	16
<i>Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė</i> KAUNO ŽALIAKALNIO REGLAMENTAS IR TVARIOS RAIDOS NUOSTATOS <i>The Regulations of Kaunas Žaliakalnis District and its Sustainable Development</i>	24
ARCHITEKTŪROS PAVELDO TYRIMAI IR APSAUGOS PRIEMONĖS <i>Research and Protection Measures of Architecture Heritage</i>	33
<i>Indrė Kačinskaitė</i> DVARŲ IR PALIVARKŲ SODYBOS. APSKAITOS PROBLEMOS <i>The Issues of Manor and Palivark Farmsteads Survey</i>	34
<i>Janis Zilgalvis</i> ARCHITECTURAL AND HISTORICAL RESEARCH OF NAUKŠĒNI MANOR <i>Architektūriniai ir istoriniai reikšmingų Latvijos vietovių tyrimai (Naukšēni dvaro pavyzdžiu)</i>	44
<i>Kristne Ogle</i> RESIDENTIA MITTAVIENSIS SOCIETATIS JESU: THE RECENT FACTS ABOUT HERITAGE RESEARCH <i>Residentia Mitaviensis Societatis Jesu. Naujausi paveldo tyrinėjimo faktai</i>	60
<i>Joakim Hansson</i> LOST VALUES & UNUSED POSSIBILITIES IN THE MEDIEVAL CHURCHES IN GOTLAND <i>Prarastos vertybės, neišnaudotos galimybės Gotlando viduramžių bažnyčiose</i>	73

• DAILĖS PAVELDO TYRIMAI IR IŠSAUGOJIMO GALIMYBĖS <i>Research and Protection of Art Heritage</i>	73
<i>Dalia Klajumienė</i> KRYŽIAUS KELIO RAIŠKA TYTUVĖNŲ BERNARDINŲ VIENUOLYNŲ ANSAMBLIO SIENŲ TAPYBOJE: IŠSAUGOJIMO BŪTINYBĖ <i>The Imagery of the Stations of the Cross in the Murals of the Quondam Bernardine Ensemble in Tytuvėnai: the Necessity of Preservation</i>	74
<i>Laima Šinkūnaitė</i> PAŽAISLIO KAMALDULIŲ VIENUOLYNŲ RESTAURAVIMAS: KLAIDOS IR REZULTATAI <i>Restoration of Camaldoli Monastery in Pažaislis: Mistakes and Results</i>	82
<i>Григорий Шайро</i> НАРОДНЫЕ ОСНОВЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОФОРМЛЕНИЯ КУЛЬТОВЫХ ХРАМОВ БЕЛАРУСИ НА РУБЕЖЕ XIX—XX СТОЛЕТИЙ <i>Features of Folk Art in Shaping of Belarusian Religious Buildings of 19th–20th</i>	90
KULTŪROS PAVELDAS: KULTŪROLOGINIAI IR TEISINIAI ASPEKTAI <i>Culture Heritage: Historical and Legal Aspects</i>	95
<i>Игорь Мартыненко</i> ПРОБЛЕМЫ ОРГАНИЗАЦИИ ОПЕРАТИВНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ И НАСТУПЛЕНИЯ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ПРЕСТУПЛЕНИЯ, ПОСЯГАЮЩИЕ НА КУЛЬТУРНОЕ ДОСТОЯНИЕ СТРАН СНГ И БАЛТИИ <i>The Problem of Establishing Effective Interaction and Attachment of Penal Amenability for the Crimes, Trespassing on Cultural Heritage of the CIS and Baltic States.</i>	96
<i>Игорь Титович</i> ПРОБЛЕМА СОХРАНЕНИЯ КУЛЬТУРНОГО СВОЕОБРАЗИЯ ВОСТОЧНЫХ ТЕРРИТОРИЙ В ПЕРИОД II РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ <i>THE Problem of Eastern Territories Cultural Originality Conservation During the 2-nd Rzecz Pospolity</i>	106
KULTŪROS PAVELDO APSAUGOS PROBLEMOS <i>The Issue of Protection of Cultural Heritage</i>	119
<i>Girėnas Povilionis</i> ISTORINIŲ LIETUVOS VARGONŲ TYRIMAI, APSAUGA, RESTAURAVIMAS IR SU TŲ SUSIJUSIOS PROBLEMOS <i>The Issues of Research, Preservation and Restoration of Historical Organs in Lithuania</i>	128
<i>Aleh Trusau</i> BELARUSIAN CEMETERIES AS OBJECTS OF THE MEMORIAL VALUE: THEIR PROTECTION AND STUDY <i>Baltarusijos kapinės – memorialinės reikšmės kultūrinių vertybių apsaugos ir tyrimų problema</i>	132
<i>Lennart Edlund</i> ON CHANGES IN CULTURAL HERITAGE MANAGEMENT ON GOTLAND BACKGROUND <i>Kultūros paveldo vadyba Gotlande</i>	140
<i>Eligijus Juvencijus Morkūnas</i> KULTŪROS VERTYBIŲ APSAUGOS DŽIUNGLESE <i>The Jungles of Preserving Heritage Values</i>	156

<i>Mindaugas Bertašius</i>	
CULTURAL HERITAGE MANAGEMENT: A CASE OF KAUNAS	146
<i>Kultūros paveldo administravimas: dabartinė padėtis Kauno pavyzdžiu</i>	
<i>Christian Runeby</i>	
RUINS AND ROSES	
(REFLECTIONS ON THE INVENTORY OF THE RUINS OF GOTLAND)	152
<i>Griuvėsiai ir rožės</i>	
<i>Petra Eriksson</i>	
APPLIED BUILDING CONSERVATION: BETWEEN THEORY AND PRACTICE	156
<i>Pastatų taikomasis konservavimas – tarp teorijos ir praktikos</i>	
MŪSŲ AUTORIAI	159

Recenzuojamų mokslinių straipsnių leidinio

MENO ISTORIJA IR KRITIKA

Redakcinės kolegijos adresas:

Menų institutas

Vytauto Didžiojo universitetas

Laisvės al. 53

LT-44309 Kaunas

Leidinyje „Meno istorija ir kritika“ skelbiami meno istorijos, kritikos bei kultūros paveldo tyrinėjimams bei problematikai skirti moksliniai ir apžvalginiai straipsniai.

REIKALAVIMAI STRAIPSNIAMS

- Publikuoti teikiamuose straipsniuose turi būti įvardyta mokslinė problema, atskleistas jos aktualumas bei ištirtumas, apibrėžtas tyrimų objektas, suformuluoti tikslai ir uždaviniai, išdėstyti tyrimų rezultatai, pateiktos išvados, nurodyti panaudoti šaltiniai bei literatūra. Straipsnyje nagrinėjamos problemos ir išvados turi būti suglaustos santraukoje viena iš užsienio kalbų (anglų, vokiečių arba prancūzų). Užsienio kalba rašyto straipsnio santrauka pateikiama lietuvių arba anglų kalba.
- Straipsnio medžiaga išdėstoma šia tvarka: autoriaus vardas, pavardė; straipsnio pavadinimas; įvadas; tyrimų rezultatai; išvados; nuorodos ir/arba literatūros sąrašas; straipsnio santrauka; iliustracijų sąrašas. Teksto pabaigoje nurodoma: institucijos, kuriai priklauso autorius, pavadinimas; pedagoginis laipsnis ir mokslinis vardas; elektroninio pašto adresas.
- Straipsnio apimtis neturi viršyti 1 autorinio lanko (40 000 spaudos ženklų įskaitant tarpus); santraukos apimtis gali svyruoti nuo 0, 5 iki 1 puslapio (1 000–2 000 spaudos ženklų). Spausdinti pristatomas tekstas turi būti parengtas asmeniniu kompiuteriu naudojantis „Microsoft Word“ (6.0/95, 97, 2000 ar 2002) arba „Microsoft Office 2003“ rašyklėmis ir surinktas „Times New Roman“ 12 dydžio šriftu su 1, 5 eilutės dydžio tarpais tarp eilučių. Tekstas maketuojamas A4 formato popieriaus lape su tokiomis paraštėmis: viršuje – 2 cm, apačioje – 1, 5 cm, kairėje – 3 cm, dešinėje – 1, 5 cm.
- Žurnalo redkolegijai pateikiamas vienas straipsnio ir visų jo priedų egzempliorius, parengtas kompiuteriu ir išspausdintas ant vienos A4 formato popieriaus lapo pusės lazeriniu spausdintuvu, bei elektroninė laikmena (kompaktinis diskas arba diskelis) su straipsnio ir priedų įrašu. Publikavimui skirtos iliustracijos turi būti geros kokybės ir atliktos ant popieriaus. Kiekvienoje iš jų nurodoma autoriaus pavardė, straipsnio pavadinimas ir iliustracijos numeris.
- Autorius turi pristatyti redkolegijai vieną straipsnio recenziją, pasirašytą mokslininko, atitinkamos srities specialisto.

Ku-167 Kultūros paveldas: prarastos vertybės, neišnaudotos galimybės Kaunas: Vytauto Didžiojo universitas,
2005. 166 p. [ilustr.]
ISBN 9955-12-108-4

Leidinyje nagrinėjamos Lietuvos, Latvijos, Baltarusijos, Vokietijos ir Švedijos kultūros paveldo apsaugos ir tvarkymo problemos, pristatoma naujausia architektūros ir dailės objektų tyrimų faktologija.

UDK 719(474.5)

MENO ISTORIJA IR KRITIKA, 01/2005

KULTŪROS PAVELDAS: PRARASTOS VERTYBĖS, NEIŠNAUDOTOS GALIMYBĖS

Mokslinių straipsnių rinkinys

Redaktoriai: Petras Kimbrys (lietuvių k.), Asija Kovtun (rusų k.), Gabrielė Šalčiūtė - Čivilienė (anglų k)
Vertėjos: Diana Kontrimaitė, Asija Kovtun, Gabrielė Šalčiūtė - Čivilienė
Viršelio dailininkas Gintautas Leonavičius

SL 1557. 2005. 12. 13 Užsakymo Nr. 116. Tiražas 100 egz.
Išleido ir spausdino Vytauto Didžiojo universiteto leidykla
Laisvės al. 53, 44309 Kaunas